

ચેઠ. સોરાખળ જમસેદળ છલભાઈ મંથમાળાનો ઉપોદ્ધાત.

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઈના મરહુમ રોઠ સોરાખળ જમસેદળ
છલભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા; ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન મા-
જુસોમાં બુદ્ધિનાં કામ કરવાની હોંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટીના ઉપયોગી કામને પ્રુટી આપવા સારૂ રૂ.૨૫૦૦ સોસાય-
ટીને સોંપ્યા હતા; અને એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે તેની નોટો
સેઈ તેના બાજમાંથી ઈનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ
તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ રૂ.૩માંથી આજ સુધીમાં નીચેના
પુસ્તક તૈયાર કરાવી સોસાયટીએ હાથેલાં છે.

૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.	૮ દુકાળ વિષે નિબંધ.
૨ દેવગુ દર્પણ.	૯ સેવિગ બેંકની અગત્ય વિષે નિબંધ.
૩ ગુજરાતના બીજારીઓ.	૧૦ રથાનિક સ્વરાજ્ય.
૪ બિહુક વિષે નિબંધ.	૧૧ અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો.
૫ અર્થ શાસ્ત્ર.	૧૨ જ્ઞાન વચન.
૬ ઓનીતિ ધર્મ.	૧૩ પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા.
૭ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ યવાનાં	૧૪ પ્રેસિડન્ટ લિંકેનનું ચરિત્ર.
સાધન વિષે નિબંધ.	

મૂલ્યના.

પ્રાચીન ભરતખડમાં શું શું હલ અને તેણે પોતાની કીર્તિ કે
મિ ફેલાવી હતી, તેનું આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, અને
તેની જોડે ભગતખડે ખીજી જાતિના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો તેનું
સહુ થોડુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

લડન પ્રિન્ટિંગ મ્યુઝિયમ,
તા ૨૮-૧૧-૯૩

}

નારાયણ હેમચંદ્ર.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રકરણ ૧ હું. ઋગ્વેદનાં સમયનું હિંદુસ્તાન.....	૧
„ ૨ હું. ઇ. સ. ની પહેલાં ૩૦૨ વર્ષ ઉપરનું ભરતખંડ...	૯
„ ૩ હું. ઇ. સ. ૧૫૦માંનું હિંદુસ્તાન	૨૦
„ ૪ હું. ભારતની પ્રાચીન કીર્તિ.....	૨૭
„ ૫ હું. પ્રાચીનકાલનું હિંદુસ્તાનનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.....	૩૨
„ ૬ હું. હિંદુઓનું ગણિત શાસ્ત્ર	૪૪
„ ૭ હું. પ્રાચીન ભારતનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર	૫૬
„ ૮ હું. પ્રાચીન ભરતખંડનાં ધર્મશાસ્ત્રો.....	૭૨
„ ૯ હું. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું રસાયણ શાસ્ત્ર.....	૮૬
„ ૧૦ હું. પ્રાચીન ભારતનું વૈદ્યક શાસ્ત્ર.....	૯૨
„ ૧૧ હું. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની વિદ્યા	૧૦૬
„ ૧૨ હું. પ્રાચીન ભારતનાં લઘાધનાં હથિયારો	૧૧૩
„ ૧૩ હું. પ્રાચીન ભરતખંડના કિલ્લાઓ.....	૧૨૪
„ ૧૪ હું. પ્રાચીન હિંદુઓ વહાણ બનાવીને દરીઆમાં મુસાફરીએ જતા હતા.	૧૩૩
„ ૧૫ હું. પ્રાચીન ભરતખંડના રહેવાસીઓનો વેપાર. ...	૧૪૮
„ ૧૬ હું. ભવા ખેડમાં હિંદુ ભતિની વસ્તીનાં ચિન્હો...	૧૬૮
„ ૧૭ હું. પ્રાચીન વિદ્યાર્મદિને મહિમા	૧૭૫
„ ૧૮ હું. સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ.....	૧૭૮

„ ૧૯ મું.	સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શ્રેષ્ઠપણું.....	૧૮૧
„ ૨૦ મું.	દર્શન શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા.....	૧૮૬
„ ૨૧ મું.	હિંદુ ધર્મની ચર્ચા.....	૧૯૪
„ ૨૨ મું.	પ્રાચીન હિંદુઓના યુદ્ધ ધર્મ.....	૨૦૮
„ ૨૩ મું.	પ્રાચીન હિંદુઓના ધર્મને માટે ત્યાગો.....	૨૧૩
„ ૨૪ મું.	પ્રાચીન ભારતનું સતોપ ક્ષેત્ર.....	૨૨૪

પ્રાચીન ભરતવંડનો મહિમા.

પ્રકરણ ૧ હું.

ઋગ્વેદના સમયનું હિંદુસ્તાન.

ઋગ્વેદના સમયમાં ભારત વર્ષના માણસો પુરોહિત સ્ત્રીને એકત્ર રહેતા હતા. (૧૧૧૪૧૬) તે વેળાએ સર્વ પુરુષો માંસ વારસુ થતા હતા. (ઋગ્વેદ સંહિતા ૧૮૭૩૯) બાપના ધરમો નારી અવિવાહીન એટલે કુમારી કન્યાને પિતાના કુટુંબમાંથી ધન મળતું હતું. (૨૧૭૭) પિતાનો પુત્ર અને કન્યા બેઉ હોય તોપણ પુત્ર કિયાનો અધિકારી અને કન્યા સન્માનિત થતી હતી (૩૫૧૨); કોઇને પુત્ર નહિ હોવાથી દૈદિત્રને પોતાના પુત્ર તરીકે લેતા હતા. (૩૩૧૧) તે વેળાએ સ્ત્રીઓ પતિની જોડે ચમ કરતી હતી, (૧૧૬૬૫) અને, કુંવારી અવસ્થામાં વધારે વય પર્યન્ત રહી શકતી હતી. તેમાં ખિંતા અથવા ખીજ મોટેરાઓ કંઈ પણ હરકત કરી શકતા નહોતા. વિવાહની વેળાએ વર સોનાના અલંકાર પહેર-

„૧૭ મં પુસ્તકમાં અહીં અને બીજે સ્થળે જ્યાં જ્યાં આવી
„દોસમાં આ કો માંજા છે તે અનુક્રમે મંડવ, સુકત અને મંત્ર-
ની સખ્યા દર્શાવે છે.

નાચિકા ગીત ગાતી હતી અને નૃસ કરતી હતી (૧૧૯૨૧૪). નાટકના તકતા ઉપર પુતળાંના નાચ થતા હતા (૮૩૨૨૩).

વેદ સમયના આર્યો ઉનનાં, રૂનાં, બકરાનાં, લોમનાં, ચામડાનાં અને વલ્કલનાં એટલે શાખાનાં કપડાં પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ કપડાં વણતી હતી. (૨૧૩૮૧૪) વણવાનું કામ રાત્રે થતું હતું. બાઈડીઓ એકંદી ધર્મ તાણતી અને વણતી હતી (૨૧૩૬).

સ્ત્રીઓ રાંધવાનું કામ કરતી હતી, આર્યો દંદીમાં બોળેલું સતું, બુળેલા જવ, પિટક (૩૫૨૧૬), ધી, દુધ, દહી, મધ, આપૂપ, પાકાં ફલ, - શાક માછ વગેરે અને દુધમાં રાંધેલા અન્ન ખાતા હતા. વખતે વખત તેઓ બકરાનું માંસ (પારલા), સુવરનું માંસ (૮૧૭૧૦) ગાય (૧૦૧૭૧૬) અને સાંઠ (બગદ)નું (૧૦૮૬૧૪) માંસ રાંધીને ખાતા હતા. અતિથિયોને ખુશ કરવા માટે પશુ બલિ આપતા હતા (૧૧૩૧૧૫).

આર્યો દારૂ પીતા હતા (૧૧૧૬૧૭). તે વેળાએ પીકાવાળાઓ ચામડાની ખાટલીમાં દારૂ રાખતા હતા. અને રાવે દારૂ વેચી શકતા હતા (૧૧૬૧૧૦). સોમરસ તૈયાર કરવો એ આર્યોના ધર્મ કર્મમાં ગણાતું હતું.

તે વેળાએ આર્યો વેપારને માટે દૂર દેશમાં મુગાફરી કરતા હતા તથા સમુદ્રમાં જતા આવતા હતા (૪૫૫૧૬) લેવા દેવામાં જે કંઈ વચન આપવામાં આવતું હતું તે પળાતું હતું (૪૨૨૧૬). શીકા નાણું પણ ચાલતું હતું (પારજર).

હાલની રીતિ પ્રમાણે વૈદિક સમય ગામડાઓમાં ખેતીવાડી થતી હતી. ખેડુનો ખેતી કરતા હતા (૧૦૧૧૧૧); તેઓ 'હજુથી'

જવ વાવતા હતા (૧૦૬૮૧૩). ગાય, ઘોડા, -જળદ, હાથી, ઉંટ, બકરાં અને ભાર ઉપાડનારા કુતરા વગેરે પશુઓ પ્રાચીનકાળના આ-
ર્યોનાં પાંચેલાં ગણનાં હતાં.

પ્રાચીન આર્યો સૂર્યની દૈનિક ગતિ, (૧૧૨૩૫) સૂર્યના ખાર
અર (રાશિ), ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન, પ્રાચીન માસ અને ઋ-
તુના વિષય જાણતા હતા (૧૧૬૮ સુ). તેઓ આકર્ષણ શક્તિના
નિયમ પણ જાણતા હતા (૯૮૫૧, ૧૯). તેઓ ઔષધના ગુણ
અવગુણ જાણતા હતા રોગાદિની ચિકિત્સા કરી શકતા હતા.

ઋગ્વેદના સમયમાં હિન્દુ આર્ય રાજાઓ (૧૧૦૮,) (૧૧-
૬૧૧) પૂર પતિ (૧૧૭૩૧૦) ગ્રામાધીશ (૧૦૬૨૧૧) ધર્માદિ
જૂદા જૂદા ઉચ્ચ પદમાં વહેચાયેલા હતા. તે વેળાએ રાજા પ્રજાના
ઉપર કર નાંખતા હતા (૧૭૦૫); રાજ્ય રીતસર ચાલતું હતું
(૧૧૭૩). રાજાઓની મંત્રીઓ સાથે હાથી ઉપર જતા હતા ;
(૪૪૧૧), સોનાથી સજ્જેલા ઘોડા (૪૨૧૮), લઢાઈમાં યુદ્ધ-
શ્ચ ઘોડે સવાર લશ્કર વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો (૪૩૮૬)
મોટા માણસો પોતાની સ્ત્રી સાંભળવા ઉપર ચાલ રાખતા હતા
(૧૨૭૧૨). લઢાઈની વેળાએ રાજાઓ એકઠા થતા હતા (૧૦-
૯૭૬). વળી ઋષિઓ અને સસારીઓ લઢાઈની વેળાએ યોદ્ધા થ-
તા હતા (૬૨૦૧). તે વેળાએ રાજકન્યાની જોડે ઋષિઓનો વિ-
વાહ થતો હતો (૫૬૧૮) વીર પુરોને ધણું જ્ઞાન મળતું હતું.

હાલની પેઠે તેવેળાએ ઉત્કૃષ્ટ, નિકૃષ્ટ અને મધ્યવિત્ સોડો હતા
(૪૨૫૮). કેટલાક ધન ગૌરવથી ભરે રહેતા હતા વળી કેટલાક
જીનાજને માટે લીધે માગતા ફરતા હતા (૧૦૧૧૭ સૂક્ત). વચ-

સા ગાળાના માણુઓ વેપાર રોજગારથી પોતાનો ગુજરો કરતા હતા (૧૭૫૧). તે વેળાએ લોકો નાના પ્રકારનાં કામ કરતા હતા. કોઈ પુરોહિત, કોઈ સ્તોના (કવિ), કોઈ વૈદ્ય, કોઈ સુતાર, કોઈ કુબાર, કોઈ નાવિ, કોલાક કડિઆગ, કોલાક રથ અથવા ગાડી બનાવનાગ, કોલાક સ્ત્રીઓ જવને છુંદું પાડનારી, કોઈ ધાતુ અને લંથિયાર બનાવનારા, કોલાક વહાણુ તથા હોડીઓ બનાવનારા, કોલાક કમાઈ, કોલાક ઘોડાને માફ કરનાર ઇલાદિ નાના પ્રકારના માણુઓ નાના પ્રકારના કામમા વળગેલા હતા (૧૧૩૫૫૫ યાગ ૧૪૫ ૯૧, ૧૨૦૫ ૫૧૦૨૮)

ઋગ્વેદના વાગર્માં પૂર નગરાદિ અને ગામ સ્વતંત્ર હતાં (૧૧૪૪૧૦૫ ૧૧૪૫૪૫ ૧૧૧૪૧૫ ૧૦૧૪૬૧૨) તેઓ લોખંડના બનાવેલાં શહેરો (જાગા ૧૫૧૪), પૃથ્વી બનાવેલાં એક સો શહેરો (બાધના) (૪૩૦૧૨૧) હજાર દરવાગના અને હજાર થાંભલાના મહેરો (૧૧૧૩૧૫ ૨૪૧૫૫૫૭૮૮૫) બનાવતા હતા; સારાં ધન અને મામાન્ય ઝુપડાં (૧૧૦૧૧૮) અને સો દરવાગના મંત્ર ગૃહ (૧૫૧૧૩) વગેરે બાધનાનું તેઓ જાણતા હતા. ઇંટોથી તેઓ ઘર બનાવી શકતા હતા (વાલસનેવ ૧૩૩૧). જવા આવવાના સુંદર રસ્તા (ઋગ્વેદ ૧૫૮૧૧) અને દુર્ગમ પહાડી મુલકમા સુગમ રસ્તા બનાવતા હતા (૧૧૧૬૧૨૦), અને વિશ્રામ સ્થાન (ધર્મગાળા અથવા મરાઈડ કે જેમાં ખાવાની વસ્તુઓનો બહોળાઈ કરી રાખતા હતા ૧૧૬૬૫૯) બાધતા હતા. તેવેળાએ ગાડી (૧૧૦૧૧૫) માગ્યિને બેમવાની યોગ્ય જગાવાળી (૧૧૬૫૧૯) અને બે ઘોડા બેગાય એવો રથ (૧૧૮૮૧૦), તથા ઘોડા બેગાય એવા

અને ત્રિમેણુ રથ (૧૪૭૨) તથા જલાઓની જેમવાની જગા, જગુ પઈ અને તથા વાતુનાગ રથ (૧૧૮૩૧) સોનાથી મઢેલા અને યુદ્ધના રથ (૫૬૩૫) વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો એ દાઓ લદાઈની વેળાએ સોનાના કસ્ય અને ફેટા (૧૨૫૧૩૧ ૫૫૪૧૧), લોહના જખતમે (૧૫૬૧૭) તનુનાથુ, વર્મ, અમત્રી, દ્રોણી, સુવર્ણ છાતીને ચીંગાના હથિયારો (૪૫ ૧૪) વગેરે ધારણ કરતા હતા લદાઈમા જતી વેળાએ વાવટા ઉડાવતા હતા, (૧૧૦ ૩૧૧) બુગન કુમ્તા (૧૨૮૫), સોનાપતિ અશ્વત લશ્કર લઈને આગળ જતો હતો (૧૩૨૩) લદાઈની ખગર આણવા માટે માણસ રહેતા હતા (૫૮૨૩), લદાઈમા જય મેળવ્યાથી શત્રુઓ પાસેથી ને કઈ છુટ મળતી હતી ને ચૌહાણોને આપવામા આવતી હતી (૧૧૨૫)

નરવેદના સમયમા હિન્દુ આર્યોની અવગ્યા ખરાગ નહોતી તે વેળાએ આય અને વસુમા લદાઈ ચાલતી હતી આર્યો સંદેહ રમના અને દરથુઓ મળા ગમના હતા આર્યો મમસિધુ પ્રદેશન (પળળ) ને અધિકારમા લેને ગયા, યમુના અને સરયુ પર્યન્ત આગળ વધ્યા હતા તઓ ટોળાગધ થઈને ગામ અને પૂર અથવા નગરમા ગેતો હતા મધ ઝાઈ નગર સો દરવાજાના પથ્થરથી ખાંધેના અથવા લોખંથી બાંધેલા વર્ણના છે મર્માનમા કાય વિનાગ થયો હતો ધણુ ખરા લોખે ખેતીવાડીનું કામ રૂંતા હતા, ધણુક વેપાર ધધો કરતા હતા, ટેલા- લદાઈના મમના વળગેના હતા, ટેલા દેવુ દિ કમતા હતા, પગ્તુ એઓ જૂદી જૂદી જાતિ તરીકે ગણના નહોતા રાન સમાજપતિ હતો રાગ્નઓના પોરા અમ-

કાર અને રહેવાની જગ્યાનો ધણો ઝગકાર હતો. હજાર થાંભલાવાળા અને હજાર દરવાજવાળા રાજમહેલમાં અને ઘણા નોકરોની વચ્ચે શોખના સોનાના કપડવાળા રાજાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. એમાં કદાચ ક્વિ કદપના હશે. પરંતુ એના મૂળમાં ઘણું ખરાપણું છે એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી. દેશના કારભાર માટે જૂદા જૂદા નગરમાં તથા, ગામમાં પુરપતિ અને ગામના મુખી મુકરર હતા. દેવપૂજક પુરોહિતોનું વિશેષ સન્માન જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ રાજાઓ તેઓને ધણીક ગાયો, ઘોડાઓ, રથો અને સોનાનું દાન આપતા હતા. વેપારની ઘણી ચક્તી ચર્ચ હતી, એટલુંજ નહિ પણ સમુદ્રને રસ્તે જવા આવવાનું વર્ણન મળે છે. અને જણાય છે કે આ કામમાં શ્વત દાંડવાળો હોડી (જ્ઞતારિલામ્ નાવમ્) વાપરતા હતા. સતાર, વૈશ, પુરોહિત, કુંભાર, ક્વિ, નાચનારી, વણુનાર વગેરે ધંધાદારીનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. અને ધાન્યની ખેતી ચતી હતી અને ખેતીવાડીનો લાભ ધણેજ જાણના હતા તેથી વૃદ્ધિદાતા ઈન્દ્ર દેવતાઓમાં સ્વંથી ચક્તીયાતો ગણાતો હતો. પાણેલા પશુમાં ઘોડા, હાથી, ગાય, બેંસ, બકરાં, હંટ, કુતરાં વગેરે હતાં. આર્યો ચિંતામાદક સોજરસ અથવા દારૂ પીતા હતા. ગોમેધ, અશ્વમેધ, ઈત્યાદિ ચરુ કરતા હતા, અને સારી પેટે માંસ ખાનારા હતા. તેઓમાં ઘણીવાર લક્ષ કરવાની રીતિ હતી; પતિના મરણ પછી વિધવા દીવરની જોડે લક્ષ કરી શકતી હતી અને સુંદરી સ્ત્રી મંડળમાં સ્વયંવર કરી શકતી હતી. દાંપત્યના નિષ્ક્રોધના ઉત્કંઠનના કેટલાંક ઉદાહરણ કોઈક કોઈક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ વેશ અને અલંકાર પહેરવા ઉપર ચાહતા રાખતી હતી. પુરૂષો જુગાર રમવાને ચાહતા હતા.

નાય ગાયનમાં તેઓ આનંદ માનતા હતા, અને લેલાઈ કરવામાં પ્રણુ તેઓ પાછી પાની ભરતા નહોતા. તેઓ ધ્વજ ઉડાવીને સેનાપતિને અધીન લઢવા જતા હતા. યોદ્ધાઓમાં રથીઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. તેઓ ઘોડા જોડેલા રથ ઉપર છે ચડતા શરીર ઉપર બખતર પહેરતા અને ધનુષ્ય બાણ હાથમાં પકડીને આગળ વધતા હતાં. તેમજ ભાગે તરવાર, પરા) વગેરે હથિયારનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. આર્યો ઈન્દ્ર અથવા વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, ઉષાવરુણ વગેરે દેવતાઓની ઉપાસના કરતા હતા, અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન દેહલાક ઋષિયો સમજતા હતા કે આ સર્વ દેવતા એક છે. તેઓ કૌશલ્યથી અને ભાવથી ભરેલી કવિતા રચિ શકતા હતા અને તેઓએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ કંઈક કુશળતા મેળવી હતી. તેઓ સૂત્રર્ષિ વગેરે નક્ષત્રો જાણતા હતા, અને માન (અધિક) માલ્યથી સૂર્ય અને ચંદ્રનું સરખાપણું રાખતાં શીખ્યા હતા, જે દ્રશ્યુઓની સાથે તેઓના સંપર્કમાં આવતા હતા, તેઓ પણ છે જંગલી નહોતા. જે કે તેઓને અગ્નિરૂદ્ર, અવ્રત, હાસા રંગના અને લિંગોપાસક તરીકે ધિક્કાર્યા છે તથાપિ તેઓના પરાક્રમ અને ઉજતાવરથાનો આભાર મળે છે. તેઓમાંના દેહલાકનાં પર્યટથી બાંધેલાં ઘણાં નંગરો હતાં અને આર્યોને ઘણાજ કંટાળો આપતાં હતાં. વેશ્યાપણું ગૃહ જન્મ ચોરી, બિચાર, રહસ્ય પ્રસવ બ્રુણ હતા અને જુગાર એવી જાતના પાપ અને વ્યસનનો પ્રાદુર્બી ઋગ્વેદના સમયમાં હતો. એ બધા સુખરેજા સમાજમાં પણ છે એટલે તેમાં ઐગ્નયજ્ઞ થવાનું કારણ નથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

ઈ. સ. ની પહેલાં ૩૦૨ વર્ષ ઉપરનું ભરતખંડ.

ચંદ્રગુપ્ત રાજાની ઉપર બેઠો તે પહેલાં પ્રખ્યાત દિગ્વિજયી ઓક વીર એલેક્ઝાંડર હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તેણે પશ્ચિમ ઉપર ઘેરા નાખ્યો હતો. ત્યારપછી તે પોતાના દેશમાં ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યા પછી તેનો સેનાપતિ સેલ્યુકસ એસિયાના પશ્ચિમ ભાગનો અધિપતિ થઇને હિન્દુસ્તાનમાં ચડાઈ કરવા આવ્યો હતો, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તની હારીને તેની સાથે સલાહ કરી ચાલતો થયો સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની કન્યા આપી હતી, અને તેની સમામાં મેગારિયનિસ ધણી દિવસ સુધી પાટલી પુત્ર નગરમાં હતો. તેણે હિન્દુસ્તાનના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. એ ગ્રંથ હાલ મળતો નથી, પરંતુ આરિયને (Arian) અને ડિઓ દોરસે (Diodorus) એનો સાર લખ્યો છે; અને સ્ટ્રાબો (Strabo), પ્લિની (Pliny) વગેરે પ્રખ્યાત રોમન ગ્રંથકારોના લખાણમાં પણ ઠેકણે ઠેકણે મેગારિયનિસના વર્ણનમાંથી હતારા કરેલા છે. ડાક્કર થાનવેક નામના એક જર્મન ગ્રંથકારે એનો એક સંગ્રહ છપાવ્યો છે અને મિ. માકિંડલ નામના કોલેમના અધ્યક્ષે અંગ્રેજીમાં તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે. એ ભાષાન્તરને આધારે અમે ચંદ્રગુપ્તના વારાનું ભારત વર્ષનું એક ચિત્ર આપીએ છીએ. મેગારિયનિસ ઇસ્વીસનની પહેલા ૩૦૨ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં આવીને રહ્યો હતો.

મેગારિયનિસ કહે છે કે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓએ કદી પણ પશ્ચિમ દેશ ઉપર ચડાઈ કરી નહોતી, અને એલેક્ઝાંડરની પહેલાં પશ્ચિ-

જા કોઇએ પણ તેઓના ઉપર ચઢી આવીને પરાજય ક્યો નહોતો. મારસીઓએ ભારતવર્ષનો થોડાક ભાગ હાથ કરી લીધો હતો, એવું કહેવાય છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ધણોખરો પૂર્વે હિન્દુસ્તાનમાં ગણાતો હતો. આર્યનના વર્ણન ઉપરથી જ જણાય છે કે એ ભાગમાં હિન્દુઓની વસાતી હતી, અને તેઓ પારસીઓના તાબામાં હતા, અને તેઓને કર આપતા હતા. પરંતુ તેના લખવા મુજબ સિંધુ નદીજ હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પશ્ચિમ સીમા છે. હિન્દુઓએ સિંધુ નદી ઓળંગવી ન જોઇએ. આ જૂની કહેણી ઉપરથી પણ આને પુષ્ટિ મળે છે; મહાભારતના સમયમાં ગાંધાર એટલે હાલનું કહ્લાર ભારતવર્ષના ભાગ તરીકે ગણાયેલું હતું, પરંતુ થીક ગ્રન્થકારના હખાણુ ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં હિન્દુઓ સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગના દેશોને વિરદેશ સમજવા લાગ્યા હતા.

મેગાસ્થિનિસે હિન્દુસ્તાનને ઘણાક નાના નાના રાજ્યમાં વહેંચાયેલું જોયું હતું. આની રીતનું લાંબા વખતથી જોવામાં આવેલું છે, અને એથીજ કોઈ વેળાએ પણ આખા હિન્દુસ્તાનમાં ઐક્ય બંધન થયું નથી. જે કોઇ રાજા કોઇ વેળાએ પ્રબલ થતો, તે મહારાજા ધિરાજ, રાજ ચક્રવર્તી અથવા સમાટ તરીકે ગણાતો હતો. પરંતુ તે જોલા રાજ્યોની પાસેથી કર લઇને સન્તુષ્ટ રહેતો હતો, અન્દરનો કારભારમાં તે ધણો હાથ નાંખતો નહોતો. તેથી જે પરાક્રમી પુત્ર મૂકી નજરે તો તેના મરણ પછી બાદશાહી તુટી જતી હતી. મેગાસ્થિનિસના સમયમાં ચંદ્રગુપ્ત આર્યવર્ષનો સમ્રાટ હતો; તેનો પૈત્ર અશોકવર્દન તેના કરતાં વિસ્તારવાળા રાજ્યનો ચક્રવર્તી રાજા થ-

યો હતો પરન્તુ મુસલમાનની અટાઈ પહેલાં આપણા દેશમાં કોઈ રાજ્યવંશમાં વિસ્તારવાળું સામ્રાજ્ય ધણાક કાલ મુઘી કાયમ થયું નહોતું.

ભારતવર્ષના નગરની સંખ્યા અગણિત વર્ણવી છે જે નગરો નદીને કિનારે અથવા સમુદ્રને કાંઠે હતાં તે ઘણું દૂરીને લાકડાનાં બનેલાં હતાં; જે પદ્મ અથવા હિન્દી જગાપર હતાં તે સર્વ ઈંટ અને માટીથી બનેલાં હતાં. મેગારિથનિસના વારામાં ભારતવર્ષેતુ સર્વથી મોટું નગર પાટલી પુત્ર પ્રાચ્ય રાજ્યમાં ગંગા અને દિરણવાદ (એ-ટલે શોગ) આ બેના સંગમ સ્થલમાં વસેલું હતું. એનો વિસ્તાર આઠ માઇલ લંબાઈ અને દોઢમાઇલ પહોળાઈમાં તો આખા શહેરને ચાર સો હાથ પહોળા અને વીસ હાથ ઊંડી એક ખાઈ હતી અને તેને ૮૪ તોરણવાળી અને પાંચસો સતર પુરજ (Tower) વાળી બીત હતી.

મેગારિથનિસના લખ્યા પ્રમાણે ભારતના રહેવાસીઓ સાત પંક્તિમાં વહેચાયલા હતા; તેમાં પદ્મ ભર્યામાં સર્વથી ચંદના તત્ત્વવેતા (Philosophers) છે. તેઓ યાગ યજ્ઞમાં લોકોને મદદ આપે છે અને દર વર્ષની શરૂઆતમાં રાગ દ્વારા મદા સભા બોલાવવામાં આવે છે. ત્યારે તેઓમાંથી જે કોઈ દિતાર નિબંધ લખે અથવા અનાજ, પશુપાલન અથવા સાધારણ ઉપકાર સાધન સંબંધમાં કંઈ ઉપાય શોધે તો આ સભામાં સર્વની આગળ તે જાહેર કરે છે. જે કોઈનું તણવાર, ખોટું વર્તન કરેલું સિદ્ધ થાય તો તેને આખી ઉમ્મર મુઘી મુની રહેવું પડે છે; વળી જે પ્રામાણિક વાત કરે છે તે કરથી મુક્ત થાય છે.

મેગારિથનિસ કહે છે કે, તત્ત્વવેતા જે જાતમાં વહેચાયલા છે બ્રાહ્મણ

અને શ્રવણ બ્રાહ્મણો જ સર્વ કરતાં માન્ય છે, કારણ તેઓના મત વધારે કબૂલ કરાય છે. ગર્ભથી જ તેઓને વિદ્યાન કરવાનો યત્ન કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ મોટા થાય છે તેમ તેમ તેઓ સદ્ગુણી શિક્ષકના હાથમાં સોંપાય છે. તેઓ શહેરની બહાર થોડી જગાના ઉપવનમાં રહે છે. તેઓ કુશાસનપર અથવા મૃગચર્મ ઉપર સૂવે છે. તેઓ માંસાદાર અને ઇન્દ્રિય સુખથી છોટે રહેછે અને સારગર્ભ ઉપદેશ સાંભળીને તથા જ્ઞાન આપીને સમય ગાળે છે. એવી રીતે સાડત્રીસ વર્ષ ગાળીને દરેક માણસ પોતાના ઘેર પાછા જાય છે અને જીવનનો બાકીનો ભાગ સુખમાં ગાળેછે. તે વેળાએ તેઓ સ્ત્રીઓ સુનરાડ કપડાં પહેરે છે, અને આંગળીમાં તથા કાનમાં પણ સોનાના અલંકારો પહેરે છે. માંસ ખાય છે, પરંતુ મહેનતુ જીવનું નહિ. વધારે છોકરાં મેળવવાની આશાથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઘણી સ્ત્રીઓની જોડે વિવાહ કરે છે.

મેગારિથનિસે હિન્દુ અને બૌદ્ધ બેડ સંપ્રદાયના માણસોને દી-હા હતા, પરંતુ તે બ્રાહ્મણોને વધારે શ્રદ્ધારૂપદ તરીકે ગણતો હતો. બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં પણ તે જૂઠામાં પડ્યો હતો. તે બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ આ બે આશ્રમનો ભેદ સમજવા પામ્યો નહોતો; જે માણસ સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમરમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ અવલંબન કરે છે, ફરી ગૃહત્યાગ કરીને શહેરની બહારના ઉપવનમાં આશ્રય લે છે, તે આટલી જોગ રાખતો નહોતો. વંગી સર્વ સાડત્રીસ વર્ષની વય સુધી બ્રહ્મચારી રહે એવું જણાતું નથી. મનુના વ્યવસ્થાનુસારે છત્રિસ વર્ષ બ્રહ્મચારીની છેલ્લી હદ છે. અને મેગારિથનિસે આ સાધારણ નિયમ વિચાર્યો હોય એવું જણાય છે.

મેઘાસ્થિનિસ કહે છે કે આદ્યજો આતું પારીને સ્ત્રીઓને આ
ધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતા નહેતા કે કદાચ તેઓ ગૂંડનત્વ પ્રકાશ
દે, આપતા જ્ઞાન લાભ કરીને પરાંત રહેતા ન આહે. મૃત્યુના
સંબંધમાં તેઓ સર્વદા વાતચીત કરતા હતા. તેઓના મનમાં આ
જીવન ગર્ભાવસ્થા પ્રમાણે છે અને મૃત્યુ તરફવિદાને ખૂં
અને સુખમય જીવન પ્રાપ્તિષ જન્મ છે. તેઓની વિવેચનામાં જે
કંઈ માણસને આવે છે તે સાફ અથવા નરમું નથી, ખીછ રીતે વિ-
ચાર કરવો એ સ્વભવનું માયા છે, કારણ એક વસ્તુની કોઈને સુખ,
અથવા કોઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક માણસને જૂદા જૂદા
સમયમાં જૂદા જૂદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતના બનાવના સં-
બંધમાં તેઓના શીકોના જેવા મન દોષમાં આવે છે. તેઓ કહે છે
કે, જગતની ઉત્પત્તિ અને ધ્વંસ છે, એનો આકાર ગોળ અને જે
પૃથ્વીર એને શ્રદ્ધા અને પાતા તે એની ચોતરફ આપેલો છે. તેઓના
મને વિશ્વ મંડળમાં ઘણાક જનોનાં કાર્ય દોષમાં આવે છે, 'અને પા-
ણીથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ચાર ભૂતમાં તેઓ વળી એક ભૂત
(એટલે આકાશ) મેળવે છે, એનોથી સ્વર્ગ અને તારાઓ બનેલા છે.
આત્માની ઉત્પત્તિ તથા પ્રકૃતિ અને ખીજા ઘણાક વિષયમાં તેઓનો
મન શીકોના જેવો છે. આત્માનું અમરપણું, બિવિધનો વિચાર, અને
એવા ખીજા વિષયમાં તેઓનો પોટોના જેવો પોતાનો મન કદાચી-
ઓમાં બાંધેલો રાખે છે.

શ્રવણોને મેઘાસ્થિનિસ એ ભાગમાં વહેવો છે. એક વનમાં ર-
હેતા હતા, પત્ર તથા ફલ ખાતા હતા, ઝાડના વલકલ પહેરતા હતા,
દાર તથા ઇન્દ્રિય સુખથી દૂર રહેતા હતા. સમજોને કોઈ વિષયનું

કારણ જાણવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થયાથી તેઓની આગળ રાજાઓ ફક્ત મોકલના હતા. ખીલું ટોળું બિયડું છે. તેઓ જો કે વનવાસી નથી, તથાપિ મિનાહારી છે. તેઓનો ખોરાક ભાત અથવા જવનો લોટ છે, એઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે અથવા જ્યાં અતિથિ રહે છે ત્યાં તેઓને ખાવાનું મળે છે. તેઓના ઔપધના ગુણથી બાઈડીઓને છોકરાં થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પુત્ર કે કન્યા યશે તે પણ નક્કી કરે છે. તેઓ ઔપધ પ્રયોગના કરતાં કરીના નિયમ પક્ષાવીને રોગને મારાઢે છે. તેઓ તેજ અને ઉપરના ઔપધવાની વસ્તુઓને સર્વ કરતાં ઉત્તમ ઔપધ રાખે છે.

પહેલા ટોળાના શ્રવણોના આચાર વાનપ્રસ્થ હિન્દુઓની પેઠે જણાય છે, આના ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દુ અને બૌદ્ધ સંન્યાસીઓમાં આચાર સખધી કોઈ જાતનો ધર્મો દરક દશે નહિ, અથવા મેગાસ્થિનિસે જેહનો દરક સારી રીતે જાણવા પામ્યે નહિ દશે. શ્રમણ વૈદો જે રીતિથી ઔપધ આપના હતા, તેજ રીતિ હજી પણ ભારતવર્ષના કેટલાક ભાગમાં ચાલે-છે. આના ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ચાલતી વૈદ્યની રીતિ ચંદ્રગુપ્તની આગળજ આપણા દેશમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ દશે. મેગાસ્થિનિસે જે દાર્શનિક મનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાં વૈદાન્તનો આભાસ સ્પષ્ટ જણાય છે.

મેગાસ્થિનિસે ભારતવર્ષ વાસીઓને જે સાત પક્તિમાં વહેંચાયેલા કહ્યા છે, તેમાં જેટલો ખીજી પક્તિમાં સામેલ છે. દેશના ધણી ખરા માણસો એ પક્તિમાં છે. એઓ ધીર અને નમ્ર સ્વભાવના છે. એઓને લઘાઈ કરવી પડતી નથી. લઘાઈની વેળાએ એઓની ખેતીમાં હરકત પુગતી નથી. જ્યાં જે દલની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થતું હતું,

તેની નજદીક ખેડુનો વગર હરકતે જમીન ખેડતા દીકરામાં આવે છે. રાગ્ન બ્રૂવામી છે, ખેડુનો ઉપજામાંથી એથો બાગ મેળવે છે.

ત્રીજી પંક્તિ ગોવાળ અને શિકારી છે. એઓ શિકાર કરે છે, પશુ પાલન કરે છે, પશુઓને વેચે છે ઇત્યાદિ. એઓનું મુકરર રહેણાં હોતું નથી. એથી શ્રેણી કારીગર અને વેપારી વર્ગ છે. એઓને રાજકર આપવો પડે છે. પરંતુ જેઓ લઠાઈના હથિયારો તથા વદાણુ બનાવે છે, તેઓ રાગ્નની આગળથી પગાર મેળવે છે. પાંચમી પંક્તિમાં યોદ્ધા છે. એઓની સંખ્યા ખેડુનોના કરતાં ઓછી છે. રાજદોષમાંથી એઓનું બરણુપોષણ થાય છે, અને લઠાઈની વસ્તુ એઓને રાજસંસ્કારમાંથી મળે છે. એ વાસ્તે ન્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે જ તેઓ લઠાઈના મેદાનમાં જવાને તૈયાર થાય છે, શાન્તિની વેળાએ તેઓ સુરાપાનાદિ કરીને આનંદથી કાલ ગાળે છે. છઠી શ્રેણીના દુન' છે તેઓ સર્વ વિષયમાં રાગ્નને હુપી ખબર આપે છે. સાતમી પંક્તિ મંત્રિ વર્ગની છે. ન્યાયાસન, રાજસંજ્ઞાથી મોટા મોટા પદ, અને સાધારણ શાસન-કાર્ય તેઓના હાથમાં છે; અને એઓના દારાજ શાસન કરતાં, કોપાધ્યક્ષ, સેનાપતિ વગેરે પસંદ કરાય છે. એક પંક્તિના માણસની જોડે ખીજનના વિવાદ થતા નથી. એક શ્રેણીના માણસ ખીજ શ્રેણીમાં સામેલ થઈ શકતા નથી, અથવા ખીજ પંક્તિનો વેપાર રાજ્યગાર કરી શકતા નથી. કેવળ ગમે તે શ્રેણીના માણસ હોય તે જન્યવિત્ત થઈ શકે છે.

ઉપરનો પ્રક્રિયવિભાગ જોવાથી જણાય છે કે કામધંધાની સાથે જાતિનો અરેખરો સંબંધ નહિ સમજવાથી મેગારિયનિસ કેટલોક ભૂલવામાં પડ્યો હતો. પ્રથમ તેણે જાતિભિન્નતાની વ્યાખ્યાને અને જા-

તિબેટ રહિત શ્રમણોને એક તત્ત્વવિત્ પંક્તિમાં મૂક્યા છે, અને સર્વ જનના માણસો શ્રમણ થઈ શકતા હતા તેથી સર્વ પંક્તિના માણસો તત્ત્વવિત્ થઈ શકે એમ લખ્યું છે. ખીબું તે સમજી શક્યો નથી કે ચર અથવા દૂન અને મત્રિવર્ગ બ્રાહ્મણ પંક્તિમાંના છે. 'જ્ઞાત્યર્થ' તે- જોનો ધર્મ, નથી તે જોધને તેજોને બ્રાહ્મણવર્ગના માણસ તરીકે સ- મજી શક્યો નહિ. આવા દેહલાક જમ સુધારીને જોયાથી જણાશે કે મનુએ હિન્દુ મંડળમાં જેવી ઘેણી બાંધી હતી, તેવી મેગારિથનિસના વારામાં હતી. ખેડુતો ચક્ર, કારીગર અને વૈપારી વૈશ્ય; યોદ્ધાઓ ક્ષ- ત્રિય, ચર, મત્રિ વર્ગ અને તત્ત્વવિત્ બ્રાહ્મણ, શિકારીઓ અને ચં- ડાળાદિની સ્થિતિ હતી. મેગારિથનિસે આશ્ચર્ય પામીને લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓ સર્વ સ્વનંત્ર છે, કૌઠપણુ ગુલામ નથી.* આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુના વારામાં શરોની જે અવસ્થા હતી, તેમાં મેગારિથનિસના સમયમાં ઘણો ફરકાર થયો હશે, ખીજી જાતિનું દાસપણું કરતું એવો તેઓના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. અમા- રા ધારવામાં આવે છે કે તેઓ ખેડુતવર્ગમાં ગણાયા હશે.

મેગારિથનિસે આપણા દેશના માણસોને સુતરના વસ્ત્રો ઉપ- યોગ કરતા જોયા હતા. તેઓ એક કપડું નીચે પહેરતા હતા તે ગ્રા- જીથી નીચે બુલતું હતું, અને ખીજું એક કપડું કૈલુંક કાંધ ઉપર રાખતા અને કૈલુંક માથા ઉપર વીટાળતા હાલનો આપણો ધોતીયા પિંડોડીનો પોશાક કહેવાઈ શકાય.

ચંદ્રગુપ્તની વેળાએ જેઓની અવસ્થા સારી હતી, તેઓના પો- શાકમાં ઝાકઝમાળ હતી. લખવામાં આવેલું છે કે તેઓ વૈશ્યજાતિને ચા-

હતા હતા તેઓનો પોતાઠ મોનાના વાળાથી એટલે જરીથી અને મળિ મળિ થયાં જનતો હતો, અને તેઓ સુરાગા વેલમુદાના વસ્ત્ર પહેરતા હતા અનુગમનપ્રગી આપ્તે તેઓના માથા ઉપર હાંધી ધાગળ મળતા હતા, નગણ તેઓ સૌન્દર્યનો વસ્ત્ર આદર કરે છે, અને સર્વ પ્રકારે પોતાની સુ રતા વચારવાનો ચલ કરે છે

શ્રિ બેઠી તેઓ દાદી ઉપર જૂ. જૂ. પ્રકારના રંગ લગા હતા હતા પ્રતિનિ આનંદ ઠનીનો ઉપયોગ મળતા તેઓ મરદ આ મળના જોડા પડેલા હતા જોડાઓ ચિત્ર નિચિત્ર અને જોડાં એડીના હતા *

સાધારણ માનુષો ઉદ, ઘોડા અને ગરેલ જાણ બેમના હતા નામ અને અર્થસંપત્તિ માણસો હાથી ઉપર ચડતા હતા ન હનમા હાથીન મર મળા એટ ગણતો હતો, તેના નીચે ચાર ઘોડાનો રથ, અને સાગ પછી ઉદ, પણ એક ઘોડાના રથમા ચડ્યુ એ આ અમા ગણતું નોતું † હાવનો હિંદુસ્તાનનો એકો એ એક ઘોડા ના ચયનો પ્રતિનિધિ હોનો જોઈએ

મેઘાગ્નિનિમના સમયમા હિંદુસ્તાનમા પાવ ન લર રતા મા ભમે મા નાગજી ગીતે ધનુર્માણનો ઉપયોગ મળતા હતા ધનુ માપમની લ નાઈ જોડા હતું અને આણ વણ કરીને ત્રણગજ લાડુ દતું જમીન ઉપર ધનુષ્ય મળીને ડામ પગથી દાખીને તેઓ આણ હોડતા હતા,—અને એની કોઈ જાતની દાવ અથવા મ્વય નહોતા કે જે તે બાબુથી જિત ન થાય પેન લરમરી માણુમોના ડામ

+ Arrian's Indica See XVI

† Arrian's Indica See XVI

હાથ ઉપર ગાયના ચામડીના દાન રહેતી હતી ઋષાકેા ધનુષ્યોને બદલે બાના વાપરતા હતા પરંતુ બધા તરવાર ધારગુ કરતા હતા તરવાર નહુ હાથથી વધારે લાખી થતી નહોતી અને ઘણીજ પાસે લઢાઈ મરતી વેળાએ બે હાથથી તરવાર ચલાવતા હતા ઘોડેમવાર થોદાઓ ચામડુ અને બે બાલાનો ઉપયોગ કરતા હતા તેઓને છત્ર નહેતી લોખંડના અથવા તિનગના મટાનાના ચામડાની લગામથી ઘોડો ચલાવતા હતા† રથમાં સાતથીના સિવાય બેબેસાર બેસી રાખતા હતા અને હાથી ઉપર આવનાના સિવાય બીજા ત્રણ થોદા બેસતા હતા

મેગારિથનિમે હિંદુઓને મિનાહારી તરીકે લખ્યા છે તેઓને ખોરાક ધણકરીને બાત છે મનુના સિવાય તેઓ દારૂનો ઉપયોગ કરતા નહોતા એર તેઓમાં ધણુક થોડા હતા અદ્ભુતની પાસળીમાં ચાર લાખ માણુઓ હતા પરંતુ દરેકની ત્યા ઢોળો રાખીના ના રતા વધારે ચોરી થતી નાતી સોમ માર્ગમાં ફરિયાદી મદાય મરતા હતા તથા અત અથવા મ્તા નહિ ગમતા એવગ વિશ્વાસ ના ઉપર આધાર રાખીને બીજાની પાસે ઉધાર મૂકતા હતા તેઓ ઘણ કડીને મરતા પશુ ધન ત્યા અગાળ વગર રાખતા હતા તેઓ મત્ત અને ધમકે માત્ર આવતા હતા એ વારને દર માણુસનાની નહિ થકાથી મધ વિત્તમાં વિશેષ દામતા જેવડી રાખતા નેના તેઓ ધણી સ્ત્રીઓ વેચતી લઈને વિસાદ કરતા હતા, મદને ધર્મ પળી અને મદને દામ પળી કરતા હતા એવાદે મધ પેમા ન લેતા તથા દેતા પણ ધણુક વિવાદ મૂકતા હતા એવી જગ્યાએ

પિતા કન્યાને સાધાગ્રુની આગળ આણુનો અને જે માણુ મત્ર
ધુદમા અથવા જીંછ કોઈ રીતનો શન્તિ પનગના કાર્યમા વિનયી
થનો હતો તેજ કન્યાની જોડે પરણુનો હતો. એ આપણા દેશનો પ્રા
ચીન અવધર હતો મેગાથિનિમે કહ્યું છે કે ભરતખડમા લખેનો કા
યદો નહોતો. અમે ધારીએ છીએ કે આપણા દેશમા કાયદાના અ
ન્યતુ નામ સ્મૃતિ આમળીને તેની આરી જૂન થઈ હશે.

ગન્ધ લદાઇની અને ન્યાયની વેગાએ મહેલમાથી ની જતો હતો
અને ત્યાગ કરનામા તે આખો દિવસ ન્યાયાવધમા રહેતો હતો. એના
ગિરાય યજ્ઞ અને મૃગયા શ્રવામા પણ તે જલ્દાર ની જતો હતો. રા
જના શરીરની ગ્દા કરનારી સ્ત્રીઓ હતી, મૃગયાકારે તેઓ તેને
ધેરીને જતી હતી શરીરની ગ્દા કરનારીઓ પેઢી કોઇ રથમા, તો
કોઇ દાર્થી ઉપર અને ગાંડ પોડા ઉપર સર્વ પ્રદાગના હથિયાગ મ
ળે ચડતી હતી, અને ગન્ધ દાર્થીપગ ચડીને જતા હતા.

જે દેવતાની ઉપામનાનુ વિશેષ નર્ણન જોનામા આમેંએ મમાન
દેશમા વિશેષ મયુગની આગળ દિરાકિરમની, અને પર્વત પ્રદેશમા
નિઓનિમુરની ઉપામના થતી હતી. દિરાકિરના આપણો અહમુત
દાનિગાળી કૃષ્ણ અને દિઓનિસુમ પ્રમત મહાદેવો એનુ જણાયછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ઈ. સ. ૬૫૦ માંનું હિંદુસ્તાન.

હિંદુઓનું યુસાહ નામનો ચીનનો બુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક ઈ. સ. ૬૨૯ માં હિંદુસ્તાનમાં તીર્થ યાત્રા કરવા આવ્યો હતો તેણે ચીનાઈ ભાષામાં હિંદુસ્તાનનું શ્રમણ વૃત્તાન્ત પ્રકટ કર્યું છે તેનું ક્રેન્ચ અને અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર થયું છે તેના ઉપરથી ઈ. સ. ૬૫૦ વર્ષના ભરતખંડનો વૃત્તાન્ત લખવામાં આવે છે.

હિંદુઓનું યુસાહના વારામાં ભરતખંડમાં હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મની ચડતી હતી. હિંદુ દેવ મંદિરની પાસે બૌદ્ધ મઠ પોતાનું ગૌરવ સાચવતા હતા. બ્રાહ્મણો અને શ્રમણો વચ્ચે રહેકને પોતપોતાના ધર્મનાં કાર્યો કરતા હતા. હિંદુ આર્યો આ પરિવ્રજ્યમાન જગતને સુખનું રહેઠાણ માનતા હતા બૌદ્ધો એને પાણીના પરપોટાની પેરે દાણરંધાથી માનતા હતા. મૃત્યુના પછી હિંદુ આર્યો અતની સૌંદર્ય પૂર્ણ અને અતંત સુખમય સ્વર્ગ રાજ્યની આશા રાખતા હતા. દેવતાગના પછી કર્મફળથી ફરી દેવાન્ત ધારણ કરવો પડશે તેથી બૌદ્ધો સ્થિર ચિત્તથી રહેતા હતા, પૈદિક નિયમના ઉપર હિંદુ આર્યોની બહુ શ્રદ્ધ હતી. તેઓ વેદમાં કહેલા યાગ યજ્ઞના અનુષ્ઠાન કરીને ધારેલી પારિવ વગતુ અને અગ્નિમાં અતંત સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છા રાખત હતા. બૌદ્ધો વેદ અને પૈદિક કાર્ય પદ્ધતિના વિદ્વેષી હતાં. સદાશય, સંચારિત્ર, સુસિદ્ધિ અને તત્વ વિદ્યામાં બરપૂર થયાથી હિંદુ આર્યો પ્રાણપરાયણ આચાર્યની પદ્ધતિમાં સામેલ થઈને સાધારણની આગ

જથી સન્માન મેળવતા હતા. સધળું આ દુનિયાનું સુખભોગ છોડીને નિઃસ્વર્ગમાં ધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન થયાથી જોદ્ધ શ્રમણ નામથી ઓળખાતા હતા. હિંદુ આર્યો દેવતાઓને અસીદ્ધ શક્તિવાન જાણીને બક્ષિતભારથી તેઓની ઉપાસના કરતા હતા. જોદ્ધ દેવતાની પૂજા કરવાથી દૂર રહીને જીવનના નિયમ પ્રનાળે ચાલતા હતા. હિંદુ આર્યો વૈશ્યના પક્ષપાતી હતા. તેઓ જિઝ્ય વર્ણને જિઝ્યાં કર્તવ્ય કરવાનો અધિકાર આપતા હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ણ બ્રાહ્મણના પ્રત્યે સર્વદા સન્માન દેખાડીને તેઓને ઉત્તમ ખોરાક તથા વસ્ત્ર આપીને સન્તુષ્ટ રાખતા હતા. જોદ્ધ સરખાપણના મહત્વનો પ્રચાર કરીને સર્વ જીવના પ્રત્યે સમવેદના દેખાડતા હતા. તેઓની દયા અને કૃપા સર્વત્ર સન્માન હતી. હિંદુ આર્યો યજ્ઞ તથા પોતાના ખાવાને માટે જીવહત્યા કરતા હતા. જોદ્ધ જીવહત્યાથી દૂર રહીને, અહિંસાને પરમ ધર્મ કહેતા હતા. હિંદુ આર્યો ઇશ્વરવાદી થઇને બ્રાહ્મણના ચલાવેલા નિયમ પ્રમાણે ચાલતા હતા, જોદ્ધો નિરીશ્વર વાદી થઇને પોતાના શ્રદ્ધા તથા નિશ્વાસ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. હિંદુઓનું યુસાહ જ્યારે ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે આ જૂદા જૂદા ધર્મ માનનારા સપ્રદાય જૂદા જૂદા સ્થળમાં પોતાનું મોટાપણું સાચવતા હતા.

હિંદુઓનું યુસાહ જે રસ્તેથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તે માર્ગની પેલીમગ જોદ્ધધર્મની અવસ્થા ઉત્પત્તિ હતી. કપિશા રાજ્યમાં એટલે હાલના કાશ્મીરમાં એક ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેણે એકસો મઠ હતા અને તેમાં જીવજીવ શ્રમણો રહેતા હતા. એના શિવાય પુષ્કળ દેવમંદિરો હતાં. કેટલાક સન્યાસીઓ નાગા રહેતા હતા. કેટલાક આખા શરીરે રાખ ઓળાતા હતા, અને કેટલાક ક-

પાળ ઉપર અલંકારોની પેઠે કંઈ ધારણ કરતા હતા. પેશાવર કપિશા-
 રાજ્યને તામે હતું. એ દેકાણે મહારાજ અશોક તથા કનિષ્ઠના બ-
 નાવેલા ધણાક બાગેલા મહાકાલી મનન શક્તિનો પરિચય આપતા
 હતા. કાશ્મીરનો રાજા હિંદુધર્મને આશ્રય આપનારો હતો, તેથી એ
 રાજ્યમાં હિંદુધર્મનું મોટપણું હતું. યાનેશ્વર તથા મથુરામાં હિંદુધ-
 ર્મની પેઠે જૈન ધર્મનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. હિંદુ-
 એનું યુસાફ કુશસ્ત્રમાં ક્ષત્રિવીરોના મોટા કંદના હાડકાની માળાઓ
 જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. આ વખતે કાન્યકુબ્જ રાજ્ય વિશેષ
 ચતુર્થી કળાએ હતું. વૈશ્ય વશનો હર્ષવર્દન કે શિલાદિત્ય આ દેકાણે
 અધિપતિ હતો. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ પુષ્કળ રાજ્યોમાં પોતાના
 જમના વાવટા શોભાવ્યા હતા ભરતખંડના અદાર રાજ્યો તેના
 તામેદારો હતા. આખા ભરતખંડમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ પુરકેશના શિવાય
 બીજો કોઈ પણ સાહસમાં તેમજ મહાકમમાં શિલાદિત્યનો બરોબ-
 રીઓ નહોતો. શિલાદિત્ય જૈન ધર્મનો એક મોટામાં મોટો પરિપો-
 પક હતો. તેણે જૈન ધર્મની ચઢીચાલી કરવામાં ધણેજ પરિશ્રમ કર્યો
 હતો. અયોધ્યામાં હિંદુ ધર્મ જુદા ધર્મને અતિક્રમ કરી ઉઠ્યો હતો.
 પ્રયાગમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. આવસ્તીમાં
 જૈન ધર્મની ધીરે ધીરે અવનતિ થતી હતી. હિંદુએનું યુસાફ જુદા-
 ની જન્મભૂમિ કપિલ વસ્તુની પડતી અવસ્થા જોઈને દુઃખિત થયો
 હતો. જુદા, કાશી વગેરે શહેરોમાં ઘણાખરો દાળ માળ્યો હતો; ત્યાં
 બ્રાહ્મણોની ક્ષમતા ધીરે ધીરે કાયમ થતી હતી. વૈશાલી ભ્રમ દશમાં
 અને એના મહા ખાલી પડ્યા હતા. મગધના પચાસ મૂકમાં દશદગ્ધર
 શ્રમણ રહેતા હતા. એના શિવાય હિંદુઓના પુષ્કળ દેવ મંદિરો
 હતાં. જે પ્રાચીન પાટલીપુત્રે એક વેળાએ મુરાબ્બના અને સમૃદ્ધિ-

ના મહિમાથી ભરતખંડનાં તમામ રાજ્યો ઉપર સરસાર્થ કરી હતી, તેનું પહેલાંનું ગૌરવ કાળના કઠોર ઘેરાથી એ સમયે જતું રહ્યું હતું, એના ભાગેલાં ઘરો અને પુષ્કળ મદની ઇંટો લગભગ ચઢદ માઈલ સુધી ફેલાયેલી હતી. હિંડએનું યુગાડ ન્યારે જુદા ગામમાં રહેતો હતો, ત્યારે નાતન્દામાં જવાનું નોતરું આવ્યું. ત્યાં તે ગયો અને ત્યાંની મંદા વિદ્યાલયમાં પાંચ વર્ષ નાલ્લંદની વિદ્યા મંદિરમાં હતો. ત્યાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત વંગેરે શીખીને પછી તે જંગાલા, દક્ષિણાપથ અને મધ્ય ભારતવર્ષમાં ગયો. એના શહેરોમાં ક્યાંક જોદ્ધ ધર્મની ચઢીઆતીતો ક્યાંક જોદ્ધ ધર્મની આવનતિજણાઈ આસાલમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ હતો. એનો અધિપતિ બ્રાહ્મણ હતો એ કુમાર નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો. કુમાર મહારાજ શિલાદિત્યને કર આપનારા તાબાનો રાજા હતો. તામ્રસિંહ એટલે હાલનું તમોલુક એક મોટું બંદર હતું. હિંડએનું યુગાડ આ ઠેકાણે વેપારની ચઢતી જોઈને આશ્ચર્ય થયો હતો. એ સમયે મરાઠાનું રાજ્ય વધારે ચઢતી કળાએ હતું. મરાઠાઓ રજપૂતોના જેવા મોટા કદના સરળ શ્વભાવના, બહાદુર અને બળવાન હતા. કોધાયમાન હોવા છતાં પણ તેઓ કૃતચતાથી છેટે રહેતા નહોતા. તેઓ મિત્રને મદદ આપતા હતા, અને શત્રુઓને નાશ કરવા માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા હતા તેઓને એટલું બહુ આત્મ સન્માન હતું કે શત્રુને પહેલાં ન જણાવતાં તેની ખરાબી કરવામાં આમળ પધતા નહોતા. તેઓ નાશનારની પછવાડે જતા હતા, પરંતુ શરણમાં આવેલાઓનું બહુ કરતા હતા. તેઓના સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં હાર્યાથી સ્ત્રીનો ખોશાક પહેરના હતા અને ઘણું કરીને આત્મહત્યા કરીને આત્માવમાનતાની શાન્તિ કરતા હતા. તેઓ લઢાકમાં જવાની પહેલાં દારૂ પીને ઉન્મત્ત થતા હતા, અને

પોતાના હાથીઓને પણ એવીજ રીતે પ્રમત્ત કરી મૂકતા યુદ્ધમાં મત્ત હોવા છતાં પણ મરાઠાઓ શાસ્ત્ર ચર્ચ્યા કરવામાં હક્કતા નહોતા. તેઓ મથા નિયમથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. મરાઠાઓ અડધા યૌદ્ધ ધર્મ હતા. દક્ષિણ રાજપુત્રકેશ એ વેળાએ મહારાષ્ટ્રનો અધિપતિ હતા. જ્યેષ્ઠ એ ઉદાર સ્વભાવનો હતા, તેવોજ શાનવાન હતો. તેના દાનની હદ નહોતી. પ્રજાનું જીવનના ગુણથી એ સાધારણ્યમાં ધણેજ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પ્રજા ક્રમ મનોવાડ્યથી તેનો હુકમ પાળતી હતી. મહારાજ શિક્ષાદિયે ધણેક ટેકાણે પોતાની વિજય પતાકા શોભાવમાન કરી હતી, પરંતુ તે મહારાષ્ટ્ર રાજપુત્ર કેશને હરાવવા પામ્યો નહોતો.

હિંદુઓનું યુસાકે ભરતખંડના લોકોની સરળતા અને સાધુતાની પ્રશંસા કરી છે. ભારતવાસીઓ પ્રપંચના અથવા કાંઈ વિપાતમાં કે-ગાઈ કરતા નહોતા. તેઓ સોમન ખાધેને પોતાના વચનને મનઃપુન કરતા હતા, અને કાંઈ પાપ કરતાં પરમોકમાં કઠોર સજા થવાના ભયથી ભયભીન થતા હતા. તેઓના આચાર અવધાર સરળ તથા શુદ્ધ અને તેઓનો સ્વભાવ શાન્ત તથા નમ્ર હતો. હિંદુઓનાં ન્યાય કાયદાં ધર્મોજ સરળ બાવવાળાં હતાં. સમ્પત્ત સ્ત્રી કરવામાં આવતી નહોતી. હિંદુઓ બખેરો કરનારાનો ઉપર ફાંસીનો કે મરદન મારવાનો હુકમ કરતા નહોતા. કેવળ રાજદારીઓને આખી ઉમ્મર મુઠી કેદખાનામાં પૂરી રાખતા હતા. નેતર મારવાનો એટલે ફટકા મારવાનો માત્ર નહોતો. પરંતુ જેઓ ન્યાયની વિરુદ્ધ આચરણ કરતા હતા, વિશ્વામયાન કરતા હતા અથવા પિતા માતાના પ્રત્યે દુર્નય કરવામાં જોડાણીસ દેખાડતા હતા, તેઓના હાથપગ અથવા નાક કાન

કાપના હતા ત્યારે જગાએ સાધારણની માથે દડ આપનામાં આ-
વનો નહોતો. દોષ યુક્ત કગવવા મટે નેતરે માગતો નિયમ ન
હોતો. જો અપરાધી મગ્ન ભાવથી પોતાનો દોષ માની લેતો તો
તેને યથાપોગ્ય અન્ન આપવામાં આવતી હતી પરંતુ જો દોષ ધ્રુ-
વથી પોતાનો દોષ છુપાવતો દોષ તો મગ્ન પાણી, આગ, મોટો
મેતે-તથા એ પ્રયોગથી તેના દોષ યુક્ત નહીં મળતા હતા.

મેગાથિનીમની પેઠે દિડએનુ ધૂમારે પણ ભરતખંડમાં મલક
ખડગાન્ય લેવા હતા આર્યાવર્તમાન આવા ૭૦, ખડ નાનો હતા
ફેડ ગાન્યના ગાનઓ પોતાનીકાંડા મુજબ રાજ્ય ચલાવતા હતા
ભરતખંડ ભૂમી ભૂમી જાનિના લોકોની આવાગ ભૂમિ હતી આદિના
માનુષ્યોની ભાષા અને આચાર્ય અવદાર પણ ભૂમી ભૂમી ગાન હતા
એના ઉપર ડાયા પડામે, વેડાવતી નદીઓ વિજાગરાના જમણે
વગેરે પ્રાકૃતિક અન્તરાયથી શરૂરો એકમીનથી જુદા પડતા હતા
આ નાગ્નોમી પ્રાચી. સમયમાં પુષ્કળ ખડ રાજ્યોની ઉન્નતિ થઈ
છે આ ખડ રાજ્યનો ઝાડ ભૂપતિ જો પુર આયરા ચક્રચુમ, અ-
ગ્રા અથવા ગિલાદિસના જેવો પરાક્રમી થતો તો તે પાસેના રાજ્યોને
તામે કરીને મહાગમનના ગૌરવ પદમાં બેસતો હતો.

ઉદાર અવનાવના બૌદ્ધ રાજ્યો આગમના નિયમ પ્રમાણે
ગાન્યના બધા દામકાને કરતા હતા પ્રજા મોટા કરના જોગ્યાથી
ખીણતી નહોતી, કોઈ પણ કોળને મફત કામપર લગાડતા
નહોતા જેઓ દુવેરીઓ બનાવવાના કામમાં અથવા જીજ્ઞા ઝાડ
પ્રમમાં લાગતા હતા તેઓને પોતાના મગ પ્રમાણે પગાર
મળતો હતો જન માધાગ્ય પોતાના વડીલોના હકથી મદી પણ

વચિત થતા નહોતા, તેઓ પોતાના બરણપોષણને માટે ખેતી-વાડીનું કામ કરતા હતા. ખેડુનો પોતાના પાકનો છટ્ટો ભાગ રાખને આપીને પાંચ ભાગ પોતે રાખતા હતા. વેપારીઓની પાસેથી ઘાટ આગળથી થોડો કર લેવામાં આવતો હતો. કેટલાક લશ્કરી માણસોને રાજ્યની સન્માન ભાગ મળતો હતો, અને કેટલાકોને રાષ્ટ્રપ્રસાદથી રક્ષા કરવામાં આવતા પ્રયોજન પ્રમાણે લશ્કરી માણસની વધઘટ કરવામાં આવતી હતી. ઇનામ આપવાનું કબૂલ કરીને સ્થાપરણને લશ્કરી પંક્તિમાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા.

રાજકીય જુભિમાંથી જે રાજકર મળતો હતો, તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવતા હતા. એક ભાગ રાજ્ય તથા ધર્મ સમ્મત કામગાં ખર્ચાતો હતો, બીજો ભાગ મંત્રી તથા શાસન સભાના કામદારોના બરણ પોષણને માટે આપવામાં આવતો હતો, ત્રીજો ભાગ શાની, શુદ્ધિમાન અને પ્રતિભાશાલીઓને ઇનામ આપવા માટે રાખવામાં આવતો હતો, અને ચોથો ભાગ સંતોષ ક્ષેત્રના ખર્ચને માટે જરૂર કરવામાં આવતો હતો. તમામ શાસન કર્તા, સાન્તિરક્ષક તથા રાજકીય કામદારોના બરણ પોષણને માટે મુકરર જમીન મળતી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભારતની પ્રાચીન કીર્તિ.

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવો દેશ ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે? રામાયણના જોવા સરળ મંદુર ઉચ્ચ ભાવ તથા ઉચ્ચ વર્ણનોવાળાં દિનોપદેશ પરીપૂર્ણ વિરસ કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અદ્ય જોવામાં આવે છે. વાલ્મીકિએ પોતાના ગ્રંથ વિષે જે ભવિષ્યવાણી કરી હતી તે સાર્થક થયેલી જોવામાં આવે છે.

‘યાવત્ સ્થાસ્યન્તિગિરય સરિતશ્ચ મહીતલે :

તાવત્ રામાયણ કથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ-||’

જ્યાં સુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં ચાલશે.

દિદુરતાનમાં વાલ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે. તેમજ સુરોપ ખંડમાં પણ તેનો આદર થયો થાય છે. મહાભારત નર્મદા કિનારા ઉપરના કૃષ્ણીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કૃષ્ણીરવડની શાખા તથા જટા માટીમાં રોપાઈને ફરી મૂળીવાં થયાં છે તે દેવ જોમ એક જાડમાં ગણાઈને કુચેના અંદર કુચે બનાવ્યા છે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કૃષ્ણીઓમાં બીજી કથાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સુરભર્યાનમાં કુમાથી શરીર શીતળ થાય છે તેમ અમૃત સમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચનાથી તથા સાંભળનાથી પ્રાણુમન શીતળ

યાય છે. જે ભારતવર્ષે વસાહતિહર, અલ્હમુખી, આર્યભટ, ભાસ્કરા-
ચાર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો તે જ્યોતિશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું
ગારવ કરી શકશે નહિ? આર્યભટ કહ્યું છે કે, 'ચલા પૃથ્વી સ્થિ-
રા માતિ' પૃથ્વી સાથે છે પરંતુ સ્થિર જોવામાં આવે છે. હવે વિ-
ચાર કરો કે કેપર્નિકસના પહેલા કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટ-
એ વાન કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે "આકૃષ્ટ શક્તિ શ્વ-
મહીયત્તયા ગ્રાશિષ્યતેતન્ તથાચાર્યતે" પૃથ્વીની આકર્ષણ શ-
ક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે
આથી જણાય છે કે મધ્યાકર્ણજીના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહિ-
તિની હતી. દશ ગણવાની રીતિ જે સર્વ ગણિતશાસ્ત્રનું મૂળ છે તે
મુશ્કેલિયનો આરબોની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે, પરંતુ આરબો
પોતાના મધમા લખે છે કે "હોકમાઅલ હિંદુ" એટલે હિંદુસ્તાન-
નાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે લાખ્યા હીજો. જે ભારતવર્ષે કપિલ,
કણ્વાદ, ગૌતમ, વ્યાસ ઇત્યાદિને જન્મ આપ્યો છે તે દર્શન વિષય-
ની ઉન્નતિને માટે એટ નથી? શ્રીક દર્શન ભારતવર્ષના દર્શનનો
પ્રતિનિધિ માન્ય છે. પિથાગોરમ્ વગેરે શ્રીક દર્શનિકો ભારતવર્ષમાં
આયા હતા, તેના પ્રમાણ મળે છે.

— પ્રજ્ઞાકે ધારે છે કે હિંદુઓનાં પુરાણ તથા કર્મકાંડ વગેરે કાં-
મનાં છે. પરંતુ હાંડનગાંના પ્રસિદ્ધાનામદ્ય રાજકૃત સિવિલિયન મ્યુનિસેને
એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનનાં આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરા-
ણોમાંથી ઘણુંક માર્મિક વસ્તુ નીકળી શકે છે. વૈદ વિદ્યા પણ હિં-
દુઓ પાસેથી આરબો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી મુશ્કેલિયનો
શીખ્યા એના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ચંદ્રિરક્ષાદિ

વનરૂપિનીના નામ સુધા આરબી અર્થેમા છે જનનિષિસાના વિલખા
પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અનળ્યા નહોતા, તે કદનેના એક મનથી
જનનુમાં આવે છે, 'અપ્સ્વન્તરમમૃત અપ્મુયેપજં આપો માના
મશસ્તયે' પાણીમાજ અમૃત છે, પાણીમાજ આપ છે, પાણી /
આપને માટે ઉત્તમ છે તેઓ દામિરોયિં એવે સમ મગ
વિવાયકામરીની ગીતિ એકે એને જાણતા હતા તેના પણ પ્ર
માણ્ય મગ છે, "નિપસ્ય નિપમોપદા" આ વાક્ય તેનું પ્રમાણ્ય
આવે છે

પ્રાચીન હિંદુઓ ધ્વજ નિહા હતા એવું નહિ પણ
તેઓ વણા બહાદુર યોદ્ધા તથા નહાણ અનામમાં કુરાગ હતા
સુદમાં તેઓ ૥ ધણા પરાક્રમો મીં વગેરે દેશના મથો સાક્ષી આવે
છે તેમણે વણા દેગાપર નિજમ પણ મેળવ્યા હતા મધુરશમાં
લખેતુ છે કે, રધુરાજએ ધરાનનો જય મ્યો હતો મશિમરની રાજ
તરગિણી મયમાં લખ્યું છે કે મશમાંના રા ૧ લલિતાદિતે તુક
સ્તાન, બનગ, ધુઆરા ધત્તિદિ દેશ છન્યા હતા, વદાણોમાં બેસીને
તેઓ દૂર દેશમાં જતા હતા તેના પ્રમાણો નળ્યા છે સુમાત્રા જાગ
માદને મોત્રા દત્તિદિ યોગમાં હિંદુએ તુરડે પણ હવ મ નેમા જાન
પ ૧ મરણાદિક મામાનિક રીતિમાં રામાનય મહામાગત 'વગેરે સ
રૂત મન્ય હદ વગેરે નેસામાં આવે છે જેમ દાવ છે નના લો
મ પૃથ્વીના મધ્યા દેગામાં ધમ તથા સુધા નો વિત્તાર મેરે છે તેમ
ઓ ૧ ધમના ઉત્તર વેગાએ હિંદુઓ તથા બોદો એશિયા યુગેપ
તથા અમેરિકા સુની મોની મહેનત કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો પ્ર
ચાર કરતા હતા મિહતના મહારસ નામ ૧ અથના લખ્યું છે કે,

અમારી રાજકુમાર વિજયમિદો તેના મિત્રોએ દેવદાસ દેસાઈ પાસે
 રાસ માગ્યા તો માથે તે મધુ.સરે નીચેનો હતો તનુ વદાગ દર્શિ
 અમારુ જુવાની સમયે તરંગમા તજાતા તજાતા તેઓ મિત્રની
 ખામા આપી પહેલા અને ત્યાના વતીઓને તામે લીને તા
 પોતાનુ ગાન ગાયાનુ હતુ વિજયના નરા તેઓ એ બેઠાં અન્નને
 ના આપી સુધી રાજ અમારુ હતુ તેઓના વનની ઉપાધી મિત્ર
 હતી તેથી એ રોડુ પામ નિરંજીપ પામુ સમુદ્રના તરંગથી ત
 પાને બાંધે વિજયનિદ મિત્રની ખામા આપે ત્યારે લાની
 ત્યા એમને તા પાના ગમી ગી ઉપર તેજા હાથ પાયાથી એ હીપ
 નુ નામ તામપાળિ પામુ હતુ આ દખીનતો મિદનના માણુ નર
 ગાં મરુ છગાં રેને દાં બાપેય મિત્રના વર્ણથી તથા દા
 દિસા નામના મિત્રની મુગાકરના લેખથી પુષ્ટિ મળે દાનાન બી
 નાદિનેલો મિત્રની ઉપતિરથા મોનાનો વળ મ્વાતો તેપોતની
 દરદોગની નોધમા ને છે ૪ પદ્મપુરાણમા લમેરી મની નદીની
 રસિની માથે (૧૧૮૨) નીતા ઉપતિ રથાનુ વગુન એમરરથુ
 મગ્નુ આપે છે પ્રાચીન મિત્ર દેશમા દિદુઓના પોગચિ-ધમના
 એકથી વિદ્યા થાતે મિત્ર દેશમા દિદુઓ મમન થતુ હતુ
 ઉપર વજાનુ મોકલ એમનુ નો નિદ્ર છે કે નેપોનિયનના પુત્ર
 મમે જે મિપાઓ આપમા દેશમાથી મિમરમા ગયા હતા તેઓએ
 ત્યાના પ્રાચીન મિત્રોમાના દેરી દેરીઓને પોતાના દેશના જેવા
 બાળીને તેમની પૂજા કરી હતી તેમજ નામે મિમર દેશનો શ્રીક
 મિત્રી મોકલ છે કે ખ્રિસ્તી શના બીજા તથા ત્રીજા મંમમા દિ
 દુઓના નામો મિમરમા તથા બીજા મુનકમા લેખાને માટે વ
 તા હતા હાનરુ વાણિયા બાટિયા વગેરે દિદુઓ વહાળે આ

ક્રિસ્તાના પૂર્વ ભાગમાં વેપોરને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વ-
રસ ઉપર ફેટલાક કિંદુ ખારવાના વદાણો ફુગી ગયાથી તેઓ જ-
મંનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યાં હતા, ત્યાંથી તેઓને રામ નગરમાં
મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે
એક વખતે બૌદ્ધ ધર્મ નરમોયના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે
છે કે એક વેળા યુરોપમાં રૂઢની ઉપાસના ચાલતી હતી, રટસેન્ડ,
રટાલડેમ, રસાહિસ્વન હત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણુ રૂપ છે.
સ્કાટલેન્ડનો હાઇલેન્ડ પ્રદેશ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે ત્યાં
વાસટમાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અમિકુડ ફરીને
પ્રજ્વલિત અમિનના ઉપર માખણ તથા જવ હત્યાદિ અન્ન નાખીને
“અમને ઘોડો આપો અમને ધન આપો,” વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા.
એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમન જેવી છે, તેથી સ્પષ્ટ પ્રમાણુ થાય
છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫
વર્ષ ઉપર ‘મેક્મિલ્સ મેગેઝીન’ નામના લંડનમાં નીકળતા ચોપા-
ન્યામાં “પિર દેશના આયો” આવા મથાળામાંથી એક નિબંધ પ્રકટ
થયો છે તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના આયો અમે-
રિકામાંના પિર દેશ સુધી ગયા હતા. આનરેબલ પિવેલસ નામના
ધુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને
નકી કર્યું છે કે ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવાસી આયો આવતા
જતા હતા. હાલમાં ચીનના એક ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું છે કે કેટ-
લાક બૌદ્ધધર્મ પ્રચારક અમેરિકામાં ગયા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રાચીનકાલનું હિંદુસ્તાનનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.

છવનના પ્રભાતની વેળાએ મારે બાળુએ ગોડવેલી કુદરતી વસ્તુની ખુગસુરતી જોઈને આપણે આશ્ચર્ય અને આનંદ પામીએ છીએ. ત્યારપછી જોતાં જોતાં એ ખુગસુરતી ભોગવવાની ઇચ્છા ઓછી થતી જાય છે, અને તેની જોડે અન્યથાની જાત મદ પડી જાય છે, તે વેળાએ આપણે આશ્ચર્ય થઈને આનંદ અનુભવ કરતા નથી, કેવળ અન્યથા વસ્તુને જોઈનેજ આપણું મન સંતુષ્ટ રહેતું નથી, પણ અન્યથાની ઇતિહાસ મનોભાવથી પહેલાં જે વસ્તુઓપર આપણું મન ખેંચાય છે, તે વસ્તુઓ સમુદ્રના કિનારાની પેઠે સ્થિર થઈને ઉભેલી જણાય છે અને મનોભાવ શાંત થઈ જાય છે, તોપણ આપણે તે સંબંધી વસ્તુનું તત્વ જાણવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરીએ છીએ. માણસની આ તત્વ જિજ્ઞાસાથીજ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. વસ્તુઓના કુદરતી તત્વની શોધ કરવી એજ વિજ્ઞાનનું કામ છે.

ભારત વર્ષ વિજ્ઞાનની અસરની જન્મભૂમિ છે, વેદ વર્ણવાની વેળાએ પણ આપણે ભારતવર્ષમા વિજ્ઞાન અર્થાં જોઈએ છીએ.

વિદ્યામાં પણ ભારતવર્ષના આજો જન્મનના ગુરુ છે. ચરક અને સુ-
શ્રુત ગ્રંથનાં આરબોએ પોતાની ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યા છે અને તે-
મની પાસેથી ગ્રીક લોકો વિદ્યા શીખ્યા છે.

જ્યોતિર્વિદ્યા પણ હિંદુઓએ પહેલાં શોધી કાઢી છે. ખ્રિસ્તના
જન્મવાની ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં જ્યોતિષ વિદ્યાની ચ-
ર્ચા જોવામાં આવે છે. આપણા દેશનો ખરેખરો ઇનિદ્રાંસ સાલ-
વાર નથી, તથાપિ ખીજ સપ્તગા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મુરોપના વિ-
દ્વાનોના યત્ન અને શોધથી આ સપ્તગા વિષયો સારી પેઠે જાણવા-
માં આવ્યા છે અને આગે છે.

ગ્રામિણે ૭૦૦૦ વર્ષ માત્ર માણસના જન્મવાનું નિશ્ચિત પ્રમા-
ણ મેળવવા પામ્યા છે. એ પ્રમાણે જોતાં ૫૦૦૦ વર્ષની આગળજ
જો ભારતવર્ષમાં જ્યોતિર્વિદ્યાની પેઠે ખીજ કંઈ વિદ્યાની ચર્ચા-
નો આરંભ ગણીએ તો કાણ જણે માણસ જીવનના કેટલાક બા-
ળકાવમાં ભારતવર્ષના લોક મુધારાની પાયરીએ ચઢવા હશે! હિંદુ-
સ્તાનમાંથી જ જ્યોતિર્વિદ્યા ધીરે ધીરે ક્યાલડિયા, મિસર અને
ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ મૂલ્ય ફરે છે એવું મુરોપમાં સોલમા સે-
કામાં માત્ર શોધી કાઢેલું છે, પરંતુ તેવી હજારો વર્ષની આગળજ
આરંભદે તે કશું છે.

भूपंजरः स्थिरो भूरे वाष्टत्या वृत्त्यप्रतिर्दवलिकौ ।

चदयास्तमयौ संपादयति नक्षत्र ग्रहानां ॥

પૃથ્વી દયાથી જ સ્થિર નક્ષત્ર મંડળ અને મહો ઉદય અરત
થાય છે.

પૃથ્વીની ગતિ તે વેળાએ શોધવામાં આવી હતી. એટલુંજ નહિ પણ ક્રાન્તિપાત વક્રગતિ (Precession, of Equinoxes) ને પૃથ્વીની ગતિથી તે મધ્યાર્કચલના નિયમ શોધ્યા પછી ૧૭મા સદ્-કામાં યુરોપમાં નિરૂપિત થઈ છે, તે પણ આર્યભટ્ટના મંથમાં આપણે જોઈએ છીએ.

દુરખીનની કૃત્તિ થયાની આગમજ યુરોપમાં થોડી વખત પહેલાં સૂર્યબિંબ (Solar spots) જોવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આપણા માઉંડેય પુરાણમાં તે લખાવ્યું છે.

તેજસઃ શાતનં ચક્રે વિશ્વકર્મા શનૈઃ શનૈઃ ।

તેનાસ્પિન્ડ્યામિકા જાતા શાત નોચિર્પ સ્તથા ॥

. વિશ્વકર્માએ સૂર્યનું થોડું થોડું તેજ કાપી લીધું; ને ને અંશ કાપ્યા તે અંશ રયામિકા એટલે કક્ષક થયો.

ભરતખંડના રહેવાસીઓએ ધણા કાળ પહેલાં તે કક્ષક જોયું હતું, તેનું આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળે છે.

લ્યોતિર્વિદ વરાહગિદિરની વહત સંહિતામાં સૂર્યગિંબની વાત એનાથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૮ મા સદ્કામાં દરસે સૂર્યગિંબની સાથે દુશાળનો ને સંબંધ બતાવ્યો છે તેનું વરાહગિદિરના મંથમાં પણ વિવેચી વર્ણન કર્યું છે.

દસ્મિન્ યસ્મિન્ દેશે દર્શનમાયાન્તિ સૂર્યવિંચસ્યાઃ તસ્મિન્ તસ્મિન્ વ્યસનં મહીપતિનાં પરિક્ષયં + + + + વારિ મુચો ન પ્રભૂત વારિ મુચઃ સંરીતો આર્યોન્તિ તનુત્વં કાચિત્ કાચિ જ્જાયતે શસ્યાં ।

જે જે દેશમાં સૂર્યનું ખિંજ જોવામાં આવે છે, તે તે દેશના રામને વિપત્તિ આવેલી સમજતી + + + + મેઘમાંથી પુષ્પ પાણી વરસતું નથી, સઘળી નદીઓ આછી પડે છે, અને કોઈ જગાએજ પાક ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું મૂળ સ્વરૂપ જે માધ્યાર્ધ્ય છે તેનો નિયમ શોધીને ન્યુટન પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે, તે નિયમનું સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાચીન કાલના ભરતખંડના આર્યોને હતું તે કહીને આપણે પ્રમાણ પામતા નથી, પરંતુ એના કંઈક ભાગનું જ્ઞાન ઘણા કાલ આગળજ સરસ્વતી નદીના કિનારાના રહેવાસી આર્યોમાં જાહેર હતું. તેના અતિ રપટ પ્રમાણ મળે છે. પહેલાં સદજ બુદ્ધિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે માધ્યાર્ધ્યના નિયમના પહેલાં કાન્તિપાતની ગતિ પૃથ્વીની ગતિ સાથે સમજીને ધ્રુવોમાં કોઈ જાણતા નહોતા. માધ્યાર્ધ્યના નિયમ અવગણન કરીને જ ન્યુટને પેહેલાં એવો સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો. પરંતુ આર્યજાત ખુબ કાલની આગમજ તે ગતિના સંબંધમાં યથાર્થ સિદ્ધાન્ત કરી ગયો છે. જ્યોતિષિક આકર્ષણના વિષયમાં કેવળ અજ્ઞાનમાં હોત તો શું ખરું થત ? આર્યોનું આ વિષયમાં જે જ્ઞાન હતું તે અનુમાનના શિવાય તેનું જીજ્ઞુ પ્રમાણ પશુ મળે છે.

ન્યુટનના આશરે આમો વર્ણવી પહેલાં બાસ્કરાચાર્ય પોતાના સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં આવા સવાલ કર્યા છે કે,

‘‘ વૃત્તા ધૃત્ય ધારા કેન ચેન નેય મિયાદયતઃ :

આ જ પૃથ્વી છે તે કોણ પકડી રાખી છે, અને કેમ તે નીચે પડતી નથી ? એના જવાબમાં કહે છે કે,

આકૃષ્ટ શક્તિશ્ચ મહિતયા યત્ સ્વસ્થં ગુરુ સ્વામિ મુલ્લ
સ્વગત્તયો ।

આકૃષ્યતે તત્ પતિતોઽપ્તિ સમે સમન્તાત્ કુટિય
યતઃ સ્વેઃ ॥

આ પૃથ્વી આકૃષ્ટ શક્તિશાળી છે તે આકૃષ્ટ શક્તિથી આ
મનુષ્યો ॥ સત્ ભાર વસ્તુો પોતાની તરફ ખેંચે છે, તેથી તે પડે
એમ જણાય છે, મ જુ કે આ પૃથ્વી આકર્ષક શક્તિ રાખે છે, અને
એના આકર્ષક સમાન આકાશ છે તે મરણથી એ અધાત્મિક તથા,
સારે તે મ પડે ?

વગી એક દેહાંતે લગે છે કે

નાન્યા ધારઃ સ્વ શક્તે નવિયતિ

નિયત તિષ્ઠતિ હાસ્ય પૃષ્ઠે ।

નિષ્ઠ વિશ્વયચ ગચ્ચત્ સદનુજ

મનુજા દિત્ય દૈત્ય સમન્તાત્ ।

આ પૃથ્વીને ખીન્ને મધ્ય આધાર નથી, એ પોતા ॥ આકર્ષક
શક્તિથી માણસ દાનન અને દૈત્ય વગેરે મનુષ્યોની પીઠ ઉપર રહે છે
સૂચના આકાશના વિશે ખી ન મરે ॥ શિવાય પ્રાચીન ન
ગેતમા પણ તેના આકર્ષક મરે છે

આકૃષ્ટેન રજસા તર્માનયો નિવેશયન્ન મૃત ।

હિરણ્યમયેન રયેન સવિતા દેવો યાતિ મુરનાંનિ પદ્યન્ ॥

આકર્ષક શક્તિથી મનુષ્યોના ગેતુઓ ને ॥ વળમળાવવા

રહેલું છે, તે મુર્ચ્છા, અમર લોકોને ઘેરાયેલા સખીને ન્યોતિર્મય રથ ના દારા સઘળા પૃથ્વીને જોતો જોતો જાય છે.

આ સુદમાં હાજના સુર્ય સંજંધી ઘણુંક તન્ન સમાયલું છે.

પરમાત્મ પરમાત્મને ખેંચે છે, તે માધ્યાર્ક્યજ્ઞનો આ એક નિયમ છે તે નિયમ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. જૈન દર્શનમાં સમ્યક્ છે કે—

અપ્વારીનાં સંવાતાત્ દ્વયગુલ્મા દય उत्पद्यते । तत्रस्था
वस्थिता कृष्ट शक्तिरेवाद्य संयोगे कारण भावमाद्यते ॥

પરમાત્મજ્ઞોના એકમેકના આર્ક્યજ્ઞથી બે આત્મ ધ્યાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ દેહાણે આત્મજ્ઞોમાં રહેલી આર્ક્યજ્ઞ શક્તિ જ પહેલાં સંયોગનું કારણ થાય છે.

એના ઉપરથી દરેક પરમાત્મમાં આર્ક્યજ્ઞ શક્તિ કહી શકાય છે. આર્ક્યજ્ઞ શક્તિ તે વેળાએ જન્મલતા હતી તે આ ઉપરથી નક્કી થાય છે.

પરંતુ આ આર્ક્યજ્ઞ શક્તિના શોભનારના માટે ન્યુટર્નની ખ્યાલી નથી. તેની પહેલાં હાઈજિન્સે કેન્ટ્રાર્ક્યજ્ઞની શક્તિ શોધી કાઢી હતી. એક આર્ક્યજ્ઞના નિયમને અનુસરીને આ વિશ્વચરાચર આવે છે, તે નિયમ ઉપર જે સઘળા કુદરતી તત્ત્વો સ્થાપિત થયા છે, એ ન્યુટને આપણને પહેલાં ગ્રીખાળ્યાં છે. અને એથીજ તે વિશેષરૂપથી પ્રસંસનીય છે. માધ્યાર્ક્યજ્ઞનું આત્મ મુરપદ જ્ઞાન આપણે આજ સુધી પ્રાચીન ગ્રંથ ગ્રંથમાં જોવા પામ્યા નહોતા. પરંતુ એનાથી આપણે શિદ્ધ કરી શકનાર નથી કે તેઓ માધ્યાર્ક્ય જન્મલતા નહોતા. ભારતવર્ષમાં કેટલી વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ થઈ હતી તે આપણે વિશેષરૂપથી જાણી શકતા નથી. ભારતવર્ષ અસાધનિકાર ઉપરથી રહિત છે, તેના

પુસ્તક ઈત્યાદિ ધણીક સ્થાપી કરીને ધણું કરીને નાશ થઇ છે, આવી સ્થિતિમાં આજની શ્રુતિઓ, પૌરાણિક ઉપાખ્યાનો અને નાશ પામેલાં પુસ્તકોમાં આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પ્રાચીન ઉત્તતિની હાયા માત્ર પ્રકટ કરે છે.

પૌરાણિક ઉપાખ્યાનમાં રૂપ કુરૂપથી ધણું વિજ્ઞાનિક તત્ત્વ સમાયેલું છે.

આજના યુરોપિયન જૂનાતંત્રવેત્તાઓ પૃથ્વીના જીવન ઇતિહાસમાં આર યુગ બતાવે છે. પૌરાણિક આખ્યાનમાં તેનો આભાસ શું મળે તો નથી ? પુરાણતત્ત્વના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે, પ્રાચીન ધાળમાં ભારતવર્ષમાં જે પ્રકારથી સત્ય શીખવાડવાની રીતિ હતી. ખાસીયો શિષ્યોને નિગૂઢ તત્ત્વ શીખાડવા હતા, પરંતુ તે કંઈક તત્ત્વ સર્વ સાધારણ ધાણસોને ન સમજાય એવું જાણીને તેમને માટે, રૂપક રૂપથી જાહેર કરના હતા; મયાર્થ નિગૂઢ સત્ય તેથી ધણા યોગ્ય ભોડા જનજીતા હતા, તેને લીધે ધીરે ધીરે જ્યારે હિંદુઓની પડતી યવાનો આરંભ યવા લાગ્યો, અને કંઈક જ્ઞાનાભ્યાસથી સધજાઓ દૂર યવા લાગ્યા ત્યારે યોગ્ય ભોડામાંનું સત્ય તે પછુ તે ભોડાની સાથે ધણું ખૂં જવા માંડ્યું આથી સાધારણ માત્રનું રૂપક માત્ર બાકી રહી ગયું.

૨૨ મનુષ્ય નથી ? મુરોપિયન જીવતાઓએ પૃથ્વીના ઇતિહાસના જે ચાર યુગના ભાગ ર્થી છે તે આ છે

પૃથ્વી માનવાનો યુગ Age of Fishes

ખીને પેરે ચાલતા જીવનો યુગ Age of Reptiles

ત્રીને ધાવનારા જીવોનો યુગ Age of Mammals

ચોથો મનુષ્ય યુગ Age of Men

પહેલા યુગમાં માનવા જ રહે જીવ હતા માટે મુરોપિયન જીવનવેતાઓએ તેને માનવાનો યુગ કહ્યો છે પૈરાસિય ઉપાખ્યાન રૂપક છે તેથી તેણે વિપ્લવને આ યુગમાં માનવાના રૂપથી અનુભવેનો કહ્યો છે તેના પછી ખીન યુગમાં પ્રધાન જીવ પેરે ચાલતા જીવો હતા અને તે ને વખતે ધણી મોટા અને અદ્ભુત શરીરના હતા પુરાણમાં તેને વાગતે પ્રચંડ શરીરના કૃત્તવર્તી (કાળમાનો) અનુભવે કહેનો છે પુરાણમાંના તે કુર્મ જેવા અદ્ભુત આકારના અને પ્રચંડ શરીરના જીવને કાળે મુરોપના ખીન યુગના પોપગમાં મૂકેના મા ગાંધિમોરમ, ઈંધિઓસોરટન ઇલાદિ પ્રચંડ પેરે ચાલતા જીવો અને ખીજ એક જાતિ આપણે જોઈએ છીએ તેના પછી મુરોપના જીવેતાઓના મનથી ત્રીજા યુગમાં ગુહ્ય આમડીચાળા ધાવનારા હાથી, બેંગ વરાહ (હુકર) ઇલાદિ ચાર પગના જીવો પ્રધાન છે, એટલે પુરાણમાં ત્રીજા યુગમાં વરાહ અવતાર કહ્યો છે તે કઈ અમલગિત કહેનામાં આ યો નથી એ યુગમાં ભારતમાં વગર પ્રાધાન્ય હશે એઓ નેવી મનુષ્યમાં વવારે હશે તેમ આકારમાં પણ મોટા હશે એટલે મનુષ્ય યુગ છે માણસો તેમના પેરેના જન્મકળથી હાલના માણસ કરતા ઉતરતા જોવામાં આવતા નથી એ વાગતે પરશુરામ

રૂપી મનુષ્યના પહેલાં તૃસિંહાવતારનું વર્ણન છે.

આનું પૌરાણિક આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાનની બાપા બાપાંતર ક્રયાંથી અનેક છુપાયેલું તત્ત્વ તારવી શકાય છે.

યુરોપમાં પરમાણુવાદ હમણાં સર્વ વાદિ સમત છે. હાલમાં મી. ડેક્કને એ પાછો રોધી કાઢ્યો છે અને રસાયણ શાસ્ત્રથી તે એક પ્રકારે સપ્રમાણ અથવા ધણેજ સંબંધિત કરી મૂક્યો છે. તેના બે હજાર વર્ષની પહેલાં ભારતવર્ષમાં મહર્ષિ કૃષ્ણદેવે આ મત ફેલાવ્યો હતો તેમાં સંદેહ નથી. તેના મનમાં અદૃશ્ય એટલે અદૃશ્ય કારણ વિશેષથી પરમાણુ એક ખીખની નેડે મળીને વિશ્વસસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે નીચે લખેલા સૂત્ર ઉપરથી તે બજાય છે. હાલના યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો પણ તેમજ માને છે.

નૌદનામિપાત્ સંયુક્ત સંયોગશ્ચ પૃથિવ્યાકર્મ ।

તદ્ વિશેષણારણ્યકારિત્મ્ ॥

વૈશેષિક દર્શન પારા ૧, ૨.

પૃથ્વીમાં સંચાલન, અભિધાત અને સંયુક્તતા મેળાપથી કર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. એના શિવાય ખીજી રીતે (ભૂમિકંપાદિ ને કંઈ ક્રિયાના બંનાવ થાય છે તેનું અદૃશ્ય કારણ છે.

પરમાણુ રૂઢ એ મૂળ પદાર્થ છે. એ નિત્ય છે; કોઈના તરફથી તે બન્યા નથી.

સદકારણવાર્જિત્યમ્

વૈશેષિક દર્શન ૪/૧/૧

પરમાણુ સત્ સ્વરૂપ નિત્ય પદાર્થ છે; તેનું ખીજું કોઈ કારણ નથી.

આના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાલમાં વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, અને કાલના વિદ્વાનો જેમ પરમાણુ કાયમ રાખે છે તેમ આગળ માનતા હતા:

વિજ્ઞાનવિદોએ નિર્ણય કર્યો છે કે પદાર્થો પરમાણુનું એકત્ર પણુ છે અને વિશ્વઆપારીમાં બળના ક્રમેથી તેનું વધતો અથવા ઓછો નાશ થતો નથી. એક લાકડાને ગાળા, તેમાંથી ધુપાડો, અંગાર અને ભસ્મ, એકત્રિત કર્યાથી દેખાતો કે તેઓનું વળત બાકડાના બરાબર થશે. એક ગતિશીલ પદાર્થને મારીને નિમગ્ન કરો; સુદમાનુસંધાન કર્યાથી જળપ્રેરો કે, અંદર ગતિના પરિમાણાનુરૂપ તાપ દર્શી આવી જાય છે. આવી રીતે ધમ્મીક પરીક્ષાથી નિર્દેશિત થાય છે કે, જગતમાંના ઉપાદાન અથવા શક્તિનું વધતું ઓછું નથી, કેવળ રૂપાંતર થાય છે. શાંખ્યમતના માનુસો એ તત્વને શારી પેઠે જળજના હતા દુધ અને નિન્વિડીરસને એકત્ર કર્યાથી એ એનું દૂધ છઠી ઉત્પન્ન થાય છે. કપિલ શિષ્યો કહે છે કે, દુધ પણુ સત્ત છે, તિન્વિડીરસ પણુ સત્ત છે, અને બેઉનાથી ઉત્પન્ન થયેલું છઠી પણુ સત્ત છે, એટલે કલ્પિત પદાર્થ નથી.

પશ્ચિમ દેશના વિદ્વાનોએ યોગ્ય વર્ણો ઉપર સોંપી કાઢ્યું છે કે એક માત્ર શક્તિ વિશ્વ મંડળમાં જિજ્ઞાસુ બિન્ન આધાર ધારણ કરે છે. ગતિ, તાપ, વીજળી, પ્રકાશ, રસાયણિક સંબંધ, જીવન, વિચાર સર્વ એક છે; સર્વ જગતની અદરની અપરિણેય મૂળ શક્તિના વૃદ્ધાં વૃદ્ધાં રૂપો છે. સંસ્કૃતિ એસનું દીપ્ત અથવા અધિકારનો નાશ કરનાર વૃદ્ધનાં કિરણ, મોટો અવાજ કરતી નદી અથવા હવામાં દલતોં જાડો, લોહી કરનાર મુનર જીવના શરીર અથવા કલ્પનારંગિત સુદ્ધિ

વિભૂષિત મનુષ્યનું મન સર્વ એક માત્ર જાદુગરની જાદુગરી છે. તે જાદુગરની પ્રકૃતિ જાણવાનો ઉપાય નથી. પરંતુ અહાંડના તમામ ખનાવ તેની લીલા છે. તીક્ષ્ણ જુદી પ્રભાવથી વૈદાન્તિકોએ આ ઉંડું તત્ત્વ જાણ્યું હતું. એ વાસ્તે તેઓ સધળા કામને એક માત્ર મતના વિવર્ત જાણતા હતા. એ વાસ્તે તેઓ એક એવા દ્વિતીય ધ્વનિત કરતા હતા. એ વાસ્તેજ તેઓ પ્રત્યક્ષ જોન્ટ કરતા હતા, અને કેવળ જગતકર્તાની પારમાર્થિક સત્તા માનતા હતા.

મુંડકોપતિપદ્મમાં લખ્યું છે.

યથાર્ણનાચિઃ સૃજતે સૃજન્તેચ

યથા પૃથિવ્યામોપધટાઃ સંયવન્તિ ।

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોભાનિ

તથાક્ષરા સંભવતીહ વિશ્વ ૧।૧।૭

ત્રદેતત્ સત્યં યથા સુદીપ્તાત્ પારકાય

વિસ્પૃર્ભિગાઃ સદ્સ્રઃ પ્રભવન્તે સ્વરુપાઃ ।

તથાક્ષરાદ્વિવિદ્યાઃ સૌમ્યયાવાઃ

પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈતાપિયન્તિ ॥ ૧।૨।૧

જેમ કરતુરી પોતાની મેજે મૂત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે અને પાણું મદ્ય કરે છે જેમ પૃથ્વીમાંથી ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ શ્વશરીમાંથી કેશ જોભાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આપણું વિશ્વ અદિનાથી અદ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિથી અગ્નિના સરખા મેંકડો તણખા નીકળે છે, તેમ તે અવિનાથી અદ્યથી નાના પ્રકારના શ્વો ઉત્પન્ન

યાય છે અને પછી તેમાં જ લીન થાય છે.

તૈત્તિરીયો પતિપદ્માં કહ્યું છે—

સચ તાચ્ચાભવત્ । નિસક્તં ચાનિશક્તંચ ।

નિભયનંચાનિભયનંચ । વિજ્ઞાનંચાવિજ્ઞાનંચ ।

સત્યંચાનૃતંચા સત્યભવતત્ । યદિદંર્ભિચ । .

તત્ સત્યમિત્યાચમત ।

તે મૂનં અમૂનં, નિકૃષ્ટ ઉત્કૃષ્ટ, મૂળાશ્રય અમૂળાશ્રય, ચેતન, અચેતન, સત્ય, અનૃત, અને સૈત્ વગેરે જે કંઈ સર્વ થયું છે, એટલા માટે તેને સત્ય કહે છે.

અદિં સુધી જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય કારણ સંબંધમાં હાલના જેવા પ્રાચીન કાલના હિંદુઓનો મત હતો. એટલા માટે આપો મુધારેલા તથા બુદ્ધિ-

-માન હતા.

પ્રકરણ ૬ ટું.

હિંદુઓનું ગણિત શાસ્ત્ર.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, આ નવ આંકડા અને મી-
ડાથી કરોડોનો દિસાખ નથા ગુણ્યાકાર ભાગાકાર વગેરે ગણવાની
રીતિ સર્વત્ર આજે છે તેના ઉત્પત્ત કર્તા ભારતવર્ષના આર્યો છે એમ
આરબી તથા ફારસી ગણિત શાસ્ત્રીઓ એક અવાજે કબૂલ કરે છે.^{*}
વળી મી. એલિફન્ટીને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કબૂલ કર્યું
છે; ગણિતના દશ આંકડાની રીતિ હિંદુઓની રચના છે.[†] યુરોપવા-
સીઓ આરબોની પાસેથી ગણિતવિદ્યા શીખ્યા છે. પરંતુ આરબો
તેના વિષયમાં હિંદુઓને શુર તરીકે કબૂલ કરે છે. એશિયાટિક રિસ-
ર્ચના ૧૨ મા પુસ્તકમાં એક આરબ અંચકારને લઈને લખ્યું છે કે
“આફલદીન ભારતવાસીઓને દશ ગણવાની રીતિના આંકડો શોધનાર
તરીકે કહે છે ભારતવાસીઓ એ આંકડાના ઉત્પત્ત કરનારાઓ છે.
એનું પ્રમાણ એક આરબી ભાષાની કવિનાવળીની પ્રસ્તાવના ઉપરથી
ધાર્યું કરીને દેખાય છે એટલા માટે સિદ્ધ થાય છે કે આરબી તથા

* Asiatic Researches, Vol. XII. p. 183—84.

† The Hindus are distinguished in Arithmetic by the acknowledged invention of the decimal notation.

Elphinstone's History of India, Howell's Edition, p. 142.

કાગ્નીના ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકો બાગ્તનાગીએને ઉત્પત્તિ કરના તરીકે કહે છે †

પુનામ્ન ઉન હિમાળ નામના આગમી પુસ્તકની પ્રગટાવના મા તથા ખીન કાગ્ની પુસ્તકમા પોને ગણિતશાસ્ત્ર શીખનાના રિયસમા ખુબી રીતે હિંદુસ્તાનમાથી શીખ્યા છે તેવું લખ્યું છે પ્રખ્યાત ગ્રીક વિદ્વાન પીથાગોરાસે એ પુસ્તકમા ગણવાની રીતિ પ્રખ્યાત છે અને વિધિવસની જોતિરિ શાસ્ત્રમા તેનીજ વ્યાખ્યા થયે છે તે હિંદુસ્તાનની ગણતરીની રીતિના અરોગ છે એક ફ્રેન્ચ ગણિતજ્ઞ Chasloas એ વિચાર કરીને જોયું છે કે પશ્ચિમ તરફના ખ્રિસ્તીઓ આરબોની આગમજ હિંદુસ્તાનનું ગણિત શીખ્યા હતા ગણિતશાસ્ત્ર આગમોથી મિસરમા ફલાયુ અને પછી આરબોએ યુરોપ ઉપર જય કર્યો ત્યારે ત્યાં તેઓએ ફલાયુ પશ્ચિમની પેઠે પૂર્વ તરફ પણ ઇતિહાસનું ગણિત શાસ્ત્ર ફેલાયું હતું મી રેના નામના એક

† Bhauldin ascribes the invention of numeral figures in the decimal scale to the Indians. As the proofs commonly given of the Indians being the inventors of these figures, is only an extract from the preface of a book of Arabic poems, it may be as well to mention that all of Arabic and Persian books of Arithmetic ascribe the invention to Indians.

Asiatic Researches Vol XII,

p182 and 184

ફ્રેન્ચે સિદ્ધ કર્યું છે કે ગણિતશાસ્ત્ર ઈ. સ. ૭૨૦માં ચીનમાં ફેલાવ્યું હતું.*
 Read W. Cowretion's Extract from the Arabic Work entitled Ayun-ul-Amba and c with H. H. Wilson's remarks in the Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. 6, p. 105—119. Max Muller's Lectures on the Science of Language, first series 1862 p. 145—154. Colebrook's Dissertation on the Arithmetic and Algebra of Hindus, Strachey's Early History of Algebra in the Asiatic Researches, Vol. XII. p. 159—185. Alexander Von Humboldt's Cosmos translated by, E. C. Otter, Vol. II, 1849, p. 535 and 593—600; Memoir sur l'Inde par Reinand, p. 312—322 and Elliott's Historian's of India, p. 259 and 260.

આપ્યું જાણે મહામદ બેન મુસાઆલથારિમિ એ નામનું ગણિત પુસ્તક આરબી ભાષામાં છે તે પુસ્તક ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રનું ભાષાન્તર છે. આરબો સ્પષ્ટ ક્રમશઃ કરે છે કે આલ્બો એના મૂળ પુસ્તકના લખનારાઓ છે. ઈ. મ. સાતમી સદીમાં એ ભાષાન્તર બેડાવાદમાં પહેલ વહેતું પ્રકર થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા કાલે એનું લાટિન ભાષામાં ભાષાન્તર થયું હતું. (Max

* Relation des Voyages faits par les Arabes dans l'Inde et à la Chine par Reinand tome I p cix; tome II p. 39.

Müller's Chips a German Workshop) સુધિ: અનુ-
માન કરે છે કે એ મેળા ઉપાયોથી ગણિત શાસ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી
અરબસ્તાન વગેરે દેશમાં ફેલાયું હશે. ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં
વેપારના લાભને માટે મિસરના વેપારીઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગણિત-
વિદ્યા એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરમાં લાવ્યા હોવા જોઈએ. તેના શિવાય
પ્લાટિનસ ન્યુમારિનો વગેરે વિદ્વાનોએ ઉજ્જવિનીના વેપારીઓ પા-
સેથી ગણિત શાસ્ત્ર શીખ્યા હોવા જોઈએ, અને તેમ થયું હતું.
પછી મિસરવાસિઓની પાસેથી યાહુદી અને રોમનો ગણિતવિદ્યા
શીખ્યા. આના ઉપરથી સમજવ છે કે ભારતવાસીઓજ સર્વથી પ-
હેલાં ગણિત શાસ્ત્રના ઉત્પન્ન કરનારા હતા.

ડામોરેન્ડસ નામના ગ્રીક ગણિકવેતાએ ગ્રીસમાં ગણિતનો ફે-
લાવો પહેલ વહેલો ક્યો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં ભારતવર્ષના
પ્રભાણું વારંવાર ઉતારી લીધા છે. એટલા માટે ગ્રીક એ વિષયમાં
હિંદુઓની આગળ કરગદાર છે.

કેવળ ગણિતશાસ્ત્ર જ નહિ પણ ખીજ ગણિત પણ ભારતવા-
સીઓથી ઉત્પન્ન થયું છે. હાલના યુરોપવાસીઓએ ખીજ ગણિત
પણ મુમ્તઝમાનો તરફથી મેળવ્યું છે. ખીજગણિતનું Algebra નામ
આરબી “આલજબર” શબ્દથી ઉત્પન્ન થયું છે. ઈ. સ. ૧૩મી સ-
દીના આરંભમાં લિયોનાર્ડ નામનો ઇટાલિયન મુમ્તઝમાનોની પાસેથી
ખીજ ગણિત શીખ્યો હતો, અને સ્વરૂપથી તેણે વહેલ વહેલાં યુરો-
પખંડમાં ખીજ ગણિતનો ફેલાવો ક્યો પીલા તગરનો રહેવાસી નિ-
ચો નાઈ નામનો એક વિદ્વાન જાર્જાનિ દેશમાં જન્મે . આરબી બા-
પામાં રહેલું ખીજ ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યો અને ઈ. સ. ૧૨૦૨ માં

તેનું લાઠિનમાં બાયાન્તર કરીને પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યું.* આરબો બીજ ગણિતના ઉત્પત્ત કરનારાઓ નથી આ તેનું પ્રમાણ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના સમયમાં મુસલમાનો હિંદુ અને ગ્રીક ગતિના શિષ્યો છે તેઓની કંઈ પણ નવી શોધ જણાતી નથી. તેઓની પહેલાં ભારતવર્ષમાં આર્ય બદ્ધ, વહારમિદિર, બ્રહ્મગુપ્ત વગેરે અને ગ્રીસ દેશમાં ડિઓફાન્ટસ નામના બીજ ગણિતકારોના જન્મ થયા હતા. જોકે અરબસ્તાનમાં પહેલ પહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો, તે ભારતવાસીઓનો શિષ્ય હોવો જોઈએ. તેમાં કંઈ પણ સદેહ જણાતો નથી. કાલકુદે એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે, મદમદ બેનમુસાએ અરબસ્તાનમાં પહેલપહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો હતો. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેણે આકાશમાનસુરના રાજ્યની વેજાએ આકાશમાનસુરને ખુશ કરવા માટે ભારતવર્ષના એક જ્યોતિષ શાસ્ત્રના ગ્રંથનો સાર લખ્યો હતો. તેણે હિંદુઓની ગણતરી કરવાના પાઠાઓ મુધ્યારવાતું નામ દધને તેને અવલંબન કરીને પાઠ તૈયાર કર્યા હતા; અને તેણે હિંદુસ્તાનમાં મોઢે ગણવાની રીતિ શીખીને સ્વદેશમાં તેનો ફેલાવો કર્યો હતો.† જે માધુસ ગણિતવિદ્યા, જ્યોતિષ વગેરે

* Leonards of Pisa first introduced Algebra into Europe. He learned it at Bugia in Barbary, where his father was a scribe in the custom-house by appointment from Pisa. This book is dated A. D. 1202, Cowell's Note, to Elphinstone's History of India, p. 145.

† Muhomed ben Musa al Khwarazmi is

વિષયમાં હિંદુઓના પ્રગતે પ્રગતે કરજદાર છે, તે માણસ હિંદુઓની પાસેથી બીજા ગણિત શીખે નહિ એ સંભવતું નથી. કોલબ્રુક પણ આતુંગ ધારે છે તે લખે છે. કે 'ગ્રીક અને હિંદુ ગતિ-આરબોની પદ્ધતિ બીજા ગણિતના ઉત્પાદક તરીકે દાવો કરતા નથી.' વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેઓ બીજાના કરજદાર છે, એ તેઓ પોતે કબૂલ કરે છે; અને તેઓ બધા એક અવાને કબૂલ કરે છે કે અમે હિંદુઓની પાસેથી ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યા છીએ. તેઓએ હિંદુઓની તરફથી બીજા ગણિત પણ મેળવ્યું હશે. એવું સંભવે છે કે, ભારત-વર્ષના ગણિતવેતા પાસે ગણિત શીખીને આરબોને શીખવ્યું હશે. તેઓએ ભારતવર્ષના ગણિતની કંઈ પણ મદદ મેળવ્યા શિવાય બીજા ગણિત શોધી કાઢ્યું છે, એમ સંભવતું નથી.†

recognized among the Arabs as the first who made Algebra known to them. He is the same who abridged, for the gratification of Almamun, an astronomical work taken from the India System in the preceding age, under the name of the Hindus, which he professed to correct. And he studied and communicated to his countrymen the Indian compendious method of computation.

Colebrooke's Dissertation prefixed to his translations from Sanskrit Algebra.

† Priority seems then decisive in favor of both the Greeks and Hindus against any pretensions on

ઈ. સ. ૭૭૩માં ખલિફા આફઝાનહરના રાજ્યની વેળાએ પ-
હેલવહેલાં આરબ ગણિતવેદાઓની તરફથી હિંદુસ્તાનના ગણિતશા-
સ્ત્રના ગ્રંથો આરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયા હતા. § ઇસવીસન
૪૭૬માં આર્યભટ્ટ જન્મ્યો હતો, ઈ. સ. ૫૮૭માં વરાહમિહિરેનું મૃ-
ત્યુ થયું હતું, અને ઈ. સ. ૫૯૮માં બ્રહ્મગુપ્તનો જન્મ થયો હતો.*
તેથી જે સમયે આરબોએ ભારતવર્ષનું ગણિત મેળવ્યું, તે સમય
ભારતવર્ષમાં ખીત ગણિતની ધણીજ ઉન્નતિ થઈ હતી. હિંદુસ્તાનની

the part of the Arabs, who in fact, however, prefer none, as inventors of Algebra. They were avowed borrowers in science; and by their own unvaried acknowledgement, from the Hindus. They learnt the science of numbers. That they also received the Hindu Algebra is much more probable than that the same mathematician who studied the Indian arithmetic and taught it to his Arabian brethren, should have hit upon Algebra unaided by any hint or suggestion of the Indian analysis. *Colebrooke's Dissertation.*

§ The first Arabian mathematician translated a Hindu book in the reign of Kalif Almansur A. D. 773. Cowell's note to Elphinston's India p.145.

* See a paper by the late Dr. Bhau Daji in the Journal of Royal Asiatic Society New Series Vol. 1. also.

તરફથી ગણિતશાસ્ત્ર આરબોએ મેગબ્યા પછી સો વર્ષથી વધારે કા-
લ સુધી તેઓ ગ્રીક ગણિતનું કંઈ પણ જાણુના નહોતા; અને લ-
ગભગ ૨૦૦ વર્ષો પછી ડિયોફાન્ટસના અંચ વાંચવા શરૂ કર્યા હતા.
એટલા માટે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષમાં બીજા ગણિતનો પ્રચાર
થયો હતો; અને તેઓ હિંદુસ્તાનના જ શિષ્ય હતા, તેમાં કંઈ પણ
સંદેહ જણાતો નથી. હવે આપણે જોઈએ કે હિંદુઓ ગ્રી-
કોની પાસેથી બીજા ગણિત શીખ્યા છે કે નહિ. મેગરી આયુક્ત
ક્રિષ્ણ નામનો એક આરબાનીનો ખિસ્તી લખનાર લખે છે કે, રા-
મના પાદશાહ જૂસિયસની વેળાએ ડિયોફાન્ટસ હતો.* જો આ ખરું
હોય તો ઇ. સ. ૩૬૦ માં ડિયોફાન્ટસ હોવો જોઈએ. તેથી તે આ-
ર્ય ભટ્ટની પહેલાં ૧૦૦ વર્ષનો આગળનો મનુષ્ય માય છે. પરંતુ
આર્ય ભટ્ટ એ કંઈ ભારતવર્ષનો પહેલો ગણિતવેત્તા નથી. તેની પહે-

લાં પારાશર, ગર્ગ, વશિષ્ઠ વગેરે ગણિતવેત્તા પડિતો જન્મ્યા હતા. એટલા માટે આર્યભટ્ટને ડિયોફાન્ટસનો શિષ્ય ગણવો એ કંઈ સંભવતું નથી. આર્યભટ્ટ કેવળ ડિયોફાન્ટસના કરતાં એટલે છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે અને તેના શિષ્યોએ જેવી રીતે ખીજ ગણિતનું જ્ઞાન દેખાડ્યું છે, તે આજથી જસો વર્ષની પહેલાં યુરોપખડમાં તેના કરતાં વધારે દીઠામાં આવ્યો નથી.* આના શિવાય ખીજ એક વિષયનો વિચાર કરવો યોગ્ય જણાય છે. ડિયોફાન્ટસના શિવાય ખીજ કોઈ ગ્રીક ખીજ ગણિતવેત્તાનું નામ તથા અંધ ક્યાં પણ જડતો નથી.† જે ગ્રીક દેશમાં ખીજ ગણિતની ચર્ચા થઈ હોત તે આમ બનત નહિ આના ઉપરથી સદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ડિયોફાન્ટસ પ્રદેશીની આજ ગણથી ખીજ ગણિત શીખેલો હોવો જોઈએ. આ સદેહ વગર પાયાનો નથી એ એશિયાટિક રિસર્ચર્સનું બારમું પુસ્તક વાંચ્યાથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૫૭૯માં બોમ્બેલિ નામના એક માણસે એક ખીજ ગણિતનું પુસ્તક પ્રકાશ કર્યું છે અને તેણે તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મેં અને રોમના એક ઉપદેશકે ડિયોફાન્ટસના

* See Cowells Elphinstons p. 144.

† We know of no Greek writer of Algebra, but Diophantus, neither he nor any known author of any age or of any country has spoken, directly or indirectly, of any other Greek writer on Algebra in any branch whatever. The Greek language has not even a term to designate the science.—*Asiatic Researches* vol. XII. p. 163.

કેટલાક ભાગનું આપાંતર કર્યું હતું, અને તેમાં ભારતવર્ષના ગ્રંથકારો નાં નામનું પારંપાર વર્ણન કરીને જણાવ્યું હતું કે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો ખીજ ગણિત જાણતા હતા.* એટલા માટે ભારતવર્ષ ખીજ ગણિતનું કિર્તિ સ્થાન છે તે વિષયમાં કંઈ પણ સંદેહ રહી શકતો નથી.

પ્રાચીન હિંદુઓ બુદ્ધિમાં કુશળ હતા, એવું ઘણા પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેઓએ ત્રિકાલના નાના પ્રકારના ધર્મો સિદ્ધ કર્યા હતા, તથા ત્રણ બ્રાહ્મણો લેખને તેના ઉપરથી ક્ષેત્રજ્ઞ કાઢવાની રીતિ, શોધી કાઢી હતી. જે જે રીત યુરોપખંડમાં સોળમા સદ્દશમાં ક્રેસ્ટિયનસે પ્રસિદ્ધ કરી તે પહેલાં ત્યાં જાણવામાં નહોતી. તે ઉપરથી તથા વર્તુલનો વ્યાસ તથા તેની ત્રિજ્યા એઓનું જે પ્રમાણ તેનો માહિતગારી તેઓને હતી તે ઉપરથી તેઓની કુશળતા માલમ પડે છે. ત્રિજ્યા તથા વ્યાસનું પ્રમાણ હિંદુઓએ અભ્યયન રીતે લખ્યું છે. જ્યારે યુરોપના વિદ્વાનોએ ઘણો યત્ન કરીને શોધ કર્યો તે ઉપરથી તે ખૂં છે એવું નક્કી થયું છે. એમ છતાં તે પ્રમાણ

* In 1579 Bombelli published a treatise of Algebra, in which he says that he and a lecturer at Rome, whom he names had translated part of Dispanantus, adding "that they had found that in the said work the Indian authors are often cited by which they learnt that this science was known among the Indians before the Arabs had it."

Asiatic Researches vol. XII p. 161.

હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં અર્વાચીન કાળ સુધી માલમ નહોતું.

“અક્ષ + બ” એમાં ક્ષ ને એવી કીમત આપો કે મૂળ લખે-
 લું ૫૬ એ વર્ણનો અંક થશે. આ ઉદાહરણ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં બા-
 સ્કરાચાર્યે કર્યું હતું, તે સુલર નામે કૈન્ય ગણકે દાલના જમાનામાં
 છોડ્યું અને ખીજા ઉદાહરણની એક રીત બાસ્કરાચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૫૦
 માં કાઢી હતી તે ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં લાર્ડ બ્રૉકરે શોધી કાઢી; ૫૨-
 ૬૦ તેની સાધારણ માલ ૪૦ સં ૧૬૬૭ માં લામોરોસ નામે કૈન્ય
 ગણકે બેસાડી. એવું છતાં તે રીત તેની અગાઉ ઇસવીસનના છઠ્ઠા
 સદીમાં બ્રહ્મગુપ્તે પૂરી દેખાડી હતી. હિંદુઓએ જે શોધો કર્યા છે
 તેઓના કરતાં તેમની હિસાબ કરવાની રીત સરસ છે, અને તેમના
 ખીજા ગણિતમાં કદંક (એટલે કોટચડાવાળી) નામની જે સમી ક-
 રણની જાતિ છે, તે ઇ. સ. ૧૬૨૪ સુધી યુરોપમાં ખગર નહોતી.
 જ્યોતિષની શોધમાં તથા ભૂમિતિમાંની સાબેતીઓમાં ખીજા ગણિ-
 તનો ઉપયોગ કરવાની રીત ખડેલાં હિંદુઓએ શોધી કાઢી છે.

જગદ્વિખ્યાત જર્મન વિદ્વાન હોમ્બટે કહ્યું છે કે, આરબોના ત-
 રફથી હિંદુસ્તાનની આંકડા ગણવાની રીતિ ગ્રીસ તથા ભારતવર્ષનું
 ખીજા ગણિત ફેલાયાથી પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની ગણિતાંશની વિશેષ પ્ર-
 કારે ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને જ્યોતિષ, દૃષ્ટિગ્જ્ઞાન, પ્રાકૃતિક ભૂગોશ, તે
 જો વિજ્ઞાન તથા સુખ્ય ક્વિ જ્ઞાનના કંઈ ભાગોને માણસના બુદ્ધિ
 ગમ્ય કરી નાંખ્યા છે,* નહિ તો કંઈ વિજ્ઞાન આ જો ભારત વર્ષના
 અનિશ્ચર યગચિવાના અભાવથી ધણાક કામના ભાગો માણસની બુ-
 દ્ધિના અસામાન્ય મહિમા પ્રકાશ કરી શકત નહિ.

* Both these effects—the simultaneous diffu-
 sion of the knowledge of science of numbers and

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લઈને હાલની સુધરેલી જાતિનું ઊંચું છે, તેનું મૂળ ગણિતશાસ્ત્ર છે, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જે જે શાખા જે જે પરિમા-પૃથી ગણિતનો આધાર મળે છે તે તે પરિણામો ઉત્પત્તિ મેળવે છે. માધ્યાર્થના નિયમ પ્રગટિત થયાથી જ જ્યોતિષની આટની ઉત્પત્તિ થયતી જોવામા આવે છે. ગરમી, વીજળી, પ્રકાશ, સજ્જ વગેરે માર્ગ સમ્પાથી જાણાવવામાં આવે છે તેઓના સબધમા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને જાણીએ પ્રયાગ નરા તત્ત્વો સોધી મળ્યા છે. નિયમિત સમ્પા ૫ ગણે વસ્તુઓનો મેળાપ મ્યંથી અમુક પદાર્થ બને છે, એ નિયમનો શોધ થયાથી રસાયન શાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ બધાનું મારણ આપણું ગણિત તથા ખીજ ગણિત છે તેથીજ જર્મન વિદ્વાન હ. મોલ્ટે મ્યુ હતું.

---

of numerical symbols with value by position have variously, but powerfully favoured the advance of the mathematical portion of natural science, and facilitated access to the more abstruse departments of astronomy optics, physical, geography, and the theories of heat and magnetism, which, without such aids would have remained unopened—Cosmos translated by E. C. Ottio vol II p 599-60

પ્રકરણ ૭ મું.

પ્રાચીન ભારતનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર.

હાલ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન, અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર યુરોપખંડમાં ધણા યતનથી સુધારવામાં તથા શોધ કરવામાં આવેછે. ત્યાંના હાલના વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાંત કહ્યો છે તેમાંના ધણાક પ્રાચીનકાલમાં આપણા ભરતખંડના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યા હતા. હાલમાં જ્યોતિષ વિષય ઉપર યુરોપખંડમાં શોધો થયા છે, તેમાંના કેટલાક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે, તેનું અહિં વર્ણન કરવામાં આવેછે.

પૃથ્વી ગોળ આકાર—જો કે આજકાલ અગ્રેજી નીશાળ-માંના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે પૃથ્વી ગોળ છે. પરંતુ ૪૫૦ વર્ષની પહેલાં અગ્રેજો તથા યુરોપની બીજી જાતિના લોકો એ વિષય કંઈ જાણતા નહોતા. જ્યારે કોલમ્બસે ૧૪૯૨ માં પૃથ્વી ગોળ છે, એવો નિશ્ચય કરીને આપણા આધારવર્ત દેશમાં આવવાને નીકળ્યો. તે વખતના પુસ્તકોથી જાણાય છે કે તે વેળાએ સાધારણ માણસોના નહિ પણ યુરોપના તત્ત્વજ્ઞ (Philosophers) અને જ્યોતિષો (Astronomers) માંથી પણ ઘણા યોગ્ય માણસો આ જાણતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન આર્યો પૃથ્વી ગોળ છે એ સારી રીતે જાણતા હતા. સંસ્કૃતમાં જૂગોળ શબ્દજ સિદ્ધ કરે છે કે આપણા દેશના માણસો પૃથ્વી ગોળ છે તે ઘણા કાળથી જાણતા હતા. અલ્પસિદ્ધાંતમાં પૃથ્વી તે કવિત્યાકાર એટલે બેલકળના જેવા આકારની કહેલી છે. અહિંયાં ચંદ્રા ઉપર થાય કે જો પૃથ્વી ગોળ છે તો અપરી દ્રમ દેખાય છે, તેનું કારણ સિદ્ધાંત સિરામણિમાં આવું લખ્યું છે.

સમોયતઃ સ્યાત્ પરિઘેઃ શતાંશઃ ।

પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તર્નીયાન્ ॥

નરશ્ચ તતપૃષ્ઠ ગતસ્ય કૃતસ્ના ।

સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્ યતઃ સા ॥

માણુસ પૃથ્વીનો પીઠ ઉપર રહે છે, ભૂમિના ઠરતા ધણોજ નાનો હોવાથી પૃથ્વીની પરિધીના ધણોજ નાના ભાગને જોઈ શકે છે, એથી એતે ભૂમિ સમચોરસ દેખાય છે. ખરેખર તે ગોળાજ છે.

જેમ એક મોટા માટલાના નાના નાના કડકા જોવાથી કોઈ કહી શકતું નથી કે આ કોઈ ગોળ વસ્તુના કડકા છે, અને જેમ પાંચ ૭ માઈલની લાંબી સરતનો ગોળ ચક્રાવાચાળી રસ્તાના નાના ભાગને જોઈને કહેવાઈ શકતું નથી કે આ રસ્તા ગોળ છે, પરંતુ તે સિધ્ધો દેખાય છે. એવી રીતે ભૂમિનો ૩ અથવા ૪ માઈલનો કડકો જોઈને પૃથ્વી ગોળ દેખાતી નથી. પુરાણોમાં પૃથ્વીને ચપટી કહેલી છે, પરંતુ રાકરાચાચે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં તેનું નિરાકરણ આપું કરેલું છે.

यदिसमा मुकुरोदर सन्नि भा

भगवती घरणी तानि क्षितेः ।

उपरि दूरगतोपि परिभ्रमन्

किमु नैर मरैरिव नक्ष्यते ।-

પૃથ્વી જે આરસીના જેવી સપાટ હોય તો-સૂર્ય દુર ગયા છતાં મનુષ્યોને દેવો (ઉત્તર ધ્રુવના માણુસો) ના પેડે સર્વદા જોવામાં આ-

વત; પરંતુ તેમ જણાવું નથી એના ઉપરથી પૃથ્વી સપાટ નથી પણ
ગોળ છે એવી ખાતરી થાય છે.

यदि निसा जनक कनकाचलः ।

किमु तदन्तरगः सन रथ्यते ॥

उदगयं ननु मेस रयांशुमान् ।

कथमुदेते च दक्षिण भागके ॥

જો સૂર્ય મેરૂની ઝાંથમાં આવી જાયતો મેરૂ ક્રમ નથી જણાતો !
અને જો મેરૂની ઝાંથથી નીકળાને સૂર્ય ઉદય થાય તો પૂર્વાતર, દિશા-
થીજ સૂર્યનો ઉદય થવો જોઈએ, કેમકે મેરૂ ઉત્તરની તરફ છે. પછી
શિયાળામાં દક્ષિણ ભાગમાંથી સૂર્યનો ઉદય કેમ થાય છે.

જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં મહત્ત્વ ધરાવું કારણ જ લખેલું છે તેજ
સુરોપના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે જેમકે—

छादयत्यर्क मिन्दुर्विष्टु भूमियाः ॥

શુદ્ધ ભાષ્ય.

જ વેળાએ પૃથ્વી ફરતી ફરતી સૂર્ય અને ચંદ્રમાના વચમાં
આવી જાય છે હારે પૃથ્વીની છાયા* ચંદ્રમા ઉપર પડે છે (એને

* એનું કારણ એ છે કે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પોતાનો નથી પરંતુ
સૂર્યનો છે જેમકે—

दिवि सोमो अर्धिश्रितः

अथर्व ૧૪ | ૧ | ૧

ચંદ્ર સૂર્યના આશ્રિત થઈને પ્રકાશિત થાય છે.

ચંદ્ર અદ્યુ કહે છે), અને એવી રીતે જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીના વચ્ચેમાં ચંદ્રમા આવી જાયછે ત્યારે ચંદ્રમાની છાયા પૃથ્વીપર પડે છે, એટલે સૂર્ય કપાયેલા દેખાય છે. (એને સૂર્ય અદ્યુ કહે છે.)

કવિ કાલિદાસ પણ કહે છે કે—

છાયાહિ ભૂમૈ શશિનો મલત્વે
તારોપિતા શુદ્ધમતઃ પ્રજાભિઃ ।

સ્થુપંચ ૧૪ : ૪

ચંદ્ર અદ્યુમાં પૃથ્વીની છાયા ચંદ્રમાપર પડે છે પરંતુ લોકો એને સ્વચ્છ ચંદ્રમામાં એક કલંક દેખાડે છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના.વારામાં દેવળ વિદ્વાનો અદ્યુનું કારણ જણતા. હતા, સાધારણ માણસો ચંદ્ર અદ્યુને ચંદ્રમાનું કલંક સમજતા હતા.

ઉપર લખેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે ચંદ્ર અદ્યુમાં પૃથ્વીની છાયાજ ચંદ્રમા ઉપર પડે છે તે સર્વદા ગોળ થાય છે. એટલામાટે પૃથ્વી પણ ગોળાકાર છે.

રાત્રિ દિવસનાં વધ ઘટથી પણ પૃથ્વીનું ગોળ સિદ્ધ થાય છે. જ્યોતિષમાં લખ્યું છે,

ધર્મ વૃદ્ધિર પામ્ પ્રપ્તઃ યપા હાસો દગ્ગતૌ
દક્ષિણે તૌ, વિર્પયસ્તૌ પળ્ મુહૂર્ત્યયનેનતુ

જ્યારે સૂર્ય જૂમધ્યરેખાની ઉત્તર તરફ જાય છે, ત્યારે ઉત્તરીય ભાગમાં દડાડો વધતો જાય છે, અને રાત્રિ ઓછી જાય છે; અને જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફ જાય છે ત્યારે તેનાથી ઉલટું એટલે દક્ષિણમાં

દિવસ વધે છે અને ઉત્તરમાં દહાડો કુટ્ટો થાય છે અને રાત લાંબી થાય છે.

ભૂમધ્ય રેખા (Equator)* પર, જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો સર્વદા સીધાં પડે છે, દિવસ અને રાત સર્વદા એક સરખા થાય છે, પરંતુ આ રેખાની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એ સર્વદા ઓછા તથા લાંબા થાય છે. જેમ જેમ ભૂમધ્યરેખાનું અંતર વધતું જાય છે તેમ તેમ દિવસ અને રાતમાં પણ અતર વધતો જાય છે. આપણાં દેશમાં ગરમીમાં ૧૪ કલાકનો દિવસ અને ૧૦ કલાકની રાત થાય છે, અને શિયાળામાં તેનાથી વિરુદ્ધ એટલે ૧૦ કલાક દિવસના અને ૧૪ કલાક રાત્રિના થાય છે. યુરોપમાં (જે હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરની તરફ છે) ૧૬ કલાક અને વળી કેટલીક જગ્યાએ ૧૭ કલાકના દિવસ રાત્રિ, અને ખર્કિસ્તાન (આઇસ લેન્ડ Iceland) માં ૨૩ કલાક સુધિના દિવસ રાત થાય છે અને એવી રીતે વધતા વધતા ક્રમ ૫૨ ૬ મહીનાના દહાડા અને ૬ મહીનાની રાત્રિ થાય છે. જેમકે—

‘લમ્વાશકા ક્રાન્તિસદૃશ્વ યાવત્ ।

તાવદિનં સન્તતમેવ તત્ર ।

યાવચ્ચ યામ્યા સતતં તમિસ્ર ।

આ રેખાને સિદ્ધાન્ત સિરોમણિ વગેરે જ્યોતિષનાં ગ્રન્થોમાં વિયુવદ વૃત્ત નું નામ આપેલું છે, પરંતુ ગુજરાતી ભૂગોળ વગેરે પુસ્તકોમાં ભૂલથી એને ભૂમધ્યરેખા લખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ન જાણવાથી ગુજરાતીના કર્તાઓએ ધણાક શબ્દો નવા બનાવ્યા છે.

તત્તથ મેરો સતતં સમાર્થમ્ ।

સિદ્ધાંત શિરોમણિ.

લ્લાંમુધી ઉત્તરમાં ચૂંચની કાંતિ (Declination) લાંબ (Co-
latitude) થી વધારે રહેછે, લાંમુધી ઉત્તરમાં દિવસ અને દક્ષિણ-
માં રાત લાંબી થાય છે, અને ઉત્તર ધ્રુવપર ૧ મહીના દિવસ થાય
છે અને દક્ષિણ ધ્રુવમાં ૧ મહીના રાત થાય છે.

જો પૃથ્વી ગોળ ન હોત તો એકું યજું અચાંબ હવું. એટલા
માટે પૃથ્વી ગોળ જ છે.

પૃથ્વીનો આધાર—પૃથ્વી રોના ઉપર ટકેલી છે તેના વિષય
સિદ્ધાંત શિરોમણીમાં લખે છે કે—

મૂર્ત્યો ઘર્ત્તા ચેદ્ધરિત્ર્યાસ્તતોદન્યસ્

તસ્યા પ્તાન્યોઽસ્યૈવ મન્થાન વસ્થા ।

અન્યે કલપ્યા ચેત સ્વશક્તિઃ । કેમાથે કિંનો જૂમેઃ

સાપ્ત મૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥

જો પૃથ્વીનો કોઈ અર્તમાન પકડનારો માનવામાં આવે તો
તેનો પકડનાર કોઈ બીજો જોઈએ, અને તેનો કોઈ એવી રીતે ધ્યાં
પણુ છેડો આવશે નહિ અને આખરે માનવું પડશે કે પૃથ્વી પોતા-
ની શક્તિથી રહેલી છે, એટલે કોઈપણ અર્તમાન ધરનારની જરૂર
નથી. જેમકે—

મધ્યે સયન્તા દંડસ્ય ભૂગોલો વ્યાન્નિત્તિષ્ઠંતિ ।

વિશ્રાણઃ પરમાં શક્તિ વ્રહ્મણો દ્યારણાત્મિકા ॥

અર્થ સિદ્ધાન્ત.

પણે પૃથ્વીનો નીચેના ભાગ (અથવા પાતાલ કહીએ છીએ) રહે છે જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમા લખ્યું છે—

મર્વતઃ પર્વતારામ ગ્રામ ચૈત્ય ચર્ચશ્રિતઃ ।

કદંબ કુસુમગ્રવિઃ કેમર પ્રકરૈરિવ ॥

પૃથ્વીની મરગી બાજુએ પર્વત, આરામ (ગામીઓ), અને ગ્રામ વગેરે છે, તેમ કદંબના કુન્ડની ચારે બાજુએ પાખડીઓ હોય છે

— અહિં પુષ્કળ માણસો આ રામ કરને કે પાતાનના રહેવા-
સીઓ પૃથ્વીની નીચે કુમ વસના હશે ઉનઠા થવાને બીજે કુમ તે
ઓ પડના નથી ? પરંતુ નીચે ઉપર ખરેખર નથી જે પગની તળે
(જોડતે પૃથ્વીની તળે) છે તેને નીચે અને જે માથાની તરફ છે
તેને ઉપર કહે છે એવી રીતે આપણે ઉપર માનીએ છીએ તેને
પાતાલના ગુહવાસીઓ નીચે અને જેને આપણે નીચે મમજીએ
છીએ તેને તેઓ ઉપર સમજે છે (કુમકે જે આપણા પગની
તળે છે તે તેઓના માથા ઉપર છે) જેમ આપણે તે દેશ (પા-
તાન)ની પૃથ્વીની નીચેના ભાગ માનીએ છીએ તેમજ તેઓ આ દેશને
પૃથ્વીની નીચે જતાવે છે જેમ આપણે તેને ઉનઠા મમજીએ છીએ,
અને તેઓને લા રહેના જોઈને આશ્ચર્ય પાડીએ છીએ, તેમ તેઓ
આપણને ઉનઠા મમજે છે અને આપણને રહેના જોઈને વિસ્મય
થાય છે જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમા લખ્યું છે

યો યત્ર તિષ્ઠત્યતિ તલસ્થા ।

માન્યાનમસ્યા ઉપરિ ન્થિતચ ॥

જમન્યતઽનઃ કુચતુર્ય મરથા ।

પૃથ્વી બ્રહ્માંડની વચમાં આકાશમાં (ખીજા કોઈના આધાર વિના) પરમેશ્વરના ધારણારૂપ પરમ શક્તિની સાથે રહેલી છે.

આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભૂમિનો કોઈ મૂર્તિમાન આધાર નથી. એટલા માટે સિદ્ધાન્ત શિશમણિમાં તેને નિરાધાર કહી છે જેમકે—

भपंजरस्य भ्रमणा बलोका ।

क्षचारशून्या कुरिति प्रतीति ॥

સમજા તારાઓ (નજીવ મદ ઉપમદ) કોઈના આધાર શિયામ આકાશમાં ફરેછે; અને કેમકે પૃથ્વી પણ એક મદ છે. એટલા માટે એ પણ આધાર શિવાય જણાય છે.

પૃથ્વી આકર્ષણ શક્તિથી અધર રહેલી છે તે વિષય સિદ્ધાન્ત શિશમણિમાં લખ્યું છે.

आकृष्टिशक्तिश्च म० तथा यत्

स्वस्थं गुरु स्वाधि मुखं स्वशक्त्या ।

आकृष्यते तत् पततीव प्रतीति

समं समंतात् कृपतत्वियसे ॥

પૃથ્વી પોતાની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચે છે. એટલા માટે ને પદાર્થ પૃથ્વીપર પડતા બેલામાં આવે છે, બ્યારે પૃથ્વીની પાગેની બધી વસ્તુઓ તેના કરતા નાની હોવાના કારણથી તેની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વી પર પડે છે.

પાતાલના રહેવાસી આ નિશ્ચય છે કે જેમ પૃથ્વીના આ ભાગમાં મનુષ્ય વગેરે રહે છે તેમ ખીજા ભાગમાં પણ (જેને આ-

પણે પૃથ્વીની નીચેના ભાગ (અથવા પાતાલ કહીએ છીએ) રહે છે જેમણે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમા લખ્યું છે -

सर्वतः पर्वताराम ग्राम चैत्य चर्यश्चित्तः ।

कदम्ब कुसुमग्रथिः केसर प्रकरैरिव ॥

પૃથ્વીની સધળી જાગ્યુએ પનન, આરામ (જગીઓ) અને આમ વગેરે છે, તેમ મ્દનના ધુનિ ચારે જાગ્યુએ પાખડીઓ હોય છે

~ અહિ પુષ્પા માણસો આ સકા કરો કે પાતાનના રહેના-
સીઓ પૃથ્વીની નીચે રંગ વસના હશે ઉનટા થવાને લીધે કુમ તે
ઓ પડતા નથી પરંતુ નીચે ઉપર ખરેખર નથી જે પગની તળે
(એટલે પૃથ્વીની તરફ) છે તેને નીચે ઓ જે માથાની તરફ છે
તેને ઉપર કહે છે એની રીતે આપણે ઉપર માનીએ છીએ તેને
પાતાનના મ્દેનામીઓ નીચે ઓ જેને આપણે નીચે મમજીએ
છીએ તેને તેઓ ઉપર સમજે છે (કુમ જે આપણુ પગની
તરફ છે તે તેઓના માથા ઉપર છે) જેમ આપણે તે દેશ (પા
તાન)ની પૃથ્વીની નીચે ॥ ભાગ મ્દીએ છીએ તેમજ તેઓ આ દેશને
પૃથ્વીની નીચે જાતાવે છે જેમ આપણે તેને ઉપર સમજીએ છીએ
અને તેઓને આ રહેના જોઈને આનંદ પામીએ છીએ, તેમ તેઓ
આપણને ઉનટા મગ ? છે અને આપણને રહેના જોઈને વિરમન
યાવ છે જેમણે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમા લખ્યું છે

यो यत् तिष्ठत्ययति तन्मया ।

मात्मानमस्या उपरि स्थितम् ॥

शमन्यतेऽनः क्रुचतुर्थं मम्या ।

ખરાબર ૨૪૮૫૬ માઈલની પરિધિ અને ખરાબર ૭૯૧૨ માઈલનો વ્યાસ આવી જાય છે.

પૃથ્વીનું ફરવું. પૃથ્વીના ફરવા વિષય સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે કે—

कुलालचक्र भ्रमिवामगत्य ।

यान्तो न कीटा दव भान्ति यान्तः ॥

જેમ કુભારના ફરતા ચાક પર જેઠલા ફીડાઓ તેની ગતિને જાણી શકતા નથી, તેમ મનુષ્યોને પૃથ્વી ચાલતી દેખાતી નથી. વળી આર્ય બદે કહ્યું છે—

अनुलोम गतिर्नोस्थः पश्यत्यचलं विलोमंगयदत् ।

अचलानि भ्रान्तितद्वत् सपश्चि मगानि लकाया मिति ॥

વહાણમાં જેઠલા માણસને (કાંઈ ઉપરને) અચળ પદાર્થ વહાણની ગતિને ઉલટી દિશામાં જાય છે, એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે તારા અચળ હોવા છતાં ખડના (વિષુવટના ઉપર) મનુષ્યોને તેઓ પશ્ચિમ તરફ જાય છે એવો ભાસ થાય છે.

સિદ્ધાન્ત લખ્યો છે, ત્યારે શું આર્ય લોકો જ્યોતિષવિદ્યા જાણતા નહોતા ?

સૂર્ય ઉદય અસ્ત અને દિવસ રાત થવાનું કારણ પણ પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તે છે. આ ગોળ પૃથ્વી ૨૪ કલાક (૬૦ ઘડીમાં એકવાર પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે; આ અંતરમાં જે ભાગ પૃથ્વી સૂર્યને સામે આવી જાય છે. તે દિવસ અને જે ઓછામાં આવી જાય છે, તે રાત થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સૂર્ય ખરેખર આસતો નથી, પૃથ્વીના ફરવાથી જ ઉદય અને અસ્ત થયેલો જોવામાં આવે છે. આર્યમટે લખ્યું છે.

चपंरजः स्थिरो चूरेवावृत्यावृत्यप्रति देवसिकौ
उदयास्तमयौ संपादयति ग्रहनक्षत्राणामिति.

સૂર્યાદિ સર્વ નક્ષત્રો સ્થિર છે, પૃથ્વીજ વારંવાર પોતાની ધરી ઉપર ફરેલો તેના ઉદય અસ્તની ખબર આપે છે.

अथ यदेनं प्रातसदतीति मन्यन्ते रात्रिं तदन्तमित्या
अथात्मानं विपर्यस्यते अह्नेनवावस्तात् कुरुते रात्रिम् पर-
स्तात् । सर्वं दाप न कदाचन निम्नोचति । न ह वै कदा-
चन निम्नोचति ॥

મોતરેય વ્રાહ્મણ.

સૂર્ય કદીપણ ધ્રુવાનો નથી, અને નીકળતો પણ નથી. જ્યારે તે રાત્રિના અન્તના પછી તે જલ્દાય છે એટલે પૃથ્વીના ફરવાથી પશ્ચિમથી ફરીને પૂર્વમાં દેખાય છે, અને પૃથ્વીના તે ભાગમાં દિશવા

અને દિનંદ્ર નામની દીકાની દીપ આપી છે -

શરદ્સત્નાદિકાલે નત્તોમધ્યે પ્રણાલ્યાકારા ઢંઢાય-
માનોઽતિશુભ્રોઽવકાશ વિશેષ છાયાપથ ઇત્યુચ્યતે ॥

દિનંદ્રે પોતાની દીપમા વસતકાળનું નામ લખ્યાથી આકાશ ગગાની સ્થિતિ નિયમ ખુલાસો થાય છે તે એવો છે કે વસતમા સાઠના મિત્ર પૂર્વાક્ષિતિજમા હોવાથી ત્યાં સુમારે ૭ અપાત્ મૂળ નક્ષત્રની પાસે આકાશ ગગા જાય છે એવું માલમ પડે છે

ઉપર લખેલા વિચારો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમા આમ શમગાપર લક્ષ લાગેલું હતું

ઈ સ ૭૭૩ માં આપવા તેનાથી કંઇક પછવાડે આનમનચુર નામના અરખસ્તાનના ૧૬શાહની આગ્રાથી આરબી બાગમા એન્ડ્રોનોટિસાસ્ત્રના અન્યનુ બાગાન્તર કરવામા આવ્યું હતું એન્ડ્રો આરબી નામ સિદ્ધિદ હતું મિ કોતજીક એન્ડ્રો સમૃત શ્લોકસિદ્ધાન્ત તરીકે અનુમાન કરે છે ચાકુન નામના અ થકારે ઉપર લખેના મિદ્ધિદ પુસ્તકને આધારે જ્ઞોતિસાસ્ત્ર ઉપર એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું

આમમીરી નામનો એક આ ૧ વિદ્વાન ઈ સ ૮૭૦ માં જ જ્ઞોતિસાસ્ત્રનો આરબી ઈ સ ૧૦૩૮ માં મગ્ધુ પામ્યો હતો તે જ્ઞોતિસાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં આ ચો હતો માંખ્ય અને યોગમાત્ર રિસ ઉપર તેજે એક પુસ્તકનું આરબી બાગમા બાગાન્તર કર્યું હતું આ હિંદુસ્તાનમાં અદિત્ય તથા વિજ્ઞાનમાત્ર સળખમા ખીજી એક ચોટી લખી હતી

આરબોએ હિંદુઓની પામેથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવીને પોતાના દેશમાં તે પ્રકટ કર્યું અને તે ઉપર અયો બનાવ્યા. વેપાર વધારવાની મતલબથી બગદાદથી રખેનના ઉપર ચઢાઈ કરીને કરોડા-બામાં વિદ્યાલય સ્થાપ્યું અને ત્યાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ફેલાવો કર્યો. આવી રીતે હિંદુસ્તાનનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર યુરોપમાં પસર્યું.

ઈ. સ. ૭૭૩ માં અથવા તેની પહેલાં આલમનશુર નામના અ-રબસ્તાનના બાદશાહની અનુમતિથી આરબી બાષામાં જ્યોતિષ શા-સ્ત્રનું ભાષાન્તર થયું હતું, એનું આરબી નામ સિદ્દિહિંદ હતું. કોલકટ્ક એને સંસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાંત ધારે છે, યાકુબ નામનો એક અધિકાર સિદ્ધિહિંદ પુસ્તા આધારે એક જ્યોતિષનું શાસ્ત્ર તૈયાર કરી ગયો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રાચીન ભરતખંડનાં ઘડિયળો.

પૃથ્વી સૂર્યને ઘેરીને રાતદિવસ ઉત્પન્ન કરે છે, દિવસના પછી રાત, રાતના પછી દિવસ એ પ્રમાણે ફરીને આવે છે. તે લઘુને પ-ખવાડીયું માસ, વર્ષ, સો વર્ષ, યુગ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, એ સમજા સ્થૂલ એટલે મોટા કાગ છે. એવી રીતનો સૂક્ષ્મકાલ પણ પ્રાચીન માનવની કલ્પનાનો વિષય થયો હતો તે રપાઃ સિદ્ધ થાય છે. યામ, અર્ધયામ, મુહુર્ત, દંડ દંડર્ક, પલ, અનુપલ, વિપલ, તુલિ વગેરે પ્રાચીન શબ્દો એની સાક્ષી પૂરે છે.

દંડ, દંડર્ક વગેરે સૂક્ષ્મકાલ આગળના વખતમાં અને પ્રાચીનકાલના માણસોને કામના છે. મનમાં આણુશો ના કે પ્રથમ કાલના માણસોને એટલા સૂક્ષ્મ કાલની જરૂર નહોતી. સૂક્ષ્મકાલની જરૂર હતી તેથી જ તેને જાણવાવાળા શબ્દો ઉત્પન્ન થયા. જ્યારે જાણવામાં આવે છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ સૂક્ષ્મ કાલ વાપરવાની જરૂર હતી અને તેના બોધક શબ્દ પણ હતા, ત્યારે માનવું પડશે કે તે કાલ નિર્ણય કરવાનો કોઈ પ્રકારનો ઉપાય હોવો જોઈએ. વૈદિકકાલની યંત્રવિદ્યા ઉપર વિચાર કર્યાથી તે સૂક્ષ્મકાલવાપરવાનો નિર્ણય થાય છે. એટલામાંટે સૂક્ષ્મકાલનો ઉપયોગ અને તેના નિર્ણયના ઉપાયો આપણા આર્ય પુરુષોના જાણવામાં હતા.

શેષ કર્યાથી જાણવામાં આવે છે કે, અતિ પ્રાચીન કાળમાં સૂક્ષ્મ તથા ખંડ કાળો સ્વાભાવિક જનાવથી નિર્ણય કરતા હતા. સૂ-

ખટોઆરણ્ય, આસ લેવો, માણસના શરીરનું લોહી ફરતું સૂઈની
છાયા આંખની પલકે ઇલાદિ.

આવી રીતે રાત્ર દિવસના નિયમિત કુદરતની ક્રીયાનો નમુનો
કરીને તે બતાવવાનો આરંભ થયોછે. છાયા ચંદ્ર (ગ્રન ડાયસ) ધનુ-
ચંદ્ર, ચક્રચંદ્ર, તોય ચંદ્ર (પાણીનું ધડિયાત) મહૂર નર અને વાનરા-
કૃતિચંદ્ર વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કામગાન ચંદ્રની કૃત્તિ થઈ છે. અને
પાદો અને પાણીવાળા ગરમી અને વરસાદ વગેરેના માપના તથા
જાણવાના ચંદ્ર (ધર્મામેટર અને જારોમેટર) જન્યા. આ સર્વ વિષય-
નાં પ્રમાણો અને બતાવવાની હીકમત વગેરેનું હવે પછી લખવામા
આવશે. શખટોઆરણ્ય આસ લેવા તથા છોડવો, નાડીની ગતિ, આં-
ખના પગદારા વગેરે નિયમિત કુદરતના બતાવ જોવાથી કાજ નિર્ણય
કરવામાં આવતો હતો તેનું પહેલાં વર્ણન કરવા માં આવે છે.

શખટોઆરણ્ય—શખટોઆરણ્યમાં જેવી રીતે ખંડ કાળનો
નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તે દેખાડવામાં આવે છે.

ગજામાંથી વર્ણના ઉચ્ચારવાળા સ્વરની જરૂર પડે છે, તે સ્વરને
જૂદો કરીને તેના દરેક નાના ભાગોને માત્રા કહે છે; છદ, ગાયાના
જેવા તેના એક, બે તથા તેનાથી વધારે એકાં કરીને જે જે વિશેષ
વિશેષ માત્ર થાય છે, તેના વિશેષ વિશેષ નામ આપેલાં છે; જેમકે
-હર્ય, દીર્ઘ અને ધ્રુવ આ -હર્ય દીર્ઘ અને ધ્રુવ નિયમથી કૃત્તમ
થાય છે, એ ઉચ્ચ, નીચ, જૂદા સ્વરમાં જાંઘ્યાથી ઉદત, અનુદત, અને
સ્વરિત નામથી કહેવાયછે. પ્રાચીન કાળના ઋષીઓએ જ્યારે વર્ણો-
આરણ્ય રાજધમાં એવો નિયમ જાંઘ્યો, ત્યારે તેઓએ જોયું કે
રાત્ર દિવસમાં ૨૧૬૦૦૦) એનાથી વધારે શરૂપણું ઉચ્ચારી રાકાતા

નથી. એક ગુરુ વર્ષમાં બે માત્ર હોય છે, તેથી આખા દહાડામાં ૪૩૨૦૦૦ માત્રાત્મક સૂક્ષ્મ ખડ કાળ છે. સારપછી તેઓએ એ પણ નક્કી કર્યું કે એક રાત્ર દિવસનાં ૪૩૨૦૦૦ ભાગનો એક એક માત્રા છે. જ્યારે એવી રીતનું કાળજ્ઞાન અને વર્ગીકાર નિર્ણય થાય ત્યારેજ તેના ભાગ કરીને તેને લગતા દંડ દંડાર્થ કાળનો નિશ્ચય કરવાની વર્ણુઆરની રીતિ બંધાય.

દશ ગુર્વક્ષ રોચાયઃ કાલઃ પ્રાણઃ પડાત્મકઃ ।

તૈ પલં સ્યાત્ તતઃ પૃથ્વા દંડ इत्यादिधीयते ॥

દશ ગુરુ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરવામાં જોડ્યો વખત લાગે છે, તેનું નામ પ્રાણ છે. પ્રાણમાં ૧ પલ ૬૦ પલમાં ૧ દંડ અને એવા ૬૦ દંડમાં એક રાત્ર દિવસ થાય છે.

આવી રીતે અતિ પ્રાચીન કલના આર્યો અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી દંડ પલ, દંડાર્થ વગેરે સૂક્ષ્મ કાળનો ઉપયોગ કરતા હતા, જેના થોડે અક્ષર ખરાખર ઉચ્ચારણ થાય એટલે આખા દહાડામાં ૨૧૬૦૦૦ ગુરુ વર્ણુ તથા ૪૩૨૦૦૦ લઘુ વર્ણુના ઉચ્ચારણ થાય એવી રીતનું શિક્ષણ અને અભ્યાસ કરતા હતા. શિક્ષણ અને અભ્યાસના બળથી તેઓ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી મહેલાઈથી સૂક્ષ્મ કાળને જાણતા હતા. આગળ કાળમાં એતુંશીખેલાં પુષ્કળ માન્યતા હતાં. સારપછીના કાળમાં એ કાળ નક્કી કરવાના સંબંધમાં એક સ્થોક રચવામાં આવ્યો હતો તે હજીમુધી આવે છે, તેનું નામ પલ બલુવાનો સ્થોક છે, જેમકે—

માકાત્રે પક્ષસ્યાન્તે પર્યાકાશે દેશે સ્વાપ્સીઃ ।

કાન્તં વત્કમ્ પૂર્ણં ચન્દ્રં મત્વા રાત્રૌ ચેત્ સુત્કામઃ ।

પ્રાટં પ્રાટં ચેતતો રાહુઃ કૂરઃ પ્રાચ્યાન્ ।

તસ્માદ્ધાન્તે હર્મ્યે પૈ કાલે કર્તવ્યા ॥

ઉપસો શ્લોક ૬૦ ગુરુ અક્ષરથી રચાયેલો છે. તે નિયમસર એક વેળા વાંચ્યાથી એક પળનો સમય થશે. ધણુકો કહેશે કે ઉપસો શ્લોક એકવાર વાંચ્યાથી એક પળ થશે અને ૬૦ વાર વાંચ્યાથી એક દંડ થશે, એ કંઈ સૂક્ષ્મકાળની સમજણુ આપતી નથી એ સ્થુલ સમજણુ આપે છે. અમે તેના ઉત્તરમાં ફરીએ છીએ કે તેનાથી ફક્ત સ્થુલ સમજણું નથી એમાંથી સૂક્ષ્મ પણ સમજાય છે ખરું. કારણ એના ઉચ્ચારણનો જેવો નિયમ જોવામાં આવે છે તેમાં વધારે ઓછુ થવાની સંભાવના નથી; ઇચ્છા કરીને પણ તે જસદીથી ગાયવ ઇચ્છાથી વાર લગાડીને વંચાઈ શકાતું નથી. વાંચવાના કેટલાક નિયમે બાંધેલા છે. અદત, અવિલંબિન, અવિરપટ, અતિ વિરપટ અદ્યપ્રાણુ હસાદિ કેટલાક નિયમ હિન્દુઓના વર્ણોચ્ચારમાં છે તે નિયમો સાચવીને વાંચ્યાથી, વિશેષ કરીને તેવો રીતના સિખેલા તથા જાણનાર માણસો અતિ સાવચેતથી વાંચ્યાથી તેમાં કંઈ ફરક પડતો નથી. અમે વગર સિખેલા છીએ તોપણુ અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે ધણીક રીતે બરાબર થાય છે.

૨૪ મીનીટનો ૧ દંડ અને ૨૪ સેકંડનો એક પળ થાય છે. ઉપસો શ્લોક ૬૦ ગુરુવર્ણથી કરેલા શ્લોક જોલાવાને ૧ પળ અથવા ૨૪ સેકંડ થાય છે. અમને તેનો અભ્યાસ નથી અને અમે વૈદિકના પ્રમાણે વર્ણોચ્ચારણના વિષયમાં હોશિયાર નથી, તે છતાં અમે ધડીઆળ રાખીને વાંચી જોયું છે. એ શ્લોક જોલવામાં બે સેકંડથી વધારે તફાવત થયો નહોતો.

ઘરનખંડના પ્રાચીન રહેવાસીઓ યંત્રાદિશોધવાની પહેલાં આવી રીતે વર્ણોચ્ચારણથી સૂક્ષ્મકાવનો નિર્ણય કરતા હતા. એમાં ધણું કદ હતું. એક માણસ કામ કરતો તો બીજો માણસ ત્યાં હાજર રહીને એકાગ્ર મનથી વર્ણોચ્ચાર કરતો રહેતો હતો.

વર્ણોચ્ચારણથી કાળનો નિર્ણય કરવાની રીતિનું ગૂઠું કરી ગયા હીએ. હવે શ્વાસ લેવાની, આંખના પલ્લકારાની અને નાડિની ગતિ અનુસારે જે કાળનો નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

નાકમાં જે કાણું છે, શ્વાસ લેવા અને છોડવામાં જે છેલ્લી નળેર પડે છે, ખંરી, પરંતુ ધણુંકરીને જે છિદ્રમાંથી એકસરખી રીતે શ્વાસ નીકળતો નથી. પ્રાચીનકાલના હિંદુઓએ જોયું કે, જામન સ્વપ્નાવસ્થામાં, દડાડે કે રાત્રે સર્વ વંજાએ તથા સર્વ રિયતિમાં શ્વાસો-શ્વાસ નીકળે છે. એ માણસ શ્રમ, કસરત વગેરે શ્વાસક્રિયાના ઉત્તેજક દાર્દ્રી જાતવું કામ ન કરે, સ્થિર બાવથી રહે તો ફરક શ્વાસ નીકળવાનો કાલ એકસરખો રહે છે. અને એના પાશુ અનુભવ કરેલો છે કે, એકવાર બન્ને નાકના છિદ્રમાંથી શ્વાસ નીકળે નહિ, એક બધું રહે અને એકમાંથી શ્વાસ નીકળે તો તે વધેલો જોવામાં આવે છે. જે ક્રિયાવાન છે તેના સ્વાસમાં ફરક પડે છે, અને જે સ્થિર બાવથી રહે છે તેનો શ્વાસ ધણું કરીને બધા માણસના સરખો નીકળે છે. સર્વ રિયતિમાં અને સર્વ કામમાં શ્વાસોશ્વાસ છોડવાની એકસરખી રીતથી એક રીતનો કાળ નિર્ણય થાય છે અને નાકના છિદ્રમાં ફેરફાર થવાથી બીજી રીતે કાળનો નિર્ણય થાય છે. નાકના કાણામાં ફેરફારથી જે કાળ નિર્ણય થાય છે તે એક સ્થૂલ કાળ થાય છે. આ સ્થૂલ કાળ

કેટલાક કાળના સુદ્રમતમ ભાગનો મેળાપ છે. જેમકે દંડ અને મુદ્ગનાદિ.

આસ લેવાના દરવાજામાં ફેરફાર એ વિધાતાની કેવી અનિર્વચનીય રીતિ છે. એ દરવાજાનો એટલે કોઈ વેળાએ જમણા કાણામાં આસ નીકળે છે અને કોઈ વેળાએ નાકના ડાબા નસકોરામાંથી દવા નીકળે છે. તે પણ નિયમિત રૂપથી થાય છે. કદાચિત નિયમમાં ભંગ થતો નથી. પ્રાચીનકાલના આર્યોએ તેની તપાસ કરીને જોયું હતું કે એક મુદ્ગનું પછી આસ લેવાના નસકોરામાં ફેરફાર થાય છે. જે મુદ્ગનમાં નાસિકાનું જે હિદ્દ આસ ક્રિયા કરે છે તે મુદ્ગનમાં પીઝું નસકોરું વિશ્રામ કરે છે. પૂર્વ કાલના મનુષ્યો એ નિયમનું અવલંબન કરીને મુદ્ગનાદિ કાળનો નિર્ણય કરતાં હતાં. આખા રાત્રિ દિવસમાં તથા સવારે મુદ્ગનું છે, એટલા માટે જે મુદ્ગનમાં જે નાકમાંથી આસ નિકળતો તે હદ સિદ્ધાન્તમાં બાંધતા હતા. આસ કાલમાં અને નાકના નસકોરાનો એકમેકનો જે સંબંધ છે તે તેઓ જાણતા હતા. બધારે બધારે તેઓ કહી શકતા હતા કે આ અમુક મુદ્ગનું છે.

* પ્રાણગતિઃ શ્વાસઃ સમુદ્ગતાત્ પરિવર્તતે । મુદ્ગનું કેટલા

કાલનું નામ છે તે આ ઠેકાણે નિશ્ચય કહી શકતા નથી. કારણ શ્વાસકારો કદી એક દંડને મુદ્ગનું કહે છે, વળી કોઈ વેળાએ બે દંડને પણ મુદ્ગનું કહે છે, અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે આસ ત્યાગ કરવામાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ તે કેટલે અંતરથી થાય છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પરંતુ એક નસકોરું એકીવારે કંઈ કામ કરતું નથી એવો અનુભવ થતો નથી. તોપણ એક નસકોરામાં બધારે શ્વાસની ક્રિયા બધારે રહે છે, તે વેળાએ પીઝું છેદ તેના કરતાં ઓછો આસ કાઢે છે ખરો. તેથી કરીને શ્વાસકારોએ એકને બધારે ચાલતો સમજીને ક્રિયાવાન અને પીઝીને ઘોડો ચાલતો જોઈને પલ્લડો હસે.

છીએ ખરા, પરંતુ તે વિદ્યુષી થયલા યત્રના ચિન્હનો આકાર અને ગનાવયાની રીતિનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે તે યત્રો હાલ વગર કામના છે ખરા, પરંતુ જો કોઈ અજ્ઞાનપ્રીતી ખાતર તે કરવા ઇચ્છે તો તેઓને યથાયોગ્ય મહેનત કરવી પડશે.

જૂના જ્યોતિષ મ્થમાં લખવામાં આવ્યું છે કે આગલા જમાનામાં કાળનો નિર્ણય કરવાના ત્રણ પ્રકારના યંત્રો હતાં. છાયા યંત્ર, ઘડી યંત્ર અને સ્વયસ્વય યંત્ર જેમકે—

કાલસ્ય દિન ગતાદ્યેઃ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન નિમિત્ત સ્વયસ્વહ
ગોલાતિ શક્તિનિ સ્વયસ્વહ યંત્રાણિ સાધયેત્ ગણકઃ
શિલ્પાદિ સ્વકૌશલ્યેન કારયેત ।

રંગનાથ.

છાયા યંત્રૈ ૨ નેકચા.

સર્વ સિદ્ધાંત.

ઘટાર્થ સ્તનાકારં યંત્ર ઘડી યંત્રમ્ ॥

રંગનાથ.

એટલામાટે કાળનો સૂક્ષ્મ નિર્ણય કરવો એ પૂર્વકાળના ભોડાની શક્તિથી બહાર નહોતો, એ જરૂર કબૂત્ર કરવું પડ્યો.

છાયાયંત્ર—છાયાયંત્ર ચાર જાનના હતા.

૧ ચંદ્ર.

૨ ચંદ્રિ.

૩ ધનુ.

૪ ચક્ર.

યદિ યંત્ર નામનાં હાથા યંત્રે હમણાં યુરોપની બાયામાં સન-
તાયસ નામ ધારણ કર્યું છે. પીળાં છાંયા યંત્રો કરવાની રીતિ અને
ગણિત વગેરેના વિચાર સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના ગ્રંથમાં લખ્યા
છે. યુરોપેશના શિવાંચ એ સારી રીતે સમજાઈ શકે તે નથી તેથી
તેનું અમારાથી હીક વર્ણન કરાઈ શકતું નથી, તેટલામાટે અમે અહિં
તેનું વર્ણન કરના નથી; પણ કાશીના વિદ્યાલય તથા માનમંદિરમાં એ
યંત્ર જાણનાં જોવામાં આવે છે. હુદ્દિમાન યુગાકરને તેનો ઘોડો
આબાસ મળી શકશે.

સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના પુસ્તકમાં શંકુ નામના છાયા ય-
ંત્રના વિષે આવી રીતનું વર્ણન કરેલું છે.

સમતલમસ્તક પરિધિઃ ભ્રમસિદ્ધો દતિદ્વજ શંકુઃ ।

તચ્છાયાતઃ પ્રોક્તં જ્ઞાનં દિગ્ દેશજ કાલાનામ્ ।

શંકુ નામનું યંત્ર હાથી દાંતથી કરવામાં આવે છે, અને તેનો
ઉપરનો ભાગ અને ઘેગરો એક સરખો હોય છે; એ યંત્રથી દિશાનો
નિર્ણય અને કાળનો નિર્ણય થાય છે.

એવું સંભગાય છે કે પ્રાચીનકાલનાં માણસો ધણાંજ સરખાં હતાં,
તે કંદાચ જોડું ન પડે; પરંતુ તેઓ ચમત્કારી અને આશ્ચર્યકારક
વિદ્યાના અબંધમાં ધણાંજ કપરી હતા, તેમાં કાંઈપણ સન્દેહ નહોતો
નથી; તેથીજ આપણા દેશની જ્યોતિર્વિદ્યા, માયાવિદ્યા અને જ્વ-
તરી અને શિલ્પ છત્રું રાખ્યું હતું. સર્વ સિદ્ધાન્તનાં લખનાર
કાળ નિર્ણયનાં ઘણાં યંત્રો સંજોધી થોડું થોડું વર્ણન કરીને
અને કહ્યું છે કે—

શંકુયષ્ટિ ધનુશ્ચક્રે રજાયા યંત્રેરનેક ધા ।

ગુરુપદેશાત્ વિજ્ઞેયં કાલજ્ઞાનમ તન્દ્રિતઃ ॥

ગુરોર્નિર્વ્યા જક ય નાદ ઘતંન્દ્રિતૈરભ્રમૈ પુરુધાઃ ।

કાલજ્ઞાનં વિજ્ઞેયં મૂક્ષમત્ત્વે નાવગન્તવ્યમ્ ॥

જો ગુરુ અકષ્ટથી ઉપર લખેલાં યંત્રનો ઉપદેશ આપે તો સુ-
દમ રીતે કાલ નિર્ણય કરી શકશે, નહિ તો તે કોઈપણ રીતે કરી
શકશે નહિ. મને તેમ હો પણ આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કાલ
નિર્ણયને માટે મહેલાં ૪,૫ જાતનાં છાયા યંત્રો હતાં તેમાં કંઈ સ-
ન્દેહ નથી.

ઘટ્ટી યંત્ર-પટ્ટી યંત્રો ઘણી જાતનાં હતાં, તેમાંથી કેટલાંક નિ-
રપેક્ષ જોટલે પોતાની મેળે ચાલે એવાં હતાં, અને કેટલાંક ખીજની
મદદથી ચાલે એવાં હતાં. સર્વસિદ્ધાન્ત અને સિદ્ધાન્તશિરોમણિ
નામના ગ્રંથોમાં ઉપલાં બે જાતનાં યંત્રો બનાવવાની રીત આપેલી
છે અને તે શા શા કામમાં આવે છે તેનું વર્ણન આપેલું છે. ઉપર
કહેલાં છાયા યંત્રો સ્વચ્છ દિવસમાં જ કામમાં આવતા હતાં. રાત્રે
તથા મેઘથી ઘેરાયેલા દિવસોમાં તે વગર કામનાં થઈ પડતાં હતાં,
એ વારતે સર્વ કાળ સાધારણ યંત્રની જરૂર હોવાથી પોતાની મેળે
ચાલતાં અને ખીજની મદદે ચાલતાં, આવાં બે જાતનાં ઘટ્ટી યંત્રની
ઉત્પત્તિ થઈ હતી; એ ઉપલાં ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે.

જળ યંત્ર, કપાળયંત્ર, રણ યંત્ર વગેરે સાપેક્ષ જોટલે કોઈની
મદદથી ચાલનારાં યંત્રો કહેલાં છે, અને મયૂર યંત્ર અને વાતર યંત્ર
વગેરે નિરપેક્ષ જોટલે કોઈની પણ મદદ વગર ચાલનારાં યંત્ર ત-
રીકે ગણાયેલાં છે.

જળયત્ર તથા કપાળ યત્ર અથવા રેતીનું ઘડિયાળ હજી સુધી ચાલે છે એનાના વાડકામા કાણ પાડીને પાણીના ભરેલા વાસણ ઉપર વાડી નરતી કમીને તેમા ધારે ધારે પાણી ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેને ધડી કહે છે, તેમજ એક વાડીમા રેતી ભરીને તેમાથી જીરી ધારથી પડે એવું કાણું હોય છે તેમાથી તે પડે છે, ત્યારે તે બધી પડી જાય છે ત્યારે તેને ધડી કહે છે આવા ઘડિયાળોમા નજર ગળનાર જોઈએ જ્યારે તે ખાલી થાય ત્યારે તેમા ફેરફાર કરીને પાછું તેની હાનતમા રાખવું પડે છે, તેથી તેમને મદદ મરનારના નામથી ઓગળનામા આવતા હતા, તે હાલ ઘણી જગ્યાએ છે તેમજ મુરો પમા પણ રેતીના ઘડિયાળો પહેરે ભગનારની આગળ રાખનામા આવે છે કે જોથી તે ખાલ્યે જોઈ મરે છે તેની ખાતરી થાય પ્રાચીન ાગના મયૂર અને વાનર વગેરે ઘડિયાળ હાલમા જાણાતા નથી તેથી તેનું વર્ણન મરતુ જરૂરું છે

સૂર્ય મિદાન્તમા લખ્યું છે કે—

તોય ચંત્ર કપાલાદ્યે મયુરનર વાનરૈઃ ।

સમૂત્રરેણુગર્ભેશ્ચ સમ્પદ્ કાલ પ્રસાળયે ॥

આ શ્લોકમા ‘મયુર’ અને ‘વાનર’ યત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેના આશ્વાસ રગનાયે અર્થ વિસ્તાર પૂરક આવે લખ્યો છે

મયુરાગ્વ્યં સ્વયત્રહ્યંત્ર નિરપેક્ષ વાનરયત્રચ સ્વયવર્હ
નિરપેક્ષ રાતૈઃ સમૂત્ર રેણુગર્ભેઃ । સૂત્રસહિતા રેણવા ધૂલયો
ગર્ભે યથ્યે યેપાતૈઃ । સૂત્રમોતાઃ પટ્ટિસંઘ્યાકા મૃદ્ વટિકા

મયુરોદવસ્થા મુરવાત્ ઘટિકાન્તરેણ સ્વત રાવન્નિઃસરતીતિ
લોક પ્રસિદ્ધતા દર્શયંત્ર દિત્યર્થ । રાવં મયુરાદિ સ્વયંવદ
સાધનાતિ વદવાઃ ॥

મયુર યંત્ર મોરના આકારનું હોય છે. તેની અંદર સૂત્રથી
શુધેલી માટીની ગોળાયો સૂચક ૬૦ ભાગ હોય છે. દરેક દંડને અ-
ન્તર તેના સુખમાંથી તે સૂત્રથી શુધેલો એક ભાગ પોતાની મેજે
નીકળે છે. એનું નામ મયુર યંત્ર છે. વાનર યંત્ર પણ તેના જેવુંજ
હોય છે. પેટમાં રેતી ભરેલી હોવાથી મોઢામાંથી દરેક દંડે એક
એક ચપટી રેતી નીકળે છે.

આનું પોતાની મેજે આવનારું યંત્ર જનાવતું એ ધણું ભારે કામ છે,
અને સર્વને તે કરતું પણ સહેલું નથી. પરંતુ એ પોતાની મેજે આ-
લનારી ક્રિયા કેવળ પારો સુતર તેલવાળું પાણી ધસાદિ યત્ન હતું,
પરંતુ ઈવી રીતની યોજના કર્યાથી તે યામ તે હાલ અમે સમજી
શકતા નથી. સૂર્ય સિદ્ધાન્તના જનાવનારે કહ્યું છે કે, સ્વયંવર ક્રિયાનો
પ્રયોગ કરવો એ ધણું કઠણ છે. જમકે—

પારદ્ધારાસ્તુ સૂત્રાણિ શુલ્ક તૈલજલાનિચ ।

વીજાનિ પાંસવસ્તેપુ પ્રયોગાસ્તેઽપિદુર્લભાઃ ॥

સિદ્ધાન્ત શિરોમુલ્લિ નામના ગ્રન્થમાં બીજાં કેટલાંક પોતાની
મેજે આલનાર ઘટિવાળો જનાવવાની રીતિ લખેલી છે. પરંતુ તેનું
સુસ્પષ્ટ રાખેલી ભાષાંતર કરવામાં અસમર્થ છીએ, તેથી દેખાડવા
માટે તેમાના કેટલાક શ્લોકો આ દેકાણે આપીએ છીએ. આશા

રાખવામાં આવે છે કે કોઈ કારીગર યત્ન કરશે તો તે બનાવી શકશે.

લઘુકાષ્ઠ જસમચક્રે સમશુપિરારા સમાન્તરા નેમ્યા ।

કિંચિદ્વક્ત્રા યોજ્યાઃ શુપિરંસ્યાદ્વે પૃથક્ નાસામ્ ॥

રસ પૂર્ણે તચ્ચક્રં દ્વય ધારાક્ષ સ્થિતં સ્વયં ભ્રમતિ ॥

ચત્કીર્ય નેમિમથવા પરિતો મદનેન સંલગ્નમ્ ॥

તદુપરિત્તાલ દલાદ્યમ કૃત્વા શુપિરેરસંક્ષિપેત તાવત્ ॥

યાવદ્ર સૈકપાર્શ્વે ક્ષિપ્તજલં નાન્યતો યાતિ ।

પિહિત છિદ્રં તદતઃ ચક્રં ભ્રમતિ સ્વયં જલાકૃષ્ટમ્ ॥

ઇત્યાદિ.

આ સ્વયંવર પ્રક્રિયા આપણા દેશમાંથી ધણીકાળથી લોપ થઈ ગઈ છે. કોઈ તે શીખી જાય એટલા માટે છુપાવીને તે બનાવતા હતા. મંત્રકારે પણ છુપાવીને બનાવવાનો ઉપદેશ આપેલો છે જેમકે—

શકાકિ યોજયે દ્વીજં યંત્રે વિસ્મય કારેણિ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

અમલકારવાળા સ્વયંવર યંત્રમાં બીજ એટલે પારો વગેરે નાંખવાની વેળાએ એકકું રહેતું.

આવી રીતના જુલમની આપણા દેશની ધણીક વિધા નાશ પામી છે એ કંઈ યોડા ધણો દુઃખનો વિષય નથી.

શિશ્ય સહિતા નાગરુ એક જૂનું પુસ્તક છે તેમાં મધૂર નર યંત્ર અને વાનર યંત્ર બનાવવાના વિગે બીજ એક રીત લખી છે.

મયૂર યત્ર એ ધાતુનું થાય છે. એ એવી યુક્તિથી બનાવવામાં આવે છે કે, દંડ એટલે કલાકે રૂપાથી પાંખ પહોળી કરીને ખુબ પાડે છે. તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે. નર યંત્રની સાથે હાલના મોટા ધડિયાળનું કેટલું સરખાપણું છે તેનાં ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

કલ્પિતાંગા વિપુવતી માંકાશે ચાનુમાનતઃ ॥

પદં ગત્ય નુગતશ્ચક્રવત્ પરિ ભ્રમતે ગ્રહઃ ॥

સદ્દષ્ટાન્તા નુગતે ચક્રે પ્રત્યક્ષં કાલમાન કૃત્

યત્રં કુર્યાત્ પરિઘ્યંશાત્ ચતુર્વિંશતિ માગતઃ ॥

અટારાત્રિ પ્રમાણંચ પ્રત્યક્ષ જાપતે તૃણામ્ ॥

શિલ્પસંહિતા ૨૪, ૨૫.

આકાશ કલ્પિત વિપુવ રેખા નાની વેડે સોખંડ વગેરે ધાતુપ-
૨ વિપુવ રેખા કરવી એટલે તે રેખા યંત્રને એવી યુક્તિથી રાખવું કે નિરંતર તે યંત્ર દક્ષિણ અને ડાબી તરફ ગુરુત્વ રહે અને જેના ગમનનું ૨૫ ગ્રહ નક્ષત્રાદિના ચક્રાદિમાં ગતિ થાય. એ દષ્ટાન્તથી આનુમાનથી કાળ નિર્ણયક યંત્ર બનાવવા ૩૬૦ ભાગમાં વહેંચીને આ-
કાશ મંડળને ૨૪ ભાગમાં પાડીને રાત્ર દિવસ કાલનું નિરૂપણ કરવું
એટલે ૧૨ ભાગમાં દિવસ અને ૧૨ ભાગમાં રાત્ર સમજાવી.

વિપુવાસ્ત્યં લૌહયંત્રં સન્યા સવ્ય ભ્રમાત્મકમ્ ।

યત્ પ્રચોવાચ્ચક્રમુલે ભ્રમતે નાહી કંટકમ્ ॥

શિલ્પસંહિતા.

જમણા અને ડાબા ફરતો ફરતો વિપુવાખ્ય લૌહ યંત્ર છે.
(એ કાચ હાંસ પેંડુલમ આથવા હેરસ્પ્રિંગ હોય.) એના પ્રભાવ-

યા યત્રા પર નાડી બોધક કટકના ચક્રવત્ ભમે છે
 લૌહ મુદ્રા સકુચિતા મનુષ્યારવ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।
 પૃષ્ઠકસ્યાંચ તાં મુદ્રા સૂક્ષ્મ શૃંખલ વેષ્ટિતમ્ ॥
 ગતાનુગત મન્તવ્ય પૂર્ણ જ્ઞાત્વા પદ ગુલમ્ ।
 તતઃ સ્વાભાવિક કુર્યુર્વિલોભેનચ શિલ્પિતઃ ॥

શિલ્પમહિતા,

મનુષ્યાખ્ય લોહાની વીંગીને સકુચિત એટલે વીટાળીને કોટલા ૧૧
 અન્દર રાખીને ખારીક સામ્રાજી વીટાળીને ખીજ ખુટીને બાધવી
 (એનોટ મુદ્રા મેનરિપ્રગ એટલે કમાન અને બાકી સામ્રા એ
 એન એવે સામ્રાજીના જેવો પદાર્થ સમજાય છે રિપય યત્ર એ
 ટને પેકુલમ તથા હેરરિપ્રગના બગથી છ આગળના માપનાળી બા
 ગીઝ સાકાગ બ્યારે મનુષ્યાખ્ય એટલે પ્રમાનના લોહચક્રને ઘેરો ક
 રતી ગિચિલ થાય ત્યારે તે ખીજ ખુટીને વીટાય છે શિલ્પિના અ
 નુમાનથી જાણીને પાછુ તે નિયમથી વિરોધ પ્રકારે તે યત્રની મુ
 ક્દમ સામ્રાજે વીંગાળવી એ આગવી માપનાળી સામ્રાજે અનુભોમ ગ
 તિમા રાત્રદિનમ ગયે ૧૧ ૬૩ (કલાક) વગેરેનો નિર્ણય થશે

શિલ્પમહિતાના ૨૪ મા અધ્યાયમા અને ૨૮ મા અધ્યાયમા
 આવી રીતે ઘટી ય ૧ એટલે ઘડિયાળનુ વર્ણન કરેલુ છે એને બાનુ
 લખીને અધ્યાય સમાપ્ત કર્યો છે

एषा घटा काल परीक्षणाय प्रकल्पिता विश्व कृदा
 तमजेन सम्यक् मुनिज्ञाय हिताय जन्तोः शिष्यात् समादि
 श्य गताम्बर पुनः

શિલ્પમહિતા ૨૮

બ્રહ્માના પુત્ર વિશ્વકર્માની તરફથી આ કાગળ પરીક્ષા કરવું ધરી-
યત્ર એટલે ધડિયાળ કલ્પિત થયું હતું. શિષ્યવર વિશ્વકર્માએ માણ-
સોના બ્રહ્માને માટે પૃથ્વીમાંના શિષ્યોને તે શીખવાડીને પાછો તે અમર
ધામમાં ગયો હતો.

શિષ્ય સંહિતા જે ખરેખરે જૂનું પ્રસ્તુત હોય તો ધડિયાળ
ખનાવવાની રીતિ નવાઈ જેવી ■ ખરી, તેમ જે નહોતી તો પશુ
હથેર લખેલા મથૂર અને વાનર વગેરે પોતાની મેજે ચાલનારાં યત્રો
એ કંઈ પ્રાચીન ભારતની સામાન્ય કીર્તિ નથી.

એટલુંજ નહિ પણ સર્વ સિદ્ધાન્તમાંથી જે “પારદામ્બુ-
જાણિ” વચન આપવામાં આવ્યું છે, તે શિષ્ય સંહિતામાં કાલ નિ-
ર્ણયક ન કહેતાં ગરમી શરદી ખતાવનાર વરીકે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

.. તુંગવીજ પ્રયુક્તિ યોગાત્ તદ્દન્નિર્ણયતે ધમ

.. (તુંગવીજ પારદમ્) —

પારાથી ગરમી અને હવાનો નિર્ણય કરવાની રીત જે શિષ્ય
સાહિત્યવાળો મનણુતો હોયતો, અને જે તેમનું ૪૦૦ વર્ષનો ધાવ
તો થર્મોમીટર અને બેરોમીટર પ્રાચીન કાળની વખતનું નામ
ખદસાદને તેની વ્યાખ્યા થઇ શકશે.

प्रसाक्षत कस्य चिदभुयः प्रादुर्भवति कालतः इत्यलम्

સર્વ સિદ્ધાન્ત.

પ્રકરણ ૧ મું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું રસાયણશાસ્ત્ર.

મણિની પંતી રસાયણશાસ્ત્રથી હાવમાં વિગ્ન શાસ્ત્રની વિશેષ પ્રકારે ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ રસાયણશાસ્ત્રનું મૂળ વધુ હિન્દુસ્તાન છે. અત્રેજ કેમ્પ્ટી શબ્દ (Chemistry) આલકેમી (Alchemy) થી બનેલો છે, પરંતુ (Alchemy) આલ કેમી શબ્દ આગળી છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે, આ-બોની પાસેથી મુગેપવાસિઓ રસાયણશાસ્ત્ર પહેલ વહેલા શીખ્યા હતા. પરંતુ આ-રોએ આપણા દેશમાંથી રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેની જરા ખોળ ક્યાંથી સ્પષ્ટ જણાશે. ચરક અને સુશ્રુત હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદક ઋષિ છે આરોએ શીખવા ઉપર ધ્યાન લગાડવાની સારઆત કરીને થોડા વખતમા ચરક અને સુશ્રુતના સંસ્કૃત પુસ્તકોના આરબી ભાષામા તરજુમા કર્યા અને જ્વહેર રીતે ભારતનાસીઓના આગળ પોતે કબજદાર છે એવું માન્યુ આદમી સદીમા બંગાદના પ્રખ્યાત આદમાદ કારનાય રમિઆની સભામા બે હિંદુ વૈદો હતા *

* The earliest medical writers extant are Charake and Susruta x x The authors were translated into Arabic and probably soon after that nation turned its attention to literature The Arab writers openly acknowledge their obligation to the medical writers of India x x

હિંદુઓ ફક્ત ઉત્તમ વૈદ્યો હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ રસાયણ શાસ્ત્રમાં ધણુજ કુશળ હતા. મિ. એમરફીસ્ટને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે તેઓ ગંધકનો તેજ્ય, સુરાખારનો તેજ્ય અને પારાનો તેજ્ય બનાવી શકતાહતા. તાંબુ, લોહ, રીસું, કાંચ, જસનનો તેજ્ય ઇત્યાદિ ઘણી રસાયણિક પ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરેલી મેગવણીનાં પદાર્થો તેમજ કરી શકતા હતા.† આ પદાર્થોમાં ગંધકનાં તેજ્યને પ્રાચીન હિંદુઓએ મદાકાવક નામ આપ્યું હતું. એ નામ ધણુંજ બંધ બેસતું આપ્યું હતું. ડાક્ટર ઓશાનરસીએ પોતાના પુસ્તકમાં લખેલી ફેટલીક લીટી. અર્ધિ ઉનારવામાં આવે છે તે વાંચ્યાથી ખાતરી થશે. એ તેજ્યથી આપણે નાઇટ્રીક, મ્યુરીઆટ્રીક, ટાઇટ્રીક વગેરે ખીજ તેજ્યનો બતાવે છે. એનાથી આપણે રસ્નો લોહાખાર, હસ્તાદિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ. એ રંગવાના કામમાં જરૂરનો છે, અને એનાથી આપણે કાલોમેલ, કુષ્તાઇન વગેરે મદો-

It helps to fix the date of their becoming known to the Arabs to find that two Hindus, named Manka and Saleh were physicians to Harun at Rustia in the eighth century. (Cowell's Elphinstone's India p. 159.)

† They know how to prepare sulphuric acid, nitric acid, and muriatic acid, the oxide of copper iron, lead, tin and zinc, the sulphate of copper, zinc, and iron and carbonate of lead and iron. (Idid p. 159.)

પદ્ધિ ત્રેણીએ છીએ દુધમાં જે મમમથી થોડે ખચ મધમાં
તેજવ કરનાનો આગ બ થયો છે, સારથીરસામણથી અનેના પદાર્થોના
સમધમાં મુસેખના મહત્વો આરબ થયો છે ‡

---

‡ By the assistance of this acid we prepare almost all the others for instance, the nitric muriatic tartaric, citric &c We owe to it the cheapest mode of obtaining artificial soda, chlorine and its bleaching compounds It is essential to the processes of the dyer, and to it we are indebted for many of the best remedies we can command of which calomel, corrosive sublimate, sulphate of quinine and the others may be cited as examples In fact from the time time the sulphuric acid was first prepared at cheap price in Europe, may be dated the commencement of her greatness in all chemical manufacturers (O Shinglenessys Manual of Chemistry)

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રાચીન ભારતનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર.

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદ્ય ગ્રંથ સુમારે સાઝત્રણસો છે, એવું સાં-
ભળવામાં આવે છે. તથાપિ હાલ તેમાંના સર્વ જે મળે છે અને તે
ઉપયોગી છે એવું જણાતું નથી. પણ પ્રાચીન ગ્રંથ આત્રેય, ભાર-
દ્વાજ, ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ધટના છે. એ ગ્રંથોમાં તે સમયના વૈ-
દ્યના મતોનો સમાવેશ થયેલો છે, તેથી આજ કાલના મન પ્રમાણે
તે સર્વે ખરા હરશે એવું લાગતું નથી. એટલું છતાં પ્રાચીનકાલના
વૈદ્યક સંબંધી જ્ઞાન ભારતવાસીઓને હતું તેમાં તો કંઈ સંદેહ જ-
ણાતો નથી. પહેલાં આપણે સુશ્રુત વિશે થોડી તપાસ કરીએ. સુ-
શ્રુતના કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથો જીજ્ઞાસુ છે, તથાપિ મુખ્યત્વે કરીને
શરીરશાસ્ત્રની જાણનામાં એ ગ્રંથ પ્રાધાન્ય હોવાથી તેની યોગ્યતા વ-
ધારે છે. એ ગ્રંથનું નામ સુશ્રુત છે ખરું, પરંતુ તે સુશ્રુત પોતે ર-
ચેલો નથી, પણ ધન્વંતરી નામના એક મોટા વૈદ્યના કહેવાપરથી તે
છે તે લખેલો છે. ધન્વંતરીનું જીજ્ઞાસુ નામ દિવોદાસ છે. એ કાશીપુ-
રીનો રાજા હોઈને ઋષિ હોવાથી તેને રાજર્ષિ એ વિશેષણ હતું. તેને
અમરવર પણ કહે છે. તેના શિષ્ય પુષ્કળ હતા, તેમાં સુશ્રુત પર
શિષ્ય (વડા નિશાળીઓ) હતા. ભગવાન ધન્વંતરી પોતાના
આશ્રમમાં ઋષિઓથી વિંટળાઈને બેઠેલા હતા, તે વખતે સુશ્રુતાદિ
શિષ્યોએ તેમની પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, “ભગવાન શરીર, જ્ઞાનસ,
આગનુ અને સ્વાભાવિક એ ચાર જાતના રોગો વ્યાપી છે, તેનાથી

નાના પ્રકારે પીઝાયલાં, શક્તિ હોવા છતાં, અનાથ પ્રમાણે ચાકનારાં અને નિરકુશ રીતે બકનારાં માણસોને જોઈને અમારા અતઃકરણમાં પણ દુઃખ થાય છે, વાસ્તે અહિંયાં આપણા આશ્રમમાં જે આયુર્વેદનો ઉપદેશ થાય છે તે, સુખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરનાર તે માણસોને નિરોગી કરવા અને અમારી આરોગ્યતા સારી રીતે ચાલે એટલા માટે સાંભળવાની અમારી ઇચ્છા છે.”

એ સાંભળીને ધન્વંતરીએ તેઓને ઉપદેશ કર્યો કે પહેલાં બ્રહ્મદેવ આયુર્વેદ રચ્યો; તેના એક હજાર અધ્યાય હતા અને તેમાં એકસાથે યજ્ઞોક્તિ હતા; પરંતુ મનુષ્યનું આયુષ્ય અને અસ્પૃશ્યકૃતિત્વ જાણીને તેના રાશ્ય, શાખાડ્ય, કર્યાચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમાર ભૂત્ય, અંગદત્તંત્ર, રસાયનતંત્ર અને વાઇકરણ્યતંત્ર એવા આઠ ભાગ કર્યા છે.” સારપછી સર્વ શિષ્યોએ વિનંતિ કરી કે, અમારા સર્વનો એકમત સાંભળીને સુશ્રુત આપને પ્રશ્ન કરશે અને આપે તેનો ઉત્તર આપવો, એટલે ગડબડ ન થતાં અમને સર્વને સમજવાને રીક પડશે. તે કહેવું માન્ય કરીને ધન્વંતરીએ કહ્યું કે “વત્સ સુશ્રુત! આયુર્વેદનું પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે; એટલે જેને વ્યાધિ થયો હોય તેને વ્યાધિથી મુક્ત કરવો અને નિરોગીની આરોગ્યતા જાળવવી.” ધન્વંતરીએ આયુર્વેદ કહ્યો છે તેના એકાશી અધ્યાય છે. સર્વ અંથમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાન, શરીર ચિકિત્સા, કૃષ્ણ અને ઉત્તર તંત્ર એવા છ ભાગ કર્યા છે. તેની તરફ સારી રીતે લક્ષ આપીને વૈચક્યાન વિશે અને વૈદ્ય વિશે ધન્વંતરીના વિચાર ડિવાં હતા તે જોઈએ.

स्वयंभुवा मोक्तमिदं संनातनं पठेद्धियः काशिपति

પ્રકાશિતમ્ । સ પુણ્યકર્મા ભુવિ પૃથ્વિયો નૃપૈરમુક્ષયે સન્ન-
સલોકતા વ્રજેત્ ॥

બ્રહ્માએ કહેલું અને કાશિપતિએ પ્રકાશિત કરેલું આ સનાતન
શાસ્ત્ર ને પડણુ કરશે તે ધર્માત્મા પૃથ્વી ઉપર હોવા છતાં રાગને
પુન્ય થશે, અને મુઘા પછી સ્વર્ગ લોકમાં જશે.

આ ઉપરથી વૈદ્યશાસ્ત્રની યોગ્યતા કેટલી છે તે સમજાશે. વૈ-
દ્યશાસ્ત્રનો ઉપદેશ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ સર્વ જાતના લોકો
કોને થવા ધન્યંતરીએ કંઈ અડચણ રાખી નથી. વૈદ્યશાસ્ત્રનો ઉ-
પદેશ થવાને વારતે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશના પ્રમાણે ઉપનયન (જનોષ્ઠ
કરવાની વિધિ, અંગિન પૂજન ઇલાદિ સંસ્કાર, ઉપદેશ, પાઠ કરવાનું
રીતિ, અનધ્યાય, ઇલાદિ પ્રકાર સ્પષ્ટ કહેલા હોવાથી વૈદ્યશાસ્ત્રનું મ-
હત્વ લક્ષમાં આવે છે. શુદ્ધ એ શિષ્યને અગ્નિની સામે ને ઉપદેશ
કરવાને કહ્યો છે તેની મતલબ એવી છે કે—

કામક્રોધલોભમોહ માનાહંકારેપ્યૈ પારુપ્યપૈશૂન્યા
નૃતાંલસ્યાંશસ્યાનિ હિત્વા નીચનલ્લરોળા શૂચિના કા-
પાયવાસસા સત્યવ્રત વ્રહ્મચર્યાભિવાદ તત્પરેણામશ્યં મ-
વિતવ્યંમદનુમતસ્થાનગમ નશયનાસન ભોજના ધ્યયનપરેણ
મૃત્વામત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યં । અતોઽન્યથાતે વર્તમાનસ્યા
ધર્મો ભવત્યફલાચ વિદ્યા ન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ઇર્ષ્યા, કટોરતા,
યાદી, આગ્રહ, એ સધળા વિકાર રિણુવત બરેલા છે, માટે તેમનો

લાગ કરવો, નષ્ટ અને મૂઝ લાંચમાં રાખવાં નહિ, શરીર ઉપર સ્વચ્છ ભગવાં વસ્ત્ર ધોરણ કરવાં, સાત્તતથી રહેતું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અભિવંદન (નમસ્કાર ઈલાદિ) કરવામાં તત્પર રહેવું. આ સારંગી વાતો જરૂર કરવી. હું જે જે રીતે જે જે જગ્યાપર રહેવાને, જવાને, સૂવાને બેસવાને, ખાવાને, અને અધ્યયન કરવાને કહીશ તે તે પ્રમાણે ચાલવું; મને જે જે પસંદ હશે તે તે કહીશ પરંતુ એના શિષ્યા અન્યથા ચાલવાથી તને અધર્મ લાગશે અને વિદ્યા નિષ્ફળ થઇ તેનો ઉદય થશે નહિ.

દ્વિજ, ગુરુ, દરિદ્ર, મિત્ર, સન્યાસી શરણુ આવેલો સાધુ અનાથ પરોણો એમાંથી કાઢપણુ આવ્યો હોયતો પોતાની ગાંડનું ઔષધ આપીને તેનો રોગ દુર કરવો, એથી વિદ્યા પ્રકાશ પામે છે, અને મિત્ર યશ, ધર્મ અર્થ અને કામ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્યને કેવળ ઉપદેશ આપીને ગુરુએ પોતાની વર્તનમાં જો-
તોએ તેવી છુટ મૂકેલી છે એમ નથી. તેને પણ કટલીક પ્રતિજ્ઞા રવાની છે.

અહંત્વાત્વર્ટિ સમ્યગ્વર્તમાને યદ્ય ન્યથાદર્શી સ્યામેનો
ભાગ્ય વેયમફલ વિદ્યથ્ય ।

તું સારી રીતે ચાલતો હોયશ અને જે હું તારાથી, અયોગ્ય
ને ચાલીશ તો તે પાપનો હું અધિકારી થઇશ અને મારી સર્વ
વેદા નિષ્ફળ થઇ જશે.

ગાત્ર અને કર્મના અભ્યાસને વાસ્તે ધનન્યંતરી કહે છે-

દાતદવચ્ચ મધ્યેમયં ધોત્ય ચં કર્માપ્યવચ્ચ મુપાસિ
ત્ય મુચયશ્ચો દિ ચિપગ્રાજાર્હો ભવતિ ॥

• આ ને મેં શાસ્ત્ર કહ્યું છે તેનું અવશ્ય અધ્યયન કરીને તેની કૃતિ બદલ કરવી જોઈએ, કારણ કે શાસ્ત્ર અને કર્મ એ બન્નેમાં પ્રવીણ ને વૈધ છે તેજ સમને માન્ય થાય છે.

**શકં શાસ્ત્રમધીયાનો ન વિદ્યાચ્છાસ્ત્રનિશ્ચયં । તસ્માદ્
વહુશ્રુતઃ શાસ્ત્ર વિજાની યાચિકિત્સકઃ**

એકજ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાથી તેનાં સિદ્ધાંત સારી રીતે સમજતાં નથી. એટલામાટે વૈધ બહુશ્રુત હોવો જોઈએ, એટલે તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન સારું થશે.

**શાસ્ત્રં ગુરુ મુક્તોદીણ માદાર્યો પાસ્ય ચાસકૃત્યઃ
કર્મ કુરુતે વૈધઃ સવૈદ્યોઽન્યતુ તસ્કરાઃ**

ગુરુ મુખથી શાસ્ત્ર સાંભળી તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જે વૈધ ક્રિયા કરે છે તેજ ખરે વૈધ છે, બીજા તરફર એટલે ચોર છે.

• એ પ્રમાણે પ્રાચીનકાલમાં વૈધક શાસ્ત્રની મહત્તા કેટલી હતી તે, તથા વૈધ કેવો જોઈએ એ વિશે ધનવંતરીના વિચાર કેવા હતા તે આપણે જાણ્યું. હવે શય છે ક્રિયા—શાસ્ત્ર વિદ્યા વિશે પ્રાર્થના. વૈધક મર્યો શું કહે છે તે તપાસીએ.

શય છે ક્રિયા એ વૈધક શાસ્ત્રનું એક મોટામાં મોટું અંગ છે. પ્રાચીનકાલમાં ભરતખંડમાં કોઈ પણ જાતની શય છે ક્રિયાનો પ્રચાર હતો કે નહિ એ જાણ માટે ઘણાકે ઉત્સુક હોય છે. વળી પુષ્કળ હતોનો એવો વિશ્વાસ છે કે મુદ્ધાં ચીરવાની ક્રિયા આપણા દેશમાં દરજ્યાં દાખલ થઈ છે, આગળ નહોતી. પરંતુ એમ નથી શય છે ક્રિયા પૂર્વે આપણા દેશમાં હતી એવું પ્રાચીન વૈધક મર્યોપરથી સિદ્ધ

પ્રત્યક્ષ કરવાને વાસ્તે નીચે પ્રમાણે શળશોધનની ક્રિયા કરવી.

સમસ્ત ગાત્રમ્ અવિષોપહતમ્ અદીર્ઘ વ્યાધિપીઢિતમ્ અ-
વર્પશતિકમ્ભિઃ સૃષ્ટાસપુરીપમ્ પુરુષમ્ અવહન્ત્યા માપંગાચાં
નિવદ્ધમ્ પંનરસ્થમ્ મુજંવલ્કલ કુશશળાદિ નામન્યતમેના
વેદિતાંગમ્ અમંકાશેદેશે કાચયેત્ । સમ્યક્પ્રકુથિતળ્નોદ્ધૃત્ય
તતો દેહં સપ્તરાત્રત્ ઝશીર વાલવેળવલ્કલ કૂચિનામન્યતમેન
શતૈઃ શનૈરવર્ધર્પયન્ત્વગાદીન્ સર્વાનેવ બ્રાહ્માચ્યન્તરાંગ પ્રત્યંગ-
વિશેષાન્ યથોક્તાન્ લક્ષયે ચક્ષુષા ॥*

ભવન્ત્યજ્ઞે રુપ હતા સ્તસ્માદેતૌ ત્રિવર્ણયેતઃ ॥
 છેદ્યા દિવ્વનાભેઙ્ગીયઃ સ્નેહાદિપુત્ર કર્મસુઃ ।
 ન નિહન્તિ જનં લોભાત્ કુવૈદ્યો નૃપ દોષતઃ ॥
 યસ્તૂ ભયજ્ઞો મતિમાન્ સસમર્થોઽર્થસાધનેઃ ।
 આહવે કર્મ નિર્વોદું દ્વિચક્ર સ્યદગનો યથાઃ ॥

જે કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ બન્યો છે, પણ (શસ્ત્ર) ક્રિયા જેને આપ-
 રતી નથી, તે રાગીના આગળ ગયો એટલે જેમ જીકળુ માણસ
 સહાઈમાં ગયાથી મોહ પામે છે તે પ્રમાણે મોહ પામે; તેમજ જે
 માણસને શાસ્ત્રજ્ઞાન ના હોય પણ દિમ્ભનથી કામ કરે છે તે સ-
 નનનોમાં માન પામતો નથી. એવા દિમ્ભતરાન માણસનો રાગને
 વધ કરવો જોઈએ. કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ અને કેવળ કર્મજ્ઞ એ બેક અ-
 નિપુણ છે, અને પોતાના કામમાં અસમર્થ થાય છે. એ બંને અ-
 ડધા જ્ઞાની છે, અને તે એક પાંખના પક્ષી જેવા હોય છે. અમૃત-
 ના જેવી ઔષધી અજ્ઞાનના હાથમાં ગયાથી, શસ્ત્ર, અશનિ (વજ્ર
 અથવા વીજળી) અને હેરની માફક દુઃસહ થાય છે. એ વારતે એ
 બંને અડધા વૈદનો ત્યાગ કરવો, શસ્ત્ર કર્મ અને શોદાદિ (તૈક્ષા-
 દિ) કર્મમાં અજ્ઞાન એવો કુવૈદ્ય, દ્રવ્યના લોભથી માણસના પ્રાણ-
 પાત કરે છે; વારતે તેને એવાં કામ કરવા દેવા એ રાગનો અપ-
 રાધ છે. જેમ બે પેશનો જેમ કુદમાં ઉપમેગી થાય છે તેમ,
 જે શાસ્ત્ર અને કર્મમાં કુશળ હોઈને શુદ્ધિમાન હોય તે અર્થ
 સાધનમાં સમર્થ હોય છે.

એ સિવાય ધન્યંતરીએ જૂદા જૂદા આઠ પ્રકારના શસ્ત્રકર્મ ને-

ના ઉપક્રમણ સસ્ત્રાણ, સસ્ત્ર વૈદ્યલક્ષણ, સસ્ત્રો, યત્રો ઇત્યાદિ ધણુ-
ક્રમુ છે તેનું જ્ઞાન તો એ સળંગની ક્રમણ પુસ્તક જોવાથી થાય, ત-
થાપિ તેનું ચોક્કસ દિશ્નન અદિયા આપવામા આવેછે.

સસ્ત્રકર્મો આઠ પ્રકારના છે, તેના નામ-હેઈ, બેઈ, લેખ્ય, વે-
ધ્ય, એખ્ય, આદ્યાર્ય, વિશ્વાલ્ય અને શીલ્ય આ આઠ કર્મોનું વર્ણન
પણ પુસ્તકમાં કરેલું છે, પરંતુ વિષય લાગે. યદ્ય જ્યાંના ભયથી
અદિ આ તે લખ્ય કરી શકતા નથી.

આયન, વિશાદળ, ગમ અને સુવિખટત એના ચાર નણુભેદ
કહેવા છે

સસ્ત્રવૈદ્યનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કલા છે

શૌર્યમાણુ ક્રિયા શસ્ત્ર ક્ષય મસ્ત્રેદ વેપથ ।

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શસ્ત્ર કર્મણિ શુસ્ત્રુતે ॥

શસ્ત્રકર્મ કરતી વેળાએ વૈદ્ય નિર્ભય હોવો જોઈએ, તેને પ-
ત્તીનો અથવા કપ છુટવો ન જોઈએ, તેણે ગમરાણુ નહિ, અને તેના
દુધિયારો મારી ધારનામા જોઈએ

મડવાય, કરપણ શુદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર મુદ્રિત્ર, ઉત્પલપત્ર, અર્ધ-
ધાગ, સૂચીકુશપત્ર, અલીમુખ, શરીરીમુખ, અન્તમુખ, ત્રિકર્મ-
કુશિકા, વીરિમુખ, આરા, વેતમપત્ર, જાડિશ, દત્તશકુ અને એપલ્ય
આવાં વીમ જાતના શસ્ત્ર કહેવા છે, તથા તેમના આકાર અને
ઉપયોગ પણ વિગતારથી મગજનવા છે.

યત્ર એટલે ઝીપિયા અથવા તેના જેવા જીમ્મ દુધિયાર એક-
મોતે એક કહેલાં છે, તેમાં સ્વસ્તીક યત્રો ૨૪, સદૈશ યત્રો ૨,
તાનવન ૨, નાડી યત્ર ૨, યજ્ઞવાકા યત્રો ૨૮ અને ઉપનત્રો ૨૫

છે; એ સર્વના આધાર અને ઉપયોગ પણ કહેલા છે.

એના શિવાય યંત્ર કર્મો એટલે તે કેમ કરવા તેના પ્રકાર રજૂ થતોય, નર અને શસ્ત્રદોષજ કહેલા છે. હથિયારની ધાર કેવી બને, કેવા હથિયારને કેવી કેવી રીતેથી પાણી પાતું બેઘએ, તેને ધાર કેમ આણવી અને તે ઠિથર કેમ કરવી તથા હથિયાર ન મળી શકે ત્યારે કયા કયા પદાર્થો વાપરવા એનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

શસ્ત્રગુણમાં કહેલું છે કે તે (શસ્ત્ર) પકડવાને સારાં સારાં લેખંડના, સારી ધારવાળાં દેખાવનાં અને તેનો આગલો ભાગ સારો હોય એવાં બેઘએ; તે સાથે તે દેખાવમાં બચંકર ના હોવા બેઘએ; વળી તે હોશીયાર કાશીગરની પાસે કરાવવાં; એવા હથિયાર લઈને આરંભથી શસ્ત્રક્રિયા કરનારનો પરિચય રાખવો, એટલે પોતાના ઉદ્યોગમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

ગદાદની રાજસભામાં આવી તે જ્યોતિષ અને વૈદ્યક શાસ્ત્રાદિ શીખવી ગયા હતા; તેઓમાંના કોઈનું નામ મક કોઈનું નામ કંક, કોઈનું નામ બાગર તરીકે લખ્યું છે. મંક માનિક્ય, અને બાગર ભાસ્કર એટલે ભાસ્કરાચાર્ય તરીકે અનુમાન થાય છે. એના શિષ્યા જ્યોત્સર, શાનાક, સનજહલ, જવહર, રાહ, અંકર, અનદિ, સેક, જંગલ, નદિ વગેરે જ્યોતિષ અને વૈદ્યશાસ્ત્ર ભરતખંડના પંડિતોના વિષય વર્ણન કર્યું છે. એમનાં કરેલાં ધણાંક પુસ્તકો આરબી અને ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર થયાં છે. ઉપર લખેલા આરબી ભાષાના અન્યમાં ઉપલાં નામો વિકૃત કરીને લખ્યાં છે, તેમાં કંઈ પણ મંદેહ જણાતો નથી. એમાં અરબસ્તાનમાં આણેલા સિરક, અસદ અને ખેલ નામના ત્રણ ભરતખંડના વૈદ્યઅન્યોનાં વર્ણન છે; સંસ્કૃત ચરક, સુશ્રુત અને નિદાનના શિષ્યા ખીજત કોઈ નહિ હોય જોઈએ.

કેવળ અરબસ્તાનમાં નહિ પણ ઘણા લાંબા વખતથી ગ્રીસ દેશમાં પણ હિંદુસ્તાનનું ઔષધાદિ આણતું હતું. ટ્રિપ્કેટિજ નામને પ્રસિદ્ધ ગ્રીક વૈદ્ય ઇ. સ. પૂર્વ પાંચમી તથા ચોથી સદીમાં થઈ ગયે છે, તેણે ઇ. સ. પૂર્વ ૩૬૧ માં બંધ વયે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હતો. તેન અન્યમાં કૃષ્ણતિલ, શોભા ભંજન એટલે શેકટો એસચી, તજ, જરા માંસી, લોખાન, વિરણુ, હિંગ કરીયાતુ આ બધી વસ્તુઓ ઔષધમાં વાપરવા લખેલું છે, અને તે સર્વ ભારતવર્ષની ઔષધી છે. આ વસ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગ્રીસ દેશમાં લઈ જવામાં આવતી હતી અને ત્યાં વેચાતી હતી. એના ઉપરથી રપટ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વકાલમાં પણ હિંદુઓનું વૈદ્યક યુરોપખંડના ઉપર લખેલા ભાગમાં આણતું હતું ઉપર લખેલાં ગ્રીક-વૈદ્યના સાંપ્રદાયિક વૈદ્ય અન્યનો વિચાર કર્યો.

એવું ધારી શકાય છે કે અભ ચિકિત્સા વિષયમાં શીકાના કરતાં વધારે નિપુણ હતા. તેઓથી વૈદ્યના ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાંથી કેટલોક ભાગ એક-
ઠો થયો છે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદ્યો મુજ્જાને ચીરીને તેનાં અંગ, પ્ર-
ત્યંગ, નસોની બનાવટ અને સ્વરૂપ વગેરે જાણતા હતા, તેમાં કંઈ સ-
ન્દેહ નથી. સુશ્રુતાદિ પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી આગળ ઉતારા આપ્યા છે તેના
જેવા ખીખાં ધણાં પ્રમાણે છે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ વૈદ્યો અસ્થારિ
રોગ, જલ્મવાયવામાં દરકત આવવી, મરેલો ગર્ભ કાઢવો વગેરે ધણી જ-
ગાએ મુશ્કેલી બરેલી વાટકાપ કરતા હતા. સુશ્રુતમાં ઉપર લખેલા
વાટકાપતું વર્ણન કર્યું છે. ત્યારપછી પછવાડેના જમાનામાં સેક્સસ ના-
મના રોમન ધર્મિયે યુરોપમાં ફેલાવ્યું હતું તેણે ગિસરના વિદ્વાનો પાસેથી
તે મેળવ્યું હતું, અને ગિસર દેશના વિદ્વાનો પૂર્વ દેશ એટલે હિંદુસ્તા-
નના વૈદ્યોની પાસેથી શીખ્યા હતા. એટલા માટે શીક રિપહેરિંગ વા-
ટકાપની વિધાના વિષયમાં હિંદુસ્તાનની પાસે કરજદાર હતા એ સર્વ
રીતે સંભવે છે.

ઉપરની સર્વ દક્ષીકૃતના આખારે અનુમાન થાય છે કે વૈદ્યશા-
સ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી અરબસ્તાનમાં ગયું અને ત્યાંથી ખીખાં દેશોમાં
ફેલાયું અને તેમાં મુધારો વધારો થયો. એટલા માટે આપણે જોમ કહી
શકીશું કે સંસ્કૃત હાસ સર્વ દેશના વૈદ્ય શાસ્ત્રનું આદિખીખ છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની વિદ્યા.

પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં દરેક વિષય સંગ્રહી જ્ઞાન ધણું હતું. અને તેમણે અનેક શાસ્ત્ર સંગ્રહી ધણા શોધ કર્યા હતા એવું સર્વ નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાનોનું કહેવું છે. તેમની શોધ અને તેમનું જ્ઞાન નોંધને તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે. પ્રાચીન હિંદુઓના વિચાર સ્વતંત્ર હતા, દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં તેઓ ધણા આનુર હતા. તેઓએ ધણાક વિષયમાં પુરતકો કરેલાં હતાં, પણ કેટલાંક મુશ્કેલમાનના વારામાં નાશ પામ્યા છે; પણ જે કંઈ બાકી વધેલાં છે તે ઉપરથી આજે ધણી શોધો કરી છે, એ સિદ્ધ થાય છે. ખેતી અને જાગ સંગ્રહી આપણા પૂર્વજોએ મન્ય કર્યાં છે તે જોવાથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાચીન કાળના આજોએ ધણીક શોધ કરી હતી. ચિંતામણિ નામનું એક પુરતક દાલમાં હાથ લાગ્યું છે. તેની આખેરીએ આવું લખ્યું છે, **इति श्री महाराजाधिराज प्रतापसूद्र देव कृति चिन्तामणि ग्रन्थ**, આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રતાપસૂદ્ર નામના રાજાએ તે મન્ય રચેલા છે એવું સાબેત થાય છે. પ્રતાપસૂદ્ર મહોબ્જાખ્ય સાદિલ શાસ્ત્રીય મન્યનો કંતા વિદ્યાનાથને આશ્રય આપનાર પ્રતાપસૂદ્ર એ નામનો રાજા દલિદારમાં પ્રખ્યાત છે. એ શાહિદવાન શકે ૧૪૨૫મે વર્ષે ચિત્રપતનગરની ગાદી ઉપર બેસે હતા. ચિન્તામણિ મન્યના કંતા એ રાજા હતા. એ પુરતકમાં ખેતી વિશે નીચે લખેલા મોકો ઉતારવામાં આવે છે.

દયાની પાંદ પદોહ મુચ્યતે ।

હવે જશનું દોહદ શું છે તે કહ્યું. એટલે તેના યોગે ઝાડ દહ મૂળ અને પૃથ્થ યંદને પુષ્કળ દિવસ સુધી જીવીને મધુર દળ આપી ને તેના ગાંધિને ખુશ કરે તે સાધનનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે છે.

તંત્રાદૌ વૃદ્ધયુપયોગિતય । વૃક્ષસેચનમુચ્યતે ।

પ્રાણી સિંચન કયાથી ઝાડ જમીન ઉગે છે. એટલા માટે પાણી સિંચન કરવાની રીતનું વર્ણન કરવામાં આવે છે,

સાયં પાતંશ્ચ ધર્મર્તૌ શીતકાલે દિનાંન્વરે ।

વર્ષાસુ ચ ભુવઃ શોષે સેત્તવ્યા રોપિતા દ્રુપોઃ ॥

હેમન્તે શિશિરે દેયં તોયં ચૈકાંતરે દિને ।

વસન્તે ચ તથા ગ્રીષ્મે સાયં પ્રાતઃ સદાવૃઃ ॥

આલવાલ સ્થિતં તોયં શોષં ન ભજતે યદાં ।

અઝીર્ણં તદ્ વિજાનીયાન્ન દેયં તાદૃશં જલમ્ ॥

સ્વનિત્વાતં તથા ભૂમો શોપયિત્વા સ્થિતં જલમ્ ।

પથાત્ પ્રસેચનં કાર્યં વૃક્ષાણાં વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥

યોજવાપાત્ સમારમ્ય કુંભનૈકેન સંચનમ્ ।

યાવદ્દર્પં તત્ કુમ્ભ પ્રાતર્વર્ષં વિધોયત્ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ (જિનાળા.) માં ઝાડને સવારના અને સાંજના નિયમથી એ વાર પ્રાણી પાતું, શિયાળાના દિવસમાં એક દિવસને

આંતરે પાણી નાંખતું. વરસાદના દહાડામાં વરસાદ ન પડ્યો હોય અને જો જમીન સુષી થવા આવી હોય ત્યારે સિંચતું વસન્ત અને ગ્રીષ્મ ઋતુઓમાં તો સવારના અને સાંજના એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પાણી સિંચતું જોઈએ. ઝાડને પાણેલું પાણી ઝાડે બરાબર ચુસી ન લીધું હોય તો તે ઝાડને અછર્ણ થયું છે એવું સમજતું. અછર્ણ થાય એટલું પાણી ઝાડના મૂળમાં કઢી નાંખતું નહિ. ઝાડ ને અછર્ણ થયું હોય તો મૂળની પાસેની માટી ખણીને તે પાણી અંદર જરાવતું જોઈએ. છીંપેલું જળ બરાબર પડે ત્યાર પછી બીજા જણને છીપવાનું શરૂ કરવું એટલે વૃક્ષ સારી રીતે વધશે. જમીનમાં બી વાલ્યા પછી એક ધડે રોજ પાણી નાંખવું. એક વર્ષ થયા પછી તે ધડે ન પાડું, નવે ધડે પાડું, એ પ્રમાણે દરવર્ષે નવો ધડો લાવીને તેનાથી પાણી સિંચવું.

દ્વાદશસ્ય પ્રકાશઃ ।

હવે કેવા પ્રકારનું ખાતર નાંખવાથી ઝાડપુષ્ટ થાય તે કહ્યું છે.

મધુસાર્પે ગુહર્ષારૈઃ ફૂણિતેન વિમિશ્રિતૈઃ ॥

કપિત્થશ્રીદ્રુમૌ સિત્કૌ મૂરિસ્યાદફલન્વિતૌ ॥

મધ, ધી, ગોળ, દૂધ એ કાકીમાં મેળવીને તે કાકીથી રોજ સિંચવાથી કાઠ અને એકના ઉપર ઘણાંજ મધુર ફળ આવે છે

ત્વર્જુરનાલિકેરાણાં વંશસ્ય કદલસ્યન્વ ॥

પલ્લેન સતોયેન સેકો વૃદ્ધિકરઃ સ્મૃતઃ ॥

માંસ પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી ખજૂરી, નારીયળ, વાંસ અને

કેળનાં ઝાડોને છીપવાથી તે સારી રીતે વધે છે.

નાષમુદ્ + + વીજેઃ કૃયિત્તવારિ શીતલૈઃ ।

ચુર્ણિતૈર્મદિરામિશ્રૈર્લવણેન સમન્વિતૈઃ ॥

કૃતલેપો વિભાવર્યઃ ફૂલહીનોતિ સર્વદા ॥

નારિકલતસઃ સૂતે વહુસ્વાદુ યદ્વાત્ ફૂલમ્ ॥ . .

અડદ અને મગને પાણીમાં બેળાળીને તેમાં મધ અને ગીંદુ નાંખીને નારીક વાટવાં. પછી તેનો રોજ રાત્રે નારીએક્ષના મૂળમાં લેપ કરવો.

એના યોગથી નારીચેક્ષ ઉપર મીઠાં અને મોટાં પુષ્કળ નારીચેક્ષ લાગશે
ઘૃગાલમાંસણ્ડેન મૂલદત્તમલેપતઃ ।

ત્રીજપૂરીફૂલત્સુગ્રં ગુંદમાંસજલોક્ષિતા ॥

શિયાળાનાં માંસના કકડામાં ગોળ બેળવીને મહાધુગાના ઝાડના મૂળમાં તેને રોજ નાખવા તેથી ધણી સારા મહાધુગા કૃત્તમ ધરે.

યસ્ય કસ્યાપિ માંસેન ગોક્ષીરગુડ સંયુતા ।

તૈન્ન સિક્તેન નારંગી મુસ્વાદા મુફૂનાસ્થિતો ॥ . .

કાઠપણ જાતના પશુનું માંસ લઈ તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગોળ બેળવી તેને પાણીમાં ઉકાળવું અને તે ઉકાળેલું પાણી દરરોજ નારંગીના ઝાડને છીપવું એટલે અંધુર નારંગીઓ તેનો ઉપર આવશે.

મેષમાંસૈઃ કીર્ણમૂલા તત્કેશામિષ ઘ્રૂપિતા ।

દાદિમી ફૂલસંપાર્તિ મહતી લયતેતરાં ॥

મેંદાના માંસને ગોળમાં નાંખવું અને તેના વાળ અને માંસને

ધુમાકો દારૂમના ઝાડના મૂળીઆમાં મૂકેથી સારાં અને ઘણાં દાટેમ આવશે.

कापः राशकमांसस्य यदि मुलेप्रदापयेत् ॥

द्राक्षा भवति सुस्वादुफुला चूरिरसन्विता ॥

શશકાના માંસને કાઢવો જે દ્રાક્ષના વેલના મૂળમાં સિપવાથી ઘણી મધુર અને મીઠી એવી પુષ્કળ દ્રાક્ષો આવશે.

मुस्ताजंबू फुलाशेरि तप्तक्षीर जलोक्षितः ।

इतराम्नो भवेद्विष्यः सहकारांति सौरभः ॥

जंबूफुल घनोक्षीर कथितोदक सेकतः ।

वालवृतो भवेत् स्वादुरसोमोद फुलास्वित् ॥

મોયા, બજું અને વાળો એ વસ્તુઓને દૂધમાં નાખીને ઉકાળવું, પછી તે પાણીમાં નાખીને તે પાણી આંગાના ઝાડને છીપવાથી ગમે એટલું ઝાડ શઠી બાપ તોપણ તેના ઉપર દિવ્ય મધુર, સારાવાસ વાળા કેરીઓ આવશે; જે દૂધ નહિ હોય તો કંઈ હરકત નથી. હજા પાણીમાં ઉપર લખેલી ત્રણ વસ્તુઓને ઉકાળીને તે પાણી આંગાને સિપવાથી પણ મુંદર કેરીઓ આવશે.

प्रथमं कुं सुमोन्मेषे कुटारेण क्षते कृते ।

जंघाया तिल चूर्णे न समेन मधुसार्पिण ॥

कर्दमाकृतिमानेन क्षतदेशे विलेपयत् ।

फूलमामलकी मुने स्वादूनि सुवह्निच ॥

આંગણીને; જુલ આવે ત્યારે તેના યડમાં નાનો ધાં કરવો અને.

ખાડના તરને મધમા અથવા ધીમા કાલી પાતળો એકસ પ્રીતે
તે જામા તેનો લેપ કર્યો એટલે મધુર અને ધણી આ ની આસંગે

ક્ષીરેણ મોચિતા મૂમે જપા કુસુમ સારિતા ।

ધવલં કુસુમં સૂત શગાકં કિરણોજ્વલં ॥

લાલ કુનના જામરતી ॥ મૂળમા દૂધ જરા જરા નાખ્યાથી
ચંદ્રના પ્રિણતા જેના સંકેત કુનથી આડ સુમેલિત થાય છે

વરાહનિહિરાચાર્યે જમીન વગેરે સગધી થોડુંક લખાણ કર્યું
છે તેમાના થોડાક પ્રોક્ષા નીચે આપવામા આવે છે એ ઉપરથી પણ
પુરી રીતે મિલ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમા આર્યો સાગી રીતે જે
તીસડીનુ પ્રાપ્ત જાણતા હતા

મુદ્રાભૂઃ સર્વવૃક્ષાણાં હિતા તસ્માત્ તિલાનપેત ।

પુષ્પિતાસ્તાંશ્ચ ગૃણ્હા ત્ કર્મ તત્ પ્રથમ મુત્રિ ॥

ઉત્તમં વિદ્યતિર્હસ્તા મધ્યમં પોદશાતરં ।

સ્થાનાત્ સ્થાનાંતરં કાર્ય વૃક્ષાણાં દ્વાદશાવર ॥

અભ્યાશ જાતાસ્તરવઃ સસ્પૃસંતઃ પરસ્પરં ।

મિથૈર્મૂલશ્ચ ન ફૂલ સમ્યગ્યચ્છતિ પીડિતાઃ ॥

શીત વાનાતપે રોગો જાયતે પાંડુપત્રતા ।

અવૃદ્ધિશ્ચ પ્રચાલાનાં આસાગોપો રમશ્રુતિઃ ॥

જમીન નરગ હોનાથી આડો સાગી રીતે વસવા પાડે છે જે
વાસ્તે જે જમીનમાં વાસુ હોય તેમા પહેલા તન વાસવા, નહતે
કુન આસા પછી તન ॥ છોડો ત્યાં ગમે ॥ નાખવા ગમે જમીન

ઘણી નરમ થશે. એકે જાડની પાસે વીમ હાથના આંતરે ખીચી જાડ રોપવું એ સાફ છે, જગા થોડી હોયનો સોળ હાથનો. આંતર રાખવા; કદપણ અડચણ પડે તોપણ બાર હાથની અંદર ખીચી જાડ વાવવું નહિ. ઘણાં પાસે જાડો રોપવાથી તેનાં મૂળીયાં એક બીજાને લાગે છે અને મુળ એક જીજ્ઞતની સાથે જાળીને બેઠેને નુકશાન થાય છે, અને તેથી એકના ઉપર પણ સારાં ફળ આવતાં નથી. ટાઢ વા અને ગરમીના વધના ઓછાપણાથી જાડને રોગ થાય છે. કેટલાંક પાતરાં સફેદ નિસ્તેજ થાય છે, કેટલાંકની શાખાઓ વધતી નથી, કેટલાક જાડની ડાળીઓ સકાષ જાય છે, અને કેટલાંક જાડનો રસ બહાર નીકળી જાય છે.

ઉપજા સ્થોત્રો ઉપરથી રપટ જણાય છે કે આર્યો પહેલાં જેતીવાડીમાં કુશળ હતા, અને જે કંઈ ઉત્પત્તિ કરી છે તે ઘણી પ્રશસા કરવા લાયકની છે. એમાંના કેટલાક પ્રકાર અજમાવવા યોગ્ય છે; ખાતર એ ઠાંધ જાતની સહેલી વસ્તુ છે તેથી જૂદા જૂદા ખાતરથી ફળમાં ફેરફાર થાય છે, એ હાથના જેતીવાડીનું માન ધરાવનારા કહે છે. તેમ ઉપરની વાતમાં સમ્બાધ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન ભારતના લઢાઈનાં હથિયારો

વેદિક આવેલીવેળાએ તોપોના જેવું અઝયલ ભારતમા વા પડામા આવતું હતું વેદમા સુર્મી નામનું એક જાતનું અગ્નિયત્રતું વર્ણન નેવામા આવેછે તે વેળાએ અસુરો દેવનાઓની જોડે લડવા ની વખતે એનો ઉપયોગ કરતા હતા હાથના કોપોમા સુર્મીના અથ લોખડની પ્રતિમા લખ્યો છે પણ વેદિક ંયમા લોહ-સ્થુષા (શિંગો) અથવા સ્થુષાનાર પાના અર્થમા વાપરેલો છે કૃષ્ણ યજુર્વેદ (૧૧.૫૭.૨)મા સુર્મી શબ્દની વ્યાખ્યા કરીછે, તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સ મળતુ છે કે, તે વેળાએ અસુરો એક પ્રકારની બહુક સાપરતા હતા તે બહુ હાનની બહુના જેની નહોતી જે મનમા સુર્મી શબ્દનું વર્ણન છે તેનુજ ઉપ રસાયન બાખ્ય અો વ્યાખ્યાનિ આવી છે,—

દાપા વૈસૂર્મી કર્ણકાવત્યેતયા રસ્ય વૈદેવા અમુરાણાં
શતત હાસ્તૃહસ્તિ ચેદેતયા સમિષાદયાતિ વન્નમેવૈતચ્છ
તપ્તી યજમાનો ભ્રાતૃવ્યાય પ્રદ્ધતિ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા,)

માખ્ય—જ્વલન્તી લોહમયી સ્થૂળાસૂર્મી । ગોરાદિ-
ત્વાત્ડીપ્ । કર્ણકાવત અન્તઃ સુપિરચતી અન્તર્જ્વલન્તી
ચેત્યર્થઃ સાહિતકં દીર્ઘત્વમ્ । તત્સદશા ઋગિત્યર્થઃ દેવા-
રાતયા અમુરાણા મધ્યે શતતર્હાન્ રાક મહારેળ શતસ્ય

હસ્તુન્ । લૂહન્તિ ઘ્રસ્તિસ્મ । તૃદ્ દિસાયામ્ રૌદ્રાદિકઃ ।
તસ્માદંતયા ઋચા સમિધમાદધાનો યજમાન વજ્રં હન્દ્રાગુપ્થ
સદશમેવ રાતત્ શતગ્રી પૂર્વોક્તાં સૂર્મીં શ્રાતૃવ્યાય શત્રવે
પ્રહિણોતિ ।

વ્યાખ્યા—જ્વલન્તિ લોહમયી સ્થૂળા સૂર્મીં । સાચ
કર્ણકાવતી છિદ્રવતી । અતરાચ જ્વલન્તી ત્યર્થઃ તત્ સમા-
નપૃક્ રાકેન પ્રહારેણ શતસસ્યકાત મ્મેરયન્તઃ શૂરાઃશત-
તહા । અસુરાણાં મધ્યે તાદશાન્ (સૂર્મીં યોદ્ધનઃ) રાતયા
ઋષા દેવા હિંસન્તિ । અનયા સમિદાધાનેન શતગ્રીયેનાં
ઋચં વજ્રં કૃત્વા પરિણ હન્તુ મહરતિ ॥

• આ સૂર્મી-લોખંડની સ્થૂળા છે જેની અંદર કાણું છે, તેમાં
સળગાવેલો કાંકડો-જે નીકળે છે, તે પથ્થ બને છે. આ ઋક મંત્ર
પથ્થુ તે લોહમયીજન્યંત સ્થૂળાની પેડે બન્યું. અસુરોમાં જેઓ સૂર્મી-
થી લડે છે, તેઓ એક આધાતથી સંકડો શત્રુનો નાશ કરે છે. -દેવતાઓ!
તરત તેઓને ખાસ ખાટે શતગ્રી વળ્લને વાપરે છે. આ ઋકમંત્ર
તે શતગ્રી વળ્લના તથા સૂર્મીના સરખું છે. જે યજમાન (યજ્ઞર્તા)
આ શતગ્રી એટલે શરે શત્રુને નાશ કરનાર વળ્લ બાધવા સૂર્મી
હતારીને શત્રુના ઉપર ઋક અથવા મંત્રરૂપ પ્રહાર કરવામાં સમર્થ
થાય છે.

અપવેદમાં એક જગાએ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં સી-
સાથી શત્રુને ખાસપણે સંગ છે. જેમકે-

સીસાયાઘ્યાહ ચરાણઃ સીસાયગ્નિરુપાનતિ ।

સીસંમદ્દન્દ્રઃ પ્રાયન્યત્ તદંગ યાતુ ચાતનમ્ ॥

યદિનો ગાં હંસિ યદ્યથં યદિ પુરુષં ।

તત્ત્વા સીસેન વિચ્યામો યથા નોઽસો અવીરહા ॥

અથર્વેદ. ૧-૧૬-૨, '૪)

હમણા લોખડના ખનાવેલા જુગળામાં સુપિર અથવા રન્દ્ર તેમાંથી ખળે પદાર્થ બહાર નીકળીને એમવારે સો રાત્રી વિનાશ કરે છે, પણ સીસાથી રાત્રી વિનાશ પામે છે; તેથી બહુ અથવા તોપના જેવું એક જાતનું હથિયાર હતું તેના શિવાય બીજું કંઈ આતુમાન યથ શક્ય નથી.

વેદિ-મળને છોડીને પેરાણિકાળમાં હિંદુઓના લક્ષણના હથિયારો વિષય વિવેચન કર્યાથી જોવામાં આવે છે કે, એ વેળાએ વૈદિક સૂત્રોમાં “નાલિકા” “નાલિકા” અથવા “નાલ” નામ મળીને ઘણી ઉત્પત્તિ મેળવી હતી, અને તેનો પુષ્કળ ઉપયોગ થતો હતો. વૈદિક-યુગને રચેલી નીતિ પ્રકાશિકા શુદ્ધચાર્યનું નીતિસાત્ર, સારંગધરનું ધનુર્વેદ અને વીર ચિન્તામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં આ હથિયારનું ખુલ્લું વર્ણન મળે છે, અને વિદ્યામિત્રના ધનુર્વેદમાં પણ એનો કંઈક આભાસ જોવામાં આવે છે. મહાભારત તથા રામાયણમાં આ ચાત્રનું વર્ણન છે, મહાભારતમાં એના ધણી ઉપયોગોનું વર્ણન છે. રામાયણમાં, ગવણના દિગ્વિજય વર્ણનની જગ્યાએ લખ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં એ અસુરો વાપરતા હતા નાલિકાઓ ઉપયોગ તથા આધારદિન વિષયમાં ઉપર લખેલા ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ જાણવામાં આવે છે તે નીચે લખવામાં આવે છે.

વેશમ્ભાષનની નીતિ પ્રકાશિતમા છે કે,

નલિકા ક્ષુદ્રદેહા સ્યાત્ તન્વંગી મધ્યરન્ધ્રિકા ।

મર્યચ્છેદ કરી નાલા દ્રોણ ચાપશરેરિણી ॥

નાલિકાએ જીવ જરાગર સીધું તથા પાતળુ છે એમ નજાના નેત્ર પોણું છે, રંગ કાગો છે, અને એમા દ્રોણ ચાપના શરના જેવો નીકળીને શત્રુના મર્યચ્છેદ કરે છે

એને વાપરવાની રીત ઉપર વિચાર કર્યાથી પણ એને બહુ શિવાય બીજી કંઈ કહી શકાતું નથી જેમ—

બ્રહ્મણં ય્યાપનણૈવ સ્યત્તણ્ણોતિ ગવિત્રયમ્ ।

તામાશ્રિતં વિદિન્તા તુ જેતાસન્નાન્ રિપુન્યદ્ધિ ॥

પહેલા લેવી સારપછી બ્રાહ્મ (સમભાવવી) સારપછી સ્થૂત (જીતને તાકીને વિધય) આ ત્રણ ક્રિયા નાલિકાને આશ્રિત છે એ જાણવાથી આસન શત્રુને યુદ્ધમા જ્ય હરાય છે

શુક નીતિમા નાલિકાએ જીવે વર્ણન છે અને તેની ઉપયુક્ત સામગ્રી ઈસાદિતું જે વર્ણન મળે છે તેનું વર્ણન આતું છે

(નાલિકામયન્ત્ર એટલે બહુક)

નાલિકં દિવિધ નેષ વૃદ્ધ્વ છુદ્રે વિમેદતઃ ।

તિર્થા ગૂર્ધ્વ છિદ્ર મૂલ નાલં પચ વિતાસ્તિક ॥

નાલિક (બહુ) જે જાતની છે, મોટી અને નાની ઘોડી વાંદી વગેરે અને પાય વેત લાખી અને તેના મુખમા કાણુ પાડેલું હોય છે

મૂલાયમો લ્હસ્યચેદિ તિલવિન્દુયુતં સદા ।

યંત્રા ઘાતાગ્નિ કૃત ગ્રાવચર્ણ ધૃક્ મૂલ કર્ણકમ્ ॥

તેના મૂળમાં અને આગળ લલ્લભેદ સ્પર્શ એ તલ બિન્દુ હોય છે અને મૂળના ઠાણમાં કાન હોય છે, અગ્નિવાળો પથ્થર એટલે નવામાં બધે હોય છે

મુકાષ્ઠો પાંગ વુન્ધચ મધ્યાંગુલિ વિલાન્તરમ્ ।

સ્વાન્તેઽગ્નિ ચૂર્ણ સન્વાત્રી શલાકા સંયુત્તે દૃઢમ્ ॥

એ નાલિકા ધન (મદુક) સારા લાકડાના એકઠામાં બેસાડેલું હોય છે અને મૂળ અથવા મૂક તથા પકડવાની જગ્યા લાકડાની બે વેળી હોય છે, વચ્ચે આગળ જાય એવું કાણુ હોય છે તેના ઉપર અગ્નિ ચૂર્ણ (દાર) કમાન પકડવાની જગ્યા પર મણામાં બમકરવામાં આવે છે,

લઘુ નાલિકમપ્યતં મધાયં પત્તિસાદિભિઃ ।

યથા યથાતુ ત્વકસારં યથાસ્થલ વિલાન્તરમ્ ।

યથા દૌર્ઘ્યં વૃહત્ ગોલં દુરચેદી તથા તથા ॥

એનું નામ લઘુનાલિકા એવું બદુક છે, એ પેદલ અને સ્વા રેના લક્ષ્મણાં વપરાય છે એ નાની નાલિકા (બદુક) જેમ જેમ મોટી હોય છે તેમ તેમ તેનું કાણું લાંબુ અને દુરથી તાકવાને સહેલું થાય છે

મૂલ કીલદ્રમાણસ્ય સમ સંધાન ચાજિયત્ ।

વૃદ્ધનાલિક સંજ્ઞન્તત્ કાષ્ઠ વુન્ધચિવાર્જિતમ્ ॥

એવી નાલિકા (બદુક) મોટી હોય અને લાકડામાં

બેસાડેલી ન હોય તથા પકડવાનું ન હોય તો તેનું નામ વૃક્ષનાલિપ્ત
(તોપ) કહેવામાં આવે છે.

પ્રયાય્યં ચક્રતઃ ઘસ્ટુ સુપુતં વિજય પદમ્ ॥

જો એટલી મોટી હોય ■ કે તેને ગાડીમાં લઈ જવામાં આવે
છે અને જો નયમાં સોળીતું હથિઆર છે.

(અગ્નિ ચૂર્ણ એટલે દારૂ)

સુવર્ચિલર્વણાત્ પંચ પલ્લાનિ ગંધકાત્ પલમ્ ।

અન્તર્ધુમ્ વિપકાકં સ્મૃદ્ધાર્ધગારતઃ પલમ્ ।

શુદ્ધ સંગ્રાહ્ય સપ્ત્તુર્ણ્ય સન્મીલ્ય પ્રપુટેદ્રકૈઃ ॥

સ્ત્ત્વ્યકાળાં રસનાસ્ય શોધયં દાતપેનં ચ ।

પિષ્ટવા શર્કર વજ્રેતદાગ્નિ ચૂર્ણં ભવેત્ સ્વલુ ॥

સુરાખાર ૫ ભાગ, ગંધક ૫ ભાગ એને સૂકવીને, ખાગેશું અફે
તથા આકંદના લાકડાના કાપલાનો ૧ ભાગ સાફ કરીને ન્દુરો બેડો
કાંઈ પછી એકઠું કરીને એવી રીતે ઘાતું કે એક ખીજાની બેડે
મળી ભય ત્યાર પછી તે ભૂકામાં સિંજના માડનો રસ, આકંદને
રસ અને રસુનનો રસ નાંખીને મેળવતું. ત્યાર પછી તેને તડકામાં
સૂકાવીને પછી દ્વલું. દળીને શર્કરા એટલે રેતીની બેડું અગ્નિ ચૂર્ણ
તેવાર કરતું. તે ચૂર્ણનું નામ અગ્નિ ચૂર્ણ (દારૂ) કહેછે.

સુવર્ચિલર્વણાત્ ભાગા પદ્ધવા ચત્વારસાઽથ વા ।

નાલાસાર્યાગ્નિચૂર્ણે તુ ગંધાયૈતુ પૂર્વવત્ ॥

ગંધક અને ઉપર કહેલી રીતે કાલસા સરખે ભાગે લઈ તેમાં
૬ તથા ૪ ભાગ સુવર્ણ લવણ એટલે સુરાખાર મેળવીને ઉપરની

રીતિ પ્રમાણે નાલાસ્રને માટે અમિચૂર્ણ તૈયાર કરવું.

ગોલો લોહમયો ગર્ભ ગુટિકઃ કેવલાઽપિવા ।

સીસસ્ય લઘુનાલાર્થેઽન્ય ધાતુમયોઽપિવા ॥

લૌહસારમયં ચાપિ નાલાસ્રસ્ત્વન્ય ધાતુનમ્ ।

નિત્ય સન્માર્જિત સ્વચ્છ મંત્ર પત્તિભિર વૃતમ્ ॥

મોટી નાલિયા માટે સોદાના મોટા ગોળા કરવા તે પોદલ કરવા અને તેની અન્દર નાની નાની ગોળીઓ વગેરે ભરી શકાય. અને નાની નાલિકાને વાસ્તે સીસાની અથવા ગીચ કાંઈ ધાતુની ખંદુકના કાણા લાવેકે ગોળીઓ તૈયાર કરવી; નાલાસ્ર ગોળી સોદાની અથવા ખીચ કાંઈ સખત ધાતુથી બનાવવી જોઈએ.

ક્ષિપન્તિ ચાગ્નિ યોમાચ ગોલં લક્ષેષુ નાલગમ્ ।

નાલાસ્રં શોર્ધયદાદો દયાત્તન્નાગ્નિ ચર્ણકમ્ ।

નિવેશયેત્ દંકેન નાલામૂલે તથા દૃઢમ્ ।

તતસ્તુ ગોલકં દધાત્ તતઃ કર્ણેઽગ્નિચૂર્ણકમ્ ।

કર્ણ ચૂર્ણાગ્નિ દાનેન ગોલં લક્ષે નિપાતયેત્ ॥

નાલાસ્ર (ખંદુક) માંની ગોળી અગ્નિના સંગોગે કરીને લલ્લ સ્થાનમાં છોડવી. એ છોડવાની રીત આવી છે—પહેલાં નાલિકા ખંદુકને સાફ કરવી એટલે મલિનતા રહિત કરવી, પછી તેમાં અમિચૂર્ણ (દાર) નાંખવો, તેને દાંડાથી નાલિકાના મૂળમાં મગખૂત ભરવી, પછી તેમાં ગોળી નાંખવી, ધોનની લગાપર દારૂ મૂકવો, તે ધોન ઉપર અમિચૂર્ણમાં આગ લગાડવી. એ પ્રમાણે કરીને તે લલ્લ ઉપર તાકવી.

લક્ષ્યભેદો યયા વાણો ધનુર્જ્યો વિનિયોજિતઃ ।

ભવેતપાતુ સંઘ્યાય—

જેમ ધનુષના યોગે બાણ વેગથી જઈને લક્ષ્ય ભેદ કરેછે તેમ એ પણ વેગથી લક્ષ્યને બેદેછે.

સમંન્યુનાધૈકિ રંજૈરાગ્નિ ચૂર્ણાન્ય નેવાશઃ ।

કલ્પયન્તિચ તદ્વિષાશ્ચંદ્રિકા ભાદિમન્તિચ ॥

અગ્નિચૂર્ણ (દાર) તૈયાર કરવાની રીત આગળ લખી ગયા છીએ. તેમાં જે વસ્તુનું માપ લખ્યું છે તેના શિવાય વસ્તુના ઓછા વત્તાથી ધણીક જાતના અગ્નિચૂર્ણ થાયછે. તે તેના જાણનારાઓએ કલ્પના કરીછે તેનાથી ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળા દારઓ થાયછે.

શુકનીતિ પ્રકરણ ૪ થું.

શુકાચાર્યના અંચના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓની પાસે તોપના જેવું કાંઈ હથિયાર પ્રચલિત હતું તેમાં સંદેહ નથી.

વીર ચિન્તામણિ અંધમાં વૃદ્ધસારધરનાલિકા સંબંધમાં લખ્યું છે કે—

નાલિકા લઘવો વાણા નલયંત્રેણ નોદિતાઃ ।

તે તૂચ્છદુરપાતેષુ દુર્ગયુદ્ધેષુ સંમતાઃ ॥

લઘુનાલિકા બાણ એટલે નાની નાલિકાજી સર્વ નલયંત્રથી ફેંકવામાં આવે છે. એ હથિયાર ઉચ્ચ તથા દૂર તાકીને મારવામાં અને મિલ્લાની લડાઈનાં યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં હેકેકાણે આ નાલિકાજીનું નાના પ્રકારના નામથી વર્ણન છે. હિરણ્યપુર ધ્વંસના વર્ણનમાં નાલિકાજીનું નામ રપટ લ-

અવામા આશુ છે આદિપર્વના ૨૫-૨૨૫ સ્લોકમા એ “અ કણ્ણુ” શબ્દથી વર્ણન કર્યું છે દીકામર નીલકંઠ એ શબ્દની વ્યાખ્યા નાનિકા શબ્દની પર્યાય તરીકે લખે છે નીલકંઠે આવી વ્યાખ્યા કરી છે-

अयःकणान् लोहगुलिकाः पिवतीति तत् तथाविधं लौ
हमयं यंत्रं येन आग्नेयौषध चलेन गर्भसंभृत लौहगुलिकाः सि
प्यन्ते ॥

હાલની હડી કામ મોટરના જેવી તોપ પ્રાચીન કાળમા તેરી ‘તુલા શુક્ર’ નામના એક પ્રકારના યંત્રના પ્રસંગમા મળે છે. શુદ્ધિ-
દિરની આગળ અર્જુન પોતાનું સ્વર્ગ ગમન વૃત્તાન્ત વર્ણન કરતા
કરતાં કહે છે કે, મહારાજ ! સાર પછી માતાપિતા તે અદ્ભુત નૈઋ-
ત્ય લઈને મારી આગળ આવ્યા તે રથ તરવાર, શક્તિ, ગદા, પ્રા-
સ, વગેરે વાયુ-હાવાનમત્રી નિર્ધાન અથવા જવલકંઠા પિટના શુ-
ભને મેરતી પેઠે ભીમનાદી આકાશી તુલાશુક્ર વગેરે દધિયાર સન્ને-
યા હતા” ની કાર નીચે આ “તુલાશુક્ર” શબ્દની વ્યાખ્યામાં
સમ્યું છે-

तुलागुडा भांडगोलकाः भांडानि आग्नेयद्रव्य चलेन गो-
ल निक्षेप पात्रणि । वायुसमोटाः वेगयशात्वायु जनयन्त्यग
सनिर्घाताः—अशनिद्रवनिघुच्चा महामेघस्य नाश्च ॥

તુલાશુક્ર-અગ્નિય દ્રવ્યના જગથી ગોળા ફેંકવાનો બાકાકાર પાત્ર
છે, એથી ગોળા ગદા નીચેને વેગથી વાયુનું પ્રાગટ્ય થાય છે અને
વજ્રની અથવા ઘોઠ મેવના ગતીર ગર્ભનનાની પેઠે અવાજ થાય છે
અને તેમાં પડેલો છે, તેથી આના વર્ણનથી તુલાશુક્રને માન્ય

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રાચીન ભરતખંડના કીલ્લાઓ.

રાજ્યોના ઘણા દુશ્મન હોય છે. પર રાજ્યની જોડે તેઓને સર્વદા લડાઈ કરવી પડે છે. એ વાસ્તે તેઓને એકબીજાથી બચાવવા ને માટે જગા તૈયાર કરી રાખવી જોઈએ. તે જગાનું નામ કીલ્લા છે. તે રાજ્યોની મોટી સંપત્તિમાં ગણાય છે. એ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ ૭ સંપત્તિમાં કીલ્લાને એક જાતનું ધન ગણ્યું છે.

મનુ, યાગવલ્ક્ય, કામન્ધક, બોજ વગેરે રાજનીતિના ઉપદેશ આપનારાઓએ કીલ્લાની સંપત્તિનું વર્ણન કરી તેને બનાવવાની રીતિ અને પ્રકાર બોધનું વર્ણન કરેલું છે. વિશ્વકર્મ સંહિતા અને રાજવલ્લભ વગેરે વાસ્તુશાસ્ત્ર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રમાં એને બનાવવાની રીતિ તથા જગાનું પરીક્ષા લખેલી છે. રાજ્ય, રાજધાની અને કીલ્લા બનાવવાના સંબંધમાં કામન્ધ નીતિશાસ્ત્રના આધારે જગાની પરીક્ષા પહેલાં લખવામાં આવે છે.

સ્થાનના ગુણથી રાજ્યનું ધન વધે છે, અને રાજ સંપત્તિના વધવાથી રાજની મહત્તી થાય છે. એટલા માટે રાજ્યે પોતાનું વધારવાની પહેલાં ગુણવાળી જમીન લેવી જોઈ. કેવી જમતની જમીન ગુણવાળી છે? તે કહેવામાં આવે છે.

જે જંગાં પર પાક થતો હોય, જે જંગામાં ખાણ હોય, જે જંગાં ઘણી પુષ્પ અર્થાત્ પ્રવિત્ર (તનદરોસ્ત અને ખુશસુરત) હોય, જે જંગામાં વાપરવાની વસ્તુ રાંધી મળે, જે જંગા ગાય અને ઘોડા વગેરે પશુને રાખવા લાયક હોય, જે જંગાપર પાણીનું દુઃખ ન હોય, જેની ચારે બાજુએ સારાં સારાં નગર આવેલાં હોય, જે જંગા સુંદર અને રમણીય હોય, જે જંગાની પાસેના વનમાં હાથીઓ મળી શકતા હોય અને જેની પાસે વૃન હોય, જે પ્રદેશમાં જળ માર્ગ અને ખુશકીનો માર્ગ હોય, જે દેશમાં દેવ માતૃક ન હોય, એટલે જે દેશમાં પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે દેવળ વરસાદના પાણી ઉપર ભરાસો રાખવો ન પડતો હોય એવી જંગા રાજ્યોને માટે ઉત્તમ છે.

સર્શક રાસપાપાણા સારવી નિત્ય તસ્કરા ।

રુદ્રાસ કંટક વનાસવ્યા લાંચોતે મૂરખઃ ॥

જે જંગાપર ઘણા કંકરા હોય, ઘણા પથ્થર હોય, ઘણું જંગલ હોય, સર્વદા દોરના હર હોય—તે જંગા સારી નથી. જે જંગા રક્ષા એટલે રસાળ ન હોય, જેમાં પાણી સિંચવા છતાં પ્રભુ સારો પાક ન થાય, જે જંગામાં કાંટાનું જંગલ હોય, જે જંગાપર ઘણા ઝેરી સાપો ઉત્પન્ન થાય તે જંગા પ્રભુ રહેવાને તથા કિલ્લા બાંધવાનાં લાયક નથી.

કામન્ધરીએ એક ટીકાણું વળી લખ્યું છે કે—

સવારે પુણેચ ગૃહં ત્રિવિક્તે ગિરિ દુર્યમમ્ ।

અભેધવ્યદ્ વિસ્વીયવ્યા ત્પંતત્ સૈન્ય દુર્ગમમ્ ।

સહાયદુર્ગ તજ્જેષાં શૂરાનુકુલ વાંધવમ્ ॥

હું તમને કીલ્લાના નામનાં ૭ પ્રકરણ દૂધમાં કહું છું તે સાંભળો. ખ્યાત, કાંઠા અને પથ્થરાદિથી કહેલા કીલ્લાની જગ્યાનું નામ ઐદિષ્ટ કીલ્લો કહે છે. જેથી ચારે બાજુએ મોટી ખાઈ હોય એવા કીલ્લાનું નામ પારિખ કીલ્લો છે. ઇંટ, પથ્થર અને માટીની બીંત કરેલાનું નામ પારિખ કીલ્લો કહેવાય છે. કાંઠાદાર ઝડ ચારે બાજુએ ફેલાવ્યાથી તેને વન કીલ્લો તથા ઝાડનો કીલ્લા કહે છે. કીલ્લાની ચારે બાજુએ બાજુએ ધણે છેટે સુધી પાણી શિવાય જે જગ્યા હોય તેને ધન્ય કીલ્લો કહે છે. ચારે બાજુએ ધણું પાણી (મોટી નદી અથવા સમુદ્ર)માં કીલ્લો હોય તેને પાણીનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યના રહેવા-વાથી બહાર સજ્જ પ્રદેશમાં અથવા પહાડ ઉપર મોટા ધરને પહાડી કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. લશ્કરી માથુસોથી ઘેરાયલા ધરને લશ્કરનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. વીર મિત્રો અનુકૂળ હોવાથી તેને મિત્રનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે.

આ સર્વ કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો અને સદાય કીલ્લો સર્વથી મટે છે. કીલ્લાની મોટાઇમાં મનુ અને કામન્ધકે કહ્યું છે કે-

સર્વેણ તુ પ્રયત્ને ન ગિરિ દુર્ગ સમાશ્રયેત્ ॥

રાતેષાં વાહુ ગુણ્યેન ગિરિ દુર્ગવિશિષ્યતે ॥

એ જગ્યા કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો ધણીક રીતે સારો છે. એટલા માટે રાત્રીએ યુદ્ધની સાથે પહાડી કીલ્લામાં રહેવું. એ વિષયમાં શુભ-ચાચે કહ્યું છે કે-

સ્વાદૈહિણં શ્રેષ્ઠપારિ ધનુત્તતો વનમ્ ।
 તતો ધર્મ જલં તસ્યાદ્રિરિ દુર્ગતતઃ સ્મૃતમ્ ।
 સહાય સૈવ્ય દુર્ગ તુ સર્વ દુર્ગ પ્રસાધકે ॥
 તાભ્યાં વિનાન્ય દુર્ગાણિ નિષ્ફલાનિ મહી ભુજમ્ ॥
 શ્રેષ્ઠં તુ સર્વ દુર્ગેભ્યઃ સેના દુર્ગ સ્મૃતં બુધૈઃ ।
 નત્સાધકાનિ ચાત્યાનિત દ્રઙ્નનૃપતિ સદા ।
 ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગ નૃદુર્ગ વાર્ષમેવચ ।
 નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ ચસમાશ્વિત્યયા સત્પુરમ્ ॥

જેની પાસે પાણી વગરની જગા એટલેમરબૂમિ હોય તેવા કી-
 ક્ષાતું નામ ધાવ કીસ્તો છે. મટી કીક્ષી એટલે માટીનો બનાવેલો કીસ્તો
 અપકીક્ષા એટલે પાણીનો કીસ્તો, જેની પાસે ધણું પાણી હોય તેનુંજ
 નામ પાણીનો કીસ્તો છે. આડથી બનાવેલા કીક્ષાતું નામ વાર્ષ કી-
 સ્તો કહેવાય છે, એટલે જેની ચારે બાજુએ આડ ધણું હોય તે નૃ
 કીસ્તો એટલે જેના આશ્રયમાં ધણા, વીર માણસો હોય તે, ગિરિ
 કીક્ષા એટલે દુર્ગમ પહાડની ચારે બાજુએ બીત હોય તે મનુએ
 આવા છ પ્રકારના કીક્ષાતું વર્ણન કર્યું છે, પરન્તુ ક્રમબંધકીએ ઐરિયુ
 નામના એક જાતના કીક્ષાતું વર્ણન કર્યું છે તે આ છે—

ઔદકં પર્વતં વાર્ષમૈરિણં ધમ્વમાનવં ।
 પ્રશસ્તં માત્રામિતિ ચિદુર્ગ દુર્ગો પચિતકૈઃ ॥

૬૬૬ એટલે પાણીનો કીસ્તો, પર્વત એટલે પહાડનો કીસ્તો,

વાર્તા એટલે જાડનો કિસ્સો, ઐરિણ એટલે ગરબૂમિતો કિસ્સો, બધ અર્થાત્ પાણી વગરનો કિસ્સો, માનવ એટલે વીર પુરુષથી ઘેરાયેલો કિસ્સો.

મહાભારતમાં પણ છ પ્રકારના કીલાનું વર્ણન છે. તેમાં મદી કિસ્સો અને મૃ કિસ્સો એ બે જૂદાપણુ સિદ્ધ કરે છે જોમકે:—

ધન્વદૂર્ગ મદીદૂર્ગ ગિરિદૂર્ગ તથૈવચ ।

મનુષ્યદુર્ગ મૃદુર્ગ વંધુદુર્ગ ચતાનિપદ ॥

આ શ્લોકમાં મદી કિસ્સો અને મૃ કિસ્સો આ બે જૂદા સમ્બંધોનું વર્ણન કર્યાથી સ્પષ્ટજનું કે કુદરતી માટીની બનાવેલી જગા તેનેજ મદી કિસ્સો અને જે માટીથી છટ દ્વારા અથવા પથ્થરથી બનાવેલી કીલાની જગા તેને કિસ્સો કહે છે. નીતિમયુજમાં લખ્યું છે કે “મૃ-દુર્ગમિતિ માતિકપાપાણંરાષ્ટકવા” મૃ કિલા ત્રણ જાતના છે, માટીથી બનાવેલો, પથ્થરથી ચઢેલો અને છટાથી તૈયાર કરેલો ઉપર લખેલા વચનો પરથી સર્વ મળીને નવ જાતના કીલા ચાલકે જોમકે:—

૧ ધન્વ કિસ્સો.

૧ ૪ કિસ્સો.

૨ માટીના કીલા.

૧ ૫ઠ્ઠાડી કિસ્સો.

૧ પાણીનો કિસ્સો.

૧ બધુ કિસ્સો.

૧ જાડનો કિસ્સો.

૧ ઐરિણ કિસ્સો.

આ નવ જાતના કીલામાં માટીના કીલા ત્રણ જાતના દમલા-બધ માટીથી ઘેરાયેલો, પથ્થરની બીનનો છટની ખીતના ૪ કિસ્સો એટલે માણસના કીલા જે જાતના છે. બધુ કિસ્સો અને ખીત માણસોનો કિસ્સો નીતિ મયુજમાં ‘મનુષ્ય કીલાનાં આવાં લક્ષણોએ અને અવરણ લખેલી છે.

વન્ધુદુર્ગ નામ સોદરાદિ વન્ધુ નારાજ ગૃહસ્યપરિતઃ
સ્થાનાનિ ।

एवं वंघुदुर्गं संभवैरुत्तटं मनुष्य दुर्गम् कुर्वीत ॥

બાધ વગેરે વીર અને પાસેના સંગાવડાલાંથી ઘેરાયતી રાજપુ-
રીનું નામ બધુ કીસ્તો છે. બધુ બાંધવ ન હોય તો વીર પુરોથી
ઘેરાયતી રાજપુરીનું નામ બધુ કીસ્તો છે. બધુ બાંધવ ન હોય તો
વીર પુરોથી ઘેરાયતી રાજપુરીને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કીસ્તો પણ
કહેવામાં આવે છે. પરન્તુ જે કીસ્તો બધુ કીસ્તાની સંગાવડના યદ
મદે ત્યાં ખીલે માણસનો કીસ્તો કરવો ન જોઈએ.

અમુરમાર્થ ઉચનામે પોનાના નીતિસારના પુસ્તકમાં ઉપલા
કીસ્તાનાં જુદાં નામ લક્ષણ આપ્યા છે જેમકે:—

पट्टं दुर्गं प्रकरणं प्रवक्ष्यामि समागतः ।

खातकंટक पाषाणे दुस्स्थं दुर्गमैरिगं ॥

परितस्तु महाखातः पारिखं दुर्गभेवतत् ।

इष्ट कोषल मृદુભિતિ પ્રાકારં પારિઘં સ્મૃતં ॥

મહાકંટક વૃક્ષાયે વ્યાપ્તં તદન દુર્ગમમ્ ।

सेना दुर्गं तु यस्य स्यात् तस्यवायातु भूरियं ।

विना तु सैन्य दुर्गेण दुर्गमन्यतू वन्धनम् ।

आपत कालेऽन्यदूगाणां माश्रय श्रोचमायत ॥

ખાધના કીસ્તાના કરતાં એકિધુ કીસ્તો સારો છે. તેનાં કરતાં
મારથ કીસ્તો ઉત્તમ છે, પારિખના કરતાં વન એટલે આડનો કીસ્તો

સારો છે, ઝાડના કીણાથી ધન્ય કીલ્લો અને ધન્યના કરતાં પાણીનો કીલ્લો ઉત્કૃષ્ટ છે. પાણીના કીણાના કરતાં પહાડી કીલ્લો સારો જાણવામાં આવે છે. એ કીણાથી સૈન્યનો કીલ્લો શ્રેષ્ઠ છે. ખીજ સર્વ કીણાઓ સૈન્ય કીણાથી સાધવામાં આવે છે એ કારણથી રાજાએ યત્ન પૂર્વક સર્વદા સૈન્ય કીણાનું રક્ષણ કરવું. ને રાજાનો સૈન્ય કીલ્લો સારો હોય તો પૃથ્વી તેની વશીભૂત થાય છે. સૈન્ય કીણા ન હોય તો ખીજ તમામ કીણા બંધન સ્વરૂપ થાય છે. ખીજ સર્વ કીણા દ્રવજા વિપદની વેળાએ કામમાં આવે છે એથી એ પણ સારા કહેવામાં આવ્યા છે. કીણાના સંબંધમાં મનુષ્યે ખીજ એકવાત કહી છે તે આ છે.

તત્સ્યાદાયુષ સપન્ન ધન ધાન્યે નવાહનૈઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ સિલ્પિચિ ર્ચત્રેર્ય વસેનોદકેન્ધનૈઃ ॥

તે કીણામાં હથિયારો ભરી રાખવાં જોઈએ. ધન ધાન્ય (ખાવાની સામગ્રી) અને ધોડાદિ વાદન તેમાં રાખવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણ (શાસ્ત્ર વેત્તા અને બુદ્ધિમાન મંત્રીઓ) કારીગરો, વિવિધ યંત્રો, યવજ્ઞ એટલે ધોડા વગેરે પશુને ખાવાની વસ્તુ, પાણી તળાવ વગેરે અને ભાઈની ભરી રાખવાં જોઈએ.

મહાભારતમાં પણ આવોજ બદોબસ કરવાનો ઉદ્દેશ આપેલો છે જેમકે:—

શૂરાસ્પજલ સંપન્નં બ્રહ્મા ઘોષાનુનાદિનં ।

વશ્યાભાત્ય ચલોરાજાતત્ પૂરસ્વયમાવિશેત્ ॥

શૂર અર્થાત્ વીર પુરુષ પરિપૂર્ણ વેદે શબ્દ ધોષીત વસોભૂત અધિકારીઓ અને લશ્કરથી પરિપૂર્ણ શહેરમાં રાજાએ રહેવું.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પ્રાચીન હિન્દુઓ વહાણ બનાવીને દરીયામાં
મુસાફરીએ જતા હતા.

કાલમાં આપણા કેટલા સીપેલા માણસોમાં એવો ખ્યાલ બે-
હેલા છે કે હિન્દુઓ કોઈ કાળે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા નહોતા,
તેથી વહાણ અસાવવાની વિદ્યા પણ આવડતી નહોતી. કેવળ પે-
તાના દેશમાં રહીને કાલ માળતા હતા. એ વિષયનું પ્રમાણ તેઓ
એવું આપે છે કે હિન્દુઓના શાસ્ત્રમાં તે વિષય કંઈ પણ લખાણ
નથી, ખરેખર ઉપદું કહેવું તદ્દન ખોટું છે. પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુઓ
જેવી રીતથી બધા વિષયમાં ચઢીઆતા થયા હતા તેવી રીતે વહાણ
અસાવવાની વિદ્યામાં પણ તેઓએ ધણી ઉન્નતિ કરી હતી. કારણ
કે અતિ પ્રાચીન વેદથી લઈને અરવાચીન કાલ્ય ઋષિઓમાં તેનાં પુ-
ષ્કળ પ્રમાણો જોડે છે. ઋગ્વેદના ખીજન મંડાળના ૨૫ માં સૂક્તના
૩ ઋચામાં સમુદ્રના વહાણનો પ્રસંગ મળે છે.

• 'વેદાયોવોનાં પદમન્નરિક્ષેણ પતનં ।

વેદનાવઃ સમુદ્રિયઃ ॥

વરણ દેવતા જેવર પશીઓનું સ્થળ છે, અને જે સમુદ્રમાં
રહીને તળમામી વહાણનું સ્થળ મળે છે તે અમારા ઉપર
ક્રપા કરે.

જો હિન્દુઓ સમુદ્રમાં વહાણ અસાવતા નહોતા તો આ
ઋચાની ઉત્પત્તિ કારણભાવ થાય છે. કારણ કે હિન્દુઓ સમુદ્રમાં

મુસાફરી કરવાનું કૃષ્ણ નદિ ભોગવ્યાથી તે વિષય વાક્યમાં વર્ણનું રતવન કરવું એ અસંભવ બાબત છે. બ્યારે ઋગ્વેદનો પ્રચાર થયો ત્યારે ખીજ દેશની કોઈ જાતિ એવી સુધરેલી નહોતી કે જે સમુદ્રને રસ્તે હિન્દુસ્તાનમાં આવી શકે, આના ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે આર્યો વેદના વારામાં વહાણુ જનાવીને દૂર દેશમાં જતા આવતા હતા.

૫મી ઋગ્વેદનાં ૧ અષ્ટકના ૪ અધ્યાયના ૨૧ વર્ગના ૩ મ્તયામાં લખ્યું છે.

તુગ્રોહ્નુજ્મમશ્વિનીદમેધેરયિનકાશ્વિત્મ મૃવાં અવાહાઃ।

તમ્મૃદ્ધુનોભિરાત્મન્વતીભિરન્તક્ષપુદ્ગિરયોદકાભિઃ ॥

સાવનાચાર્યના ઋષિ સહિતાના વાખમાં તેની આ પ્રમાણે ની ટીકા કરેલી છે. તુગ્ર નામનો અશ્વિનીનો એક પ્રિય મિત્ર રાજ હતો, તેના ઉપર ખીજ કોઈ બેટનો રહેનાર રાજ ચઢી આવ્યો, એને છતવાને તેણે પોતાના પુત્ર બુન્ધુને લશ્કર આપીને મોકલ્યો, બ્યારે તેણે વહાણુ સમુદ્રમાં ધણું દૂર પહોંચ્યું એટલામાં તોફાન આવ્યું, વહાણુ ક્યાંને ક્યાં ધસડાઈને બાગી ગયું. તે વેળાએ બુન્ધુ એ અશ્વિનીઓની સ્તુતિ કરી તેથી અશ્વિનીઓ પ્રસન્ન થઈને પોતાના વહાણુમાં લશ્કરની સાથે બુન્ધુને મદદરેઈ અને ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતમાં તુગ્રની આગળ લઈ આવ્યા.

૫મી શ્રી મહાભાગવતમાં લખેલું છે કે:—

વણિજૈવોચ્છસંત્ય કૃતકર્ણધરાજલધૌ ।

સ્વજન મુર્તાત્મદાર ધન ધામ ધરાઃ ॥

ભગવદ્ બન્નિ વિનાનો માણુમ એવો શ્વાસ લે છે કે જેમ
નગ્ન, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન અને ધામની માથે વશિક* એલે સમુદ્ર
ના વેપારી વિના ખાગ્વો અમુદ્રમા પડાય છે

મનુસ્મૃતિમા પણ નહાય વિન ॥ ધણા લોક છે જેમકે—

દીર્ઘાધ્વનિયધોદગ્રંયથાકાલ નરોભેવત્ ।

નદીતીરેપુતાદ્રિઘાત્સમુદ્રનોસ્તિલક્ષણં ॥

મનુ ૪—૪—૬

લામો પથ એગ્તે વધારે દૂર ગયાથી દેશમાલ વિપયમા વહા
ણુની યીમતમા જે ફેરફાર થાય છે, તે નદીના વિપયમા સમજતુ
અમુદ્રમા જનાતુ તેડુ દેખાતુ નથી

રામાયણમા સમુદ્રના વેપારીનું અને સમુદ્રના ગ્લતુ વાર વાર
વખાણુ મળે છે

ઉદીન્યાશ્ચમતીન્યાશ્ચદાક્ષિણાત્યાશ્ચકેરલાઃ ।

કોટયાઃ પરાન્નાઃ મામુદ્રરત્નાન્યુપહરન્નુતે ॥

રામાયણુ અધોધ્યાયઃ ૬૫-૫૪૭

ઉત્તર, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને રેલ દેશના માણુસો તથા ખી
જા દેશના માણુસો સમુદ્ર રત્નને લઈ આવે છે

આ જગા માણુમો હિંદુ વશિક ॥ મિનાય ખીજ માછ સબ
વતા નથી અને એ રત્નો પણ હિંદુ મિનાય ખીજ જાતિના મા
ણુમોની તરફથી આવતા નહોતા એ નિશ્ચય જણાય છે સ્મૃતાદિ

વિનય ૬૫૬ની ટીમમા વણીખો અર્થ સમુદ્રનો મુસાફર
નખ્યો છે

આમુર્ષેના લખ્યા પ્રમાણે જે ઓપવ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં જળકલ જળવંત્રી, તજ વગેરે નાના પ્રકારની સુગંધદાર વસ્તુઓ મેળવવાની જે રીતિ જતાવી છે તેના ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ ઉપર લખેલી વસ્તુઓના સુશુદ્ધોપ જાણતા હતા, પરંતુ તે વસ્તુઓ દક્ષિણ સમુદ્રના જવા, મલાકા, જોર્નિયા વગેરે જોડામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે લાવવા માટે તે દેશમાં જવાની જરૂર પડે છે તેથી વહાણમાં જઈને તે દેશમાંથી ગરમ મસાલા લાવતા હતા. તેમાં કંઈ પણ સન્દેહ જણાવો નથી. બે હજાર વર્ષની પહેલાં અભિજ્ઞાન શકુન્તલામાં ધન વૃદ્ધિ નામના વેપારીના અને ૧૪૦૦ વર્ષની પહેલાં હિતોપદેશમાં કર્કર્ષ દેવના સંકીર્ણાખ્યાનના તથા શ્માર્ત બટાચાર્યના કલિયુગમાં સમુદ્રમાં મુસાફરી ન કરવા વિવેચના તેમજ પુરાણના વચનના પ્રસંગોમાં વણિક અને વેપારની વસ્તુનું વર્ણન મળે છે, અને નવા ઇતિહાસમાં આવા વેપારી અને ક્વિ કોક્ષાના શ્રીમતી વેપારીનું સિંહલાદિ જોડામાં જવાના ઉપાખ્યાનના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે.

* અર્હંસિહલદ્વીપેભૂપતિઝીમૂતકેતોઃ પુત્રઃ કન્દર્પકેતુનાં-

મારાકદાકેલિકાનનાવસ્યિતે નમેથાપેતિવિળંમુલાત્ શ્રુતંપદત્ત
સમુદ્રમધ્યેચતુર્થશ્યામાર્વિભૂતકલ્પતરુતેલેરત્નાવલીકેરણકર્પૂર પ
ર્થકસ્યિતાસર્વાલંકારમૂપિતાલક્ષ્મીરિવવીળાંવાદયત્રીકન્યાકા
ચિન્દ્રદયતે ।

+ સમુદ્રયાત્રાસ્વીકારઃકલંકલુવિધારણં ઇત્યાદિ.

કેવળ હિન્દુઓના શાસ્ત્રમાં જ આ વિષયના પ્રમાણ છે એટલું નહિ પણ ખીણ જુની સુધરેલી ગતિઓ ॥ પુસ્તકમાં તથા દક્ષિણ સમુદ્રમાંના ધણા બેટમાંના ઇતિહાસમાં આ વિષય ખુબ્બ પ્રમાણ છે. પેરિપ્લસ આગ્રિ ઇરિપવાનસિ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે, આરબ, ગ્રીક અને હિન્દુ વેપારીઓ શકદના બેટમાં જઈને વેપાર કરતા હતા. ઈર્ડ અને હાનરો પ્રમાણ આપીને મિદ્ધ કર્યું છે કે જાવા દીપમાં પ્રાચીન હિન્દુઓ ગહેતા હતા, તેઓએ ૧૭૦૦ વર્ષની પહેલા બૌદ્ધ ધર્મ અખતિઆરખ્યો હોય જાવામાં બૌદ્ધધર્મના પ્રાકૃતિકાવની વેળાએ જાના હિન્દુઓ એ દેશને છોડી તેની પાસેના બાવિ નામના નાના બેટમાં વસવાને નીચી ગયા હતા અને હજી મુખી જા તેઓ પોતાનો જૂનો ધર્મ માને છે એ બેટમાં માથુસો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ ચાર વર્ણમાં વહેચાયના છે, અને બ્રહ્મા ત્રિપુણ, ગિવાગિના ઉપાસક છે એઓના પ્રખ્યાત ધર્મ ગ્રંથ વેદ રામાયણ, મહાભારત અને બ્રહ્મા પુરાણ છે અને હજી પણ તેઓ સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રવિતા બનાવે છે જાવા દીપના હિન્દુઓ સતરમે વર્ષ ઉપર બ્રાધ થયા હતા એટલા માટે તેઓ તે દેશમાં ને વેળાની પડના ગયા ન હોવા જોઈએ જાવા દીપના અસત્રા વંતનીઓ ધણાજ જગની હતા હિન્દુઓ આરીને નેઓને સુધારીને પાતામાં સામે કર્યા હતા, તે વેળાએ હિન્દુઓ વડાણ બનાવવામાં ધણા કુશળ હતા કારણ કે હસે વર્ષની પહેલા ચીનનું જહા નાગણ વડાણ જાવા દીપ સુધી આવ્યું નહોતું એટલા માટે નિશ્ચય જણાય છે કે તમગગ બે હજાર વાની આગમજ હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓ પોતે સમુદ્રને રસ્તે જાવા દીપમાં જઈને વચ્ચા હતા ને વેળાએ જાવા ધ

હુંજ વેપારનું રથસ હોતું જોઈએ કારણ કે આપણામાં એક કહેવન
 ચાલે છે કે “જે જાણ જાણે તે ફરીને ન આવે ન આવે તો તેના
 પરિયાના પરિયા ચાલે એટલું ધન લાવે.” એટલું બધું ધન લાવતા હતા
 કે તેની પેઢી દર પેઢી સુધી ખુટતું નહોતું. જોર્નિયા જેટમાં સરાવકાના
 પરગણામાં એક જાતિ રહેછે તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ ચાર વર્ણમાં વિભ-
 છે અને જે કે તેઓ હમણાં હિન્દુ ધર્મના વિરોધી ધણીક રીતિઓ
 આચરે છે તથાપિ તેઓ ખરેખરા હિન્દુઓનાં છોકરાં છે તેમાં કંઈ
 સંદેહ જણાતો નથી. મી. ફિચરે પોતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં જા
 પાનનું એક પ્રખ્યાત ઉપાખ્યાન લખ્યું છે. તેમાં લખવામાં આ-
 વ્યું છે કે, અતિ પૂર્વ કાલે કટલાક સુસીલ ગ્રામુરો અને કટલાક
 દુષ્ટ ગ્રામુરોએ એક સાપને દોરકું તરીકે કરીને એક પહાડને ગથ-
 વાની રવઘ કરીને સમુદ્રને ગથન કર્યું હતું. આ આખ્યાન પુરાણમાં
 લખેલા સમુદ્ર મંથનના આખ્યાનની જોડે મળે છે, એમાં કંઈ પણ
 સંદેહ નથી. પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાલમાં જાપાન દ્વીપના લોકો
 ભારતવર્ષમાં આવવાને અશક્ત હતા. એટલે તેઓ ધણી કુશળ ન
 હતા ત્યારે આ આખ્યાન તેઓના દેશમાં ફેલાયો પામ્યું એ આ
 અર્થકારક છે. ચીનાઈ ભાષાના પુસ્તકોનો જોડો જોઈએ તેટલો હજી
 સુધી ફેલાયો થયો નથી અને તે દેશની વિધાની ગર્થ પળ નથી.
 એટલા ગારે ચીન શાસનમાં હિન્દુઓના વેપાર વિષયના જે પ્રમાણો
 છે, તેનો સંગ્રહ કરવો ઘણો કઠણ પરંતુ હિન્દુ ઇતિહાસના
 સ્રોતો આ વિષયમાં આછાપણું રાખશે નહિ. દાસમાં રેજેસ્ટ્રે જે
 કંઈ ચીનાઈ ભાષાપરથી આપણા દેશના ઉપર જે કંઈ ગ્રાંથપાત્રું
 પાડ્યું છે તે અનિવન્દનીય છે. એના ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું

કે પ્રાચીન હિન્દુઓ પોતે વદાણું ચક્ષાવવામાં કુશળ હતા તે સં-
જળથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળ્યો છે. એસિયાટિક સોસાયટીની સેક્રટરી મી.
સેક વિ નામના યુરોપીઅને ચીનાઇ શાળાન્તર કરીને પ્રકટ કર્યું છે તેના
દિવસથી જણાય છે. કે ઇ. સ. માં ફાહિયાન નામનો એક
ચીનો બૌદ્ધ પોતાના દેશમાં પોતાના ધર્મની દુરવસ્થા જોઈને ધ-
ણી દક્ષગીર યયાથી તે ધર્મનો આકાર સ્થાન હિન્દુસ્તાનમાં તીર્થ ક-
રવા માટે અને ધર્મ શાસ્ત્રનો સંપ્રદાન ધરાવથી ચીન, તાતાર,
ટીબેટ વગેરે દેશમાંથી ફરતો ફરતો હિમાલય આગળની સિંધુ
નદી પાર ઉતરીને પંજાબ, દિલ્લી, ગયુરા, પ્રયાગ, બેસલિ, રાહિલ-
ખંડ, અયોધ્યા વગેરેના બૌદ્ધ તીર્થ ફરતો ફરતો આખરે મગધથી
તામ્રસિમ એટલે દક્ષિણ તમિલુકમાં બે વર્ષ રહીને મુદ્દના શાસ્ત્રો
સંપ્રદ કર્યા. તે વેળાએ દેશક વેપારીઓ મોટા મોટા સમુદ્રને
માર્ગે દક્ષિણ પશ્ચિમની તરફ જતા હતા. તેણે નેઓની સાથે મુસા-
ફરી કરી હતી. ૪૦ દિવસે સિંદલમાં એટલે લંકામાં પહોંચ્યા
હતા. તે વેળાએ તામ્રસિમના માણસો કહેતા હતા કે આ મુલક
નેઓના દેશથી સીતેર મોજનનેડું અંતરે છે. એ એક બેટમાં રથા-
પેશુ છે અને તેની પૂર્વ પશ્ચિમ પચાસ મોજનનાં લાંબુ અને ત્રીસ
મોજનનાં ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું છે. એની દક્ષિણમાં એકસો નાના
નાના બેટા છે, એ સર્વ બેટા મોટા દીપના તાગમાં છે. આ ના-

ડું ૨૮૦ ન્યોતિપના કોશ. ‡ ૨૦૦ ન્યોતિપના કોશ,
+ ૧૨૦ ન્યોતિપના કોશ. ફાહિયાને સિંદલદીપનું માપ હીક લખ્યું
છે. પરંતુ એ બધું જ દેડાડું થયું છે. ઉત્તર દક્ષિણ લાંબુ અને પૂર્વ
પશ્ચિમ પહોળું જોઈએ.

ના પ્રકારના રત્નો અને મોતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રાજ્યમાં ક્ષાદિયાન બે વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. તેણે સાંથી મિશાસિંના નવ પુસ્તકો અને દીર્ઘ ચાદન* અને જીમ્ન ધણા ચાદન નામના પુસ્તકો મેળવ્યા હતાં, ક્ષાન+ બાપાપામાં લખેલા અને જીમ્ન અન્યો લખેને સિંદવલીપ-માંથી તે એક મોટા વહાણમાં બેટો એ વહાણમાં બસો માણસો રહી શકે એટલી જગ્યા હતી. અને જો તે વહાણ ભોગભોગે સમુદ્રમાં ભાગી જાય તો માણસોનો બચાવ થઈ શકે તેને માટે વહાણની પછવાડે એક નાની હોડી બાંધેલી હતી. વાયુથી તે વહાણ બે દહા-ડા સુધી પૂર્વ તરફ ગયું, પછી તુફાન આવવા લાગ્યું તેથી પાણી ઉછળવા માંડ્યું અને વહાણમાંના વેપારીઓએ નાની હોડીમાં બે-સવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ હોડી ધણી ભારે થઈ જશે તેથી ખા-રવાઓએ તેનું દોરડું કાપી નાખ્યું. વેપારીઓ ધણા ગમરાયા અને દર પોતે વહાણ દુર્ગમના બચથી વહાણમાંની સધળી નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં ફેંકવા લાગ્યા. ક્ષાદિયાન ખારવાઓની જોડે પાણી ઉમેચવા લાગ્યો; અને પોતાની નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં નાખી દીધી, પર-ન્તુ કદાચ વેપારીઓ પોતાના અન્ધો અને જોદ્ધ મૂર્તિઓને વહાણ-માંથી નાખી દેશે એવા વિચારથી તે ધણેજ શોકાતુર થયો હતો અને તેને બચાવવા માટે ધર્મવેત્તાઓ ઝીનમાં પહોંચવાને દ્રાવન શિષ્ટનૃતી મળતી દરવા લાગ્યા. ક્ષાદિયાને કહ્યું કે, હું શાસ્ત્રનો સ-

* જોદ્ધ ધર્મના એક ઋષિનું નામ.   * સંસ્કૃત આગળ-
ના પુસ્તકો.   + પાલી બાપા.

હું એ સજ્જથી જાણવામાં આવે છે કે ક્ષાદિયાનના સિવાય જીમ્ન જોદ્ધ ધર્મના માણસો હતા.

+ સંસ્કૃત નામ અવલોકિતેશ્વર છે. જોદ્ધ ધર્મના ક્રિંતા પ્ર-
માણે તે જન્મની ઉત્પત્તિ કરે છે.

મદ કરના માટે આ ફગના દેશણા આવ્યો છું એટલા માટે પ્રા
ચના મદ છું કે દેવતાઓ આ વદાણને ગયાવો અને મારી ઇચ્છા
પૂર્ણ કરો તેર દિવસ મુધી તોફાન ઝોણુ થયું નહિ સાર પછી
નેઓને એ નાનો બેટ મળ્યો સા મના ઉતર્યા, અને જ્યારે વદાણ
નહે પગેચ્યુ સાથે વદાણનું માનુ ભરાયુ સાર પછી એ વદાણને
મમુદ્રમા તરતું કર્યું તે મમુદ્રમા ઘણા મગર હતા, તેના હાથમા સ
પગયા પડી હુટતુ ઘણુ મુશ્કેલ હતું એ સમુદ્ર વલો ઉડો હતો
એની પૂર્વ પશ્ચિમમા મધ્ય પગ દેખાતું નહોતું, જ્યારે રાત અધારી
પડતી હતી સારે વદાણમાના માણસો ના મોટા પાણીના તરંગ
ના અવાજે અને અગિ પ્રમાણે વીજળીના ઝમકામ તથા મગર હ
સાદિ સમુદ્રના છનનનુતો અમુન અવાજ જોતા તથા માનજતા
હતા તે વેળાએ વદાણ મધ્ય તરફ ગયું છે તે જાણવાથી વેપારી
ઓ વણા મમગયા એ અતલ અપન સમુદ્રમા એવી માધ જમીન
તથા પથ્થરના ટગના જણાતા નહોતા કે સા તેઓ ઉતરી શકે
પછી જ્યારે ગમન મડગ મેન વિનાનું થયું સારે તેઓ પૂર્વ તરફ
આજ્યા એરી રીને તેઓ નવ દિવસે જના દ્વીપમા ઉતર્યા એ દેશમા
પુષ્કળ ધર્મ દેવી જો આહણો રહેતા હતા સા ફે * નો ધર્મ
આણનો નહોતો† એ રાજ્યમા દસ મહિના રહીને શુદિયાન પાછો
જમો માનુઓ મમાય એના મોટા વદાણમા કેટલાક વેપારીઓની
માથે જના નીકળ્યો જવા માણસોએ પચાસ દિવસ પૂરે એટલા

* બુદ્ધનું ચોનાઈ નામ.

† એટલે પ્રબળ થયું નહોતું

નારણ કે પહેલા લખનામા આવ્યું છે કે ૧૭૦ ઈ. સ. વર્ષ પહેલા
સાં મોદમનનો ફેલાવો થયો હતો.

ખોરાકની વસ્તુઓ સાથે લીધી હતી. ચતુર્થ ચંદ્રના પાડશને દહાડે+ તેઓનું વહાણ ઉત્તર પૂર્વ દિશાથી નગરની તરફ જવા લાગ્યું. એક મહીનો ગયા પછી તેઓને ખીજી એક તોફાન અને વરસાદ નડ્યો. વેપારીઓ અને ખીજા મુસાફરો ગભરાવવા લાગ્યા, એ વેળાએ કાદિયાન અને હાન† દેશના ખીજા ધર્મવેતાઓ તેઓની રક્ષા અને દેવોપદ્રવ શાન્તિને માટે કુયાનસિર્દનનું ભજન કરવા લાગ્યા. વહાણમાંના બ્રાહ્મણોએ એકત્ર થઈને વિચાર કરીને કહ્યું કે આ શામનની સોળતથી આપણને આપું કદ પડ્યું છે તેથી તેઓને સમુદ્રમાંના કાઈ ખેટના કિનારે ઉતારવા જોઈએ, કારણ આને માટે સધળાઓએ વિપત્તિમાં પડ્યું ન જોઈએ તે વેળાએ કાદિયાનનો એક દિત-કારી માણસ હતો તેણે કહ્યું કે, જો કે તમે આ કૃત્રિમણને ઉતારશો તો હાન દેશમાં જઈને આંના રાજની પાસે હું તમારે માટે ફરિયાદ કરીશ. હાન દેશનો રાજા પોતે બૌદ્ધ ધર્મી અને ધર્મવેતાને નેમજ બીજાકો જલ્દી માન આપે છે. આ સાંભળીને વેપારીઓ ગભરાયા અને તેઓને ઉતર્યા નહિ.

આકાશનો ધનધોર દેખાવ જોઈને ખારવાઓ ગભરાયા અને ખીજાની તરફ જોવા લાગ્યા, તેઓએ ૩૦ દિવસ સુધી આસે ઈટલી ખાવાની સામગ્રી અને પાણી લીધું હતું તે ખુરી ગયું. સારે

+ એટલે ચીનના ચાંદ વર્ષનો ચોથો મહીનો. † ચીન નું સરેર જેને અગ્રેજો કનટન કહે છે.

‡ ચીનની પૂર્વ તરફ હાન વંશમાંના રાજાઓ રાજ ચક્ષા-વતા હતા એથી તે દેશ હાન નામથી પ્રખ્યાત છે.

§ સંસ્કૃત શ્રમણ એ બૌદ્ધ સન્માસીને દેવામાં આપવું હતું.

તેઓ સમુદ્રના ખારા પાણીથી સંધવા લાગ્યા મીઠું પાણી જોઈકું
 બાકી રહ્યું હતું તેના ભાગ કરીને વાપરવા લાગ્યા. દરેકને બેસિ*
 જોઈકું પાણી મળવા લાગ્યું. બાકી રહેલું પાણી યદ્ય રહ્યું, પછી
 બધાએ મચ્છતરી કરી કે પચાસ દિવસે દેવાયુમાં જવાશે પરંતુ ઘણા
 દિવસ યદ્ય ગયા છે, અમારી પાસે ખાવાની વસ્તુ ખુટી ગઈ છે.
 એટલા માટે હમણાં ઉત્તર પશ્ચિમની તરફ જમીન મેળવવાનો યત્ન
 કરવો જોઈએ બાર દિવસ ગયા પછી તેઓ લાઓ નામના પહાડના
 દક્ષિણ ભાગમાં આવી પહોંચ્યા પરંતુ તે સ્થળ ચીન દેશમાંનું છે
 કે નહીં તે જાણી શક્યા નહિ, પછી તે સ્થાનનો નિર્ણય કરવામાટે
 એક નાની ઢોડીમાં બેસીને નદીની તરફ જતા હતા તેવામાં બે સી-
 કારી ધરની તરફ પાછા વળતા હતા. તેઓને શ્રદ્ધિવાને અભય દાન
 આપીને પૂછ્યું કે તમે કેમ જાનના માણસો છો? એઓએ તેનો
 ઉત્તર એવો આપ્યો કે અમે ફા: ધર્મના માનનારા છીએ. સારપછી
 તેણે પૂછ્યું કે તમે આ પંડાડમાં શા સાઈં આપ્યા છો? તેઓ
 કપટનાથી કશું કે કાંતે સાતમાં ચંદ્ર માસના પદ્મરો દહાડો છે,
 એટલા માટે કાંતે ફાનો મહોત્સવ મશે, એથી અમે ફા દેવને બાકી
 આપવા માટે વસ્તુની શોધ કરવા સાઈં આપ્યા છીએ,” સારપછી
 તેણે પૂછ્યું કે આ રાજ્યનું નામ શું છે? તેઓએ કહ્યું, “એનું નામ
 યસિંગચિજી એસિપો પંચના હામકો એંગકીકુંકા નામના રાજાની
 દહ છે. વેપારીઓએ આ વાન સાંભળીને ઘણા ખુશી થયા, અને તે
 દેશમાં જતાને વેપાર કરવા લાગ્યા.

* ચીનનું એક બરવાનું માપ.

* બ્રાહ્મી † ચીનનું શહેર.

એવું હિંદુ વેપારનું વર્ણન ને પુસ્તકમાંથી મળે છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પંદરસે વર્ષ પહેલેલાં હિંદુઓ બૌદ્ધોની સાથે એકત્ર હતા. અને ત્રણ મહીનાથી પણ વધારે સમુદ્રમાં વહાણની અંદર બેસીને જતા હતા અને હાલ પણ કેટલાક મુજરાતના શાવક તેમજ હિંદુઓ ચીનમાં વેપારને માટે જાય છે તેઓ નાત બહાર થતા નથી.

હાલમાં ને પ્રભાણે અંગ્રેજો તથા યુરોપની બધી જાતિઓ સર્વ પ્રદેશમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે તેમ બૌદ્ધ ધર્મની વેળાએ ભારતવર્ષના લોકો આખા એશિયાખંડમાંજ નહિ પણ યુરોપ અને અમેરિકા સુધી વધારે ચલ કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો ફેલાવો કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું છે કે બંગરાજકુમાર વિજયસિંહને પોતાના પિતાએ દેશવટો આપ્યાથી પાંચસો સાથીઓને નેડે લઇને સમુદ્રની મુસાફરી કરી હતી. વહાણ પાણીમાં ડુબી જવાથી સમુદ્ર તરંગમાં તણાતા સિંહલદીપમાં નીકળ્યા વિજયના વંશના માણસોએ એ ઉપદીપના અંગ્રેજ અધિકાર સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તેના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતું તેથી એ બેટનું હાલનું નામ સિંહલદીપ થયું છે, તે બધારે સમુદ્ર તરંગથી સિંહલના કિનારે નીકળ્યો હતો હારે કિનાર ઉપરની તાખાના રંગના જેવી રેતી ઉપર તેનો હાથ આડક્યો હતો તેથી એ બેટનું નામ તામ્રપાણિ થયું છે. એ તામ્રપાણી શબ્દથી રોમનોએ ટ્યાગ્રેવેત શબ્દ ઉપજ્યો છે, સિંહલના માજી ગવરનર ઇમર્યન ટેનેન્ટે પોતાના સિંહલના ઇતિહાસમાં આ બેટના બંગાલી વિજેતાની વાત લખી છે.

પ્રાચીન હિન્દુઓ કેવળ એશિયાખંડના સર્વ સ્થળોમાંજ જતા

હતાં એટલુંજ નહિ પણ તેઓ આફ્રિકા, યુરોપ અને અમેરિકા સુધી જતા આવતા હતા તે વિષયના પુષ્કળ પ્રમાણો મળ્યાં છે. ૬૫૫ના સ્પીક જેણે નીલ નદીની કૃત્તિની જગાની શોધમાં યત્ન કર્યો છે તેણે પોતાના રાજનામાં લખ્યું છે કે પદમપુરાણમાં વલુવેલી કાગી નદી નેની નેડે એસિયાટિકરિસમ અંધમાં દરનજ વીઝફોર્ડ નીલ નદીનું એકત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેની કૃત્તિનું સ્થળ જેવું લખવામાં આવ્યું છે તેવુંજ પુરાણમાં છે. તેની સાથે નીલ નદીનો કૃત્તિ સ્થાનનું વર્ણન મળતાપણું છે. પ્રાચીન મિસરના ધર્મની નેડે હિન્દુસ્તાનનો પૌરાણિક ધર્મનું સરખાપણું છે તેથી સામેન થાય છે કે, મિસરમાં દિંદુમનિનું જતું આવતું થતું હતું. ધર્મનું એવું મળતાપણું છે કે નેપોલિયની લઢાઈની વેળાએ જે સિપાઈઓ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓએ ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરના દેવદેવીઓને પોતાના દેવના દેવ દેવી સમજીને તેઓની ઉપાસના કરી હતી. નોનસ નામના મિસર દેશના મીક કવિએ લખ્યું છે કે, ઇસ્વીસનથી બીજી અને ત્રીજી શદીમાં હિન્દુઓના વડાણો મિસરમાં અને બીજા દેશોમાં વેપારને માટે જતાં હતાં, એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના હિન્દુ વેપારીઓ આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં જંગલાર વગેરે શહેરમાં વેપાર કરવા માટે જાય છે. રામનો દત્તિદાસ લખનાર પિંડીની લખે છે કે ઇસ્વીસનના આરંભના સાક વરસ પહેલાં કેટલાક ખારવાનાં વડાણો સંમુદ્રમાં ફેંક્યાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તથા આવી પહોંચ્યા હતા, તેમને ત્યાંથી તે દેશના રાજાની તરફથી મળ-એટલે ક્રાન્સના મહેલ નામના રામના અધિકારીની આગળ મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેણે

તેઓને સ્વામી રામ શહેરમાં મોકલાવ્યા આ ધર્મી અભિયોગની વાત છે. ઉપલા પરમ દલમશીલ માદસિક દિન્દુષ્ટવાઓ જર્મન સાગરમાં કેવી રીતે આવ્યા? તેઓ શું ઉત્તમાશા અન્નગીર્ષ અને આટલાંટિક મહાસાગરથી અથવા ભારત મહાસાગર, પ્રાશાન્ત મહાગમુદ્ર અને ઉપર મહાગમુદ્રથી સ્વાં આવ્યા હતા, ગમે તેમ હો. તેઓએ કોલંબસ અથવા વાસકોડિગામાને છુલા છે. તેમાં સન્દેહ નથી. ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક સમય બૌદ્ધ ધર્મ ન્યુપાકમાં ચાલતો હતો, તેણે એ પણ સાબેત કર્યું છે કે એક સમયે યુરોપમાં રૂઢની ઉપાસના ચાલતી હતી. સ્ટેથેંડ, સ્ટારડેમ, પીટિરવન વગેરે શહેરના નામ, તેના પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. ગ્રાહ્યંડના હાથલંડના પરમણામાંના લોકો વ્યારે જંગલો હાલતમાં હતા સારે સ્વાં બાલદાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી જેઓ ક્રિયા કરતા હતા. તેઓ એક અધિકૃત સમગ્રાવીને અમિની ઉપર માખણ અને જપ વગેરે નાખીને અમને ઘોડે આવે, અમને ધન આવે, મલ્યાદિ પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલીના જેવી છે. એના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ સ્વાં એક વેળાએ ચાલતો હતો. આશરે ૧૩—૧૪ વર્ષ ઉપર મેક્સિમિલિયસ મેગેજન નામના લંડનમાં નીકળતા માસિક પુસ્તકમાં પિરૂદેશના આર્થો એ મથાલા ઉપર એક નિબંધ લખાયેલો છે, એ નિબંધમાં સાબેત કર્યું છે કે ભારતવર્ષના આર્થો અમેરિકામાંના પિરૂદેશ સુધી ગયા હતા. દાસમાં આનરએમલ પીએલમ નામના યુનાઇટેડ સ્ટેટના એક પ્રતિષ્ઠિત માણસે મધ્ય અમેરિકા ફરીને નક્કી કર્યું છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં સ્વાં ભારતવર્ષના આર્થોનું જતું આવતું થયું હતું દાસ એક ચીનાઈ

બાધના ક્રમમાં જોવામાં આવ્યું કે, કેટલાક જૈન ધર્મના વિસ્તાર કરવા માટે જૈનધર્મના આચાર્યો અમેરિકામાં ગયા હતા.

હવે લખેલા દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભારતવર્ષના જોડા ધણાક દેશમાં વહાણપર બેસીને મુસાફરી કરતા હતા.

વગેરે સર્વ પ્રકારનું અત્યુત્કૃષ્ટ વૈભવનું વર્ણન લેવામાં આવે છે, * તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ બનાવની અને વર્ણન કરવાની વેળાએ આર્યાવત ધન, ધર્મ, વિદ્યાનાં પરિપૂર્ણ યુગ હતો. તે અવસ્થાના સુખ સંભોગનની ઉપયોગી વસ્તુઓ કેવળ વેપારથી જ મેળવવાની સંભાવના છે. જંગલમાંના રહેવાસી નિર્દન જંગલી માણસોના અન્તઃકરણમાં આવેા અંશ્વર્યનો ઉદય થવો સંભવતો નથી, એટલામાટે જો કે સમાયણ કાળ છે ખરું, તોપણ એ વર્ણન તે વેળાની ભારતવાસીઓની અવસ્થા દર્શાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ રામાયણમાં ઠેક ઠેકાણે પ્રુષ્કળ વેપારના સ્થળ માર્ગના અને સમુદ્ર માર્ગના વેપારીઓનું વૃત્તાંત મળે છે, તેમજ મનુસ્મૃતિમાં તેઓની વેપાર કરવાની અવસ્થા લખી છે, એટલામાટે તે વેળાએ રામાયણ માં લખાયેલી રીતે દક્ષિણનો ભાગ કેવળ મોટા જંગલમાં હતો અને સર્વ જંગલી તથા પહાડી માણસો વસતા હતા. અને મનુસ્મૃતિના લખ્યા પ્રમાણે ઉત્તર તથા દ્રાવિડાદિ દેશ રમેષ્ઠ ભૂમિ તરીકે ગણાયેલી છે. તે વેળાએ આર્યાવતમાં અને વિશેષે કરીને તેના પશ્ચિમ અને મધ્યભાગમાં વિશેષરૂપથી વેપાર ચાલવો એ સંભવતુ જણાય છે.† વળી મહાભારતમાંના સભા પર્વમાં જૂદા જૂદા દેશમાંના અને

* રામાયણના આદિકાંડના પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં, અયોધ્યાકાંડના ૭૧ સર્ગમાં સુન્દરકાંડના ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં દત્તાદિ

† પરંતુ રામાયણ રચવાની વેળાએ દક્ષિણના ભાગમાં હિન્દુઓના જવા આવવાનો આરંભ થયો હતો, એમાં કંઈ સન્દેહ જણાતો નથી, કારણ કે તેમાં નદી, પર્વત, વગેરેનાં યથાર્થ ઠેકાણા લખ્યાં છે. અને તેની જોડે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે રામાયણમાં ઠેકેકાણે ખીજાઓએ વણાં વચ્ચેના સામેજ કરેલાં છે.

જૂદી જૂદી જાતના રાગઓએ મદારાજ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ પ્રકારની
 સુખોચ વસ્તુ ભેટ આપવાનું લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સહેવા
 છત્રી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉપાખ્યાન રચનાની પહેલાં ભારત
 વર્ષના પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના શમ્ભુખારાદિ જૂદી જૂદી જાતના
 માણસોની જોડે હિન્દુઓના વિશેષરૂપે વેપાર રાજમારગી સમઘ
 બંધાયેલો હતો, અને તે વેગાએ હિન્દુસ્તાનનું ધન સૈભાગ સુખ,
 સુધારાનો ધણો ફેલાવો થયો હતો, વિગેર કરીને તે વેગાએ વેપા
 રનો ધણો આદર થયો હતો, અને વેપારીઓ અનિશ્ચિત અને પ્રુદ્ધિ-
 માન હતા, તેઓ મૂર્ખ નહોતા તેઓને વેદ બલવાનો અધિકાર
 હતો, હુંકામા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતું એ પણ પોતાનું જરૂરું કર્તવ્ય
 સમજતા હતા

મનુએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે વેપારીઓએ નાના પ્રાગરના
 દેશના ગુણ દેશની કેળવણી મેળવવી, અને જૂદી જૂદી ભાષાનો
 અભ્યાસ કરવો અને જીભ જે રચતે તે તાની પ્રુદ્ધિ પ્રમાણે વેપાર
 વિષયની વ્યવસ્થા કરવાની પણ સત્તા આપેલી છે જેમ કે—

સારાસારંચ માદાનાં દેશાનાંચ ગુણા ગુણાન્ ।

લામાલાભંચ પળ્યાનાં પશુનાં પરિવર્દન ॥

મૃત્યાનાંચ મૃતિ વિદ્યા ભાષશ્ચ વિવિધાનૃણાં ।

દ્રવ્યાણ સ્થાન યોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ મનુસ્મૃતિ ચ ॥

■ । ૩૩૧—૩૩૨

જ મનુએ લખ્યું છે, મનુએ ઉપદેશ આપ્યો છે આરા વામ્ય
 ને તાત્પર્ય એ છે કે મનુમુનિમાં તે લખામાં આવ્યું છે આ
 મેટુ બાદુદર છે કે આદિ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યોનાં રચના નથી

વૈશ્યોએ વસ્તુનું સારું નરતું, દેશના શુભ દોષ, વેપારની વસ્તુ વેચવાથી લાભ ગુરુશાન, પશુઓની હિતમ જ્વનિ કરવા - સંબંધી, નોકરોનો પગાર, વિવિધ પ્રકારની બાપા વસ્તુનું સ્થાન મુકરર કરવું એટલે કોઇ વસ્તુ કેવી રીતે રાખવાથી ધણો કાલ સુધી સારી રહે અને સેવા દેવાની રીતિ જાણવી જોઈએ.

સમુદ્ર યાન કુગલાદેશકાલાર્ય દાર્થિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિસા તત્રાવિગમપતિ મનુસ્મૃતિ ૮।૧૬૭।

સમુદ્રમાં મુસાફરી કરવામાં કુશળ અને દેશ, કાલ, અને લાભ ગુરુશાન જાણનાર વેપારીઓ યાન ત્રોટક વિષયમાં જે કહેશે તેજ પ્રમાણુ છે.

જે દેશમાં કાર્મ મિયવનો વિગતવાર ઇતિહાસ નથી, ત્યાં વેપારનું વૃત્તાન્ત લખવાની વગી શી સલાયના દોષ ? તે છતાં એટલું તો શિદ્ધ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વેપાર કરવાની વૃત્તિ હિન્દુઓમાં પ્રિય હતી, અને તેઓ દેશ દેશાન્તરમાં જઈને વેપાર કરતા હતા. એનો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કંઈક આભાસ મળે છે એ ધણું છે. વર્ણિતોની વૃત્તિ સાગવતી અને વેપાર કરવાનું મન્વાદિ શાસ્ત્રનું એક અંગ હતું. કૌશીલકીય નીતિસારમાં જ્ઞેવામાં આવે છે કે વેપાર કરવાના સંબંધમાં વાર્તા નામનું એક શાસ્ત્ર હતું, તેમાં પશુપાલવાના વૈસ્ય વૃત્તિના નિયમો હતા. જ પરંતુ એવો વિ-

આમ્યોગિકી ત્રયી વાર્તા દંડનીતિશ્ચશામ્વતી ।

વિદ્યાશ્વતસ્ય દાવૈત લોકસંસ્થિતિ હેતુઃ ॥

જૂદી જૂદી જાતના રાજાઓએ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ પ્રકારની સુખોચ વસ્તુ બેટ આપનારું લખ્યું છે તે ઉપરથી પણ સહેલાઈથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉપાખ્યાન રચનાની પહેલાં ભારત પર્યટના પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના શત્રુખારાદિ જૂદી જૂદી જાતના માણસોની જોડે હિન્દુઓના વિશેષ વેપાર રાજમાર્ગી સમઘ બધાયેલા હતા, અને તે વેળાએ હિન્દુસ્તાનનું ધન, સૈમાગ્ર મુખ, સુધારાનો ધણો ફેલાવો થયો હતો. વિશેષ ધ્રીને તે વેળાએ વેપારનો ધણો આદર થયો હતો, અને વેપારીઓ પ્રતિષ્ઠિત અને યુદ્ધિમાન હતા, તેઓ મૂર્ખ નહોતા તેઓને વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો, દુકામા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતું એ પણ પોતાનું જરૂરનું કર્તવ્ય મમજતા હતા.

મનુએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે વેપારીઓએ નાના પ્રકારના દેશના શુભ દોષની કેળવણી મેળવવી, અને જૂદી જૂદી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો, અને ખીજા જે રચતે પેતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વેપાર નિયમની વ્યવસ્થા કરવાની પણ સત્તા આપેલી છે જેમ કે—

સારાસારંચ માંડાનાં દેશાનાંચ ગુણા ગુણાન્ ।

લામાલાભંચ પળ્યાનાં પશુનાં પરિવર્દન ॥

મૃત્યાનાંચ મૃતિ વિદ્યાં માપશ્ચ વિવિધાનૃણાં ।

દ્રવ્યાણ સ્થાન યોગાશ્ચ ક્રયત્રિકલમેવ મનુસ્મૃતિ ચ ॥

૧ । ૩૩૭—૩૩૨

૪ મનુએ લખ્યું છે મનુએ ઉપદેશ આપ્યો છે આના વાચ્ય મેં તા પર્ય એ છે કે મનુમુનિર્મા તે લખાયા આવ્યું છે આ મ્હેનુ બાહુસ્વ છે કે આનિ મનુપ્ય અથવા મનુપ્યનોપિના રીત નથી

પણ સિદ્ધ થાય છે. જેઓ શરારની શોખાને માટે રત્નો વાપરતા હતા, જેઓમાં ખાણુ ખોદવાનું અને મણિકરનો ધંધો ચાલતો હતો, જેઓ વસ્ત્ર રંગવા માટે ગળી વગેરે તૈયાર કરતા હતા, જેઓ ભારત સમુદ્રમાંના ખેટ્રાના રહેવાસીઓની પાસેથી નાના પ્રકારની મુગધીદાર વસ્તુઓ લઈને દેશદેશાન્તરેનાં વેપારીઓને વેચતા હતા તેઓ કદી પણ નિરર્ધન તથા જગસી નહોતા.

આરબ વેપારીઓ હિન્દુઓની આગળથી માત્ર વેચાતો લઈને મિસરમાં વેચવા માટે લઈ જતા હતા તેનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે. અને જો કે હિન્દુઓ ઓછામાં ઓછા બે હજાર વર્ષ પહેલાં મિસર દેશમાં જવા આવવાનો ઇતિહાસ મળે છે, અને એક આરબી પુસ્તકની ખાતરી લાયક લખાણુ પ્રમાણે ૧૨૦૦ શક સુધી પણ હિન્દુઓ સમુદ્રને માર્ગે આરબસ્તાનમાં ઉતર્યા પછી* સ્થલમાર્ગે મિસરમાં જતા હતા† પરંતુ ૩૪૦૦, ૩૫૦૦ વરસની પહેલાં તેઓ જતા હતા કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. ખીન્નું દિનિસયા દેશના ઉન્માદિ વેપારીઓની મારફતે ભરતખંડનો માત્ર મિસર રાજ્યમાં ગયો સંભવે છે * એટલા માટે તેનાથી પાસેના વારાખર્

x તેઓ આરબસ્તાનના પૂર્વ ભાગના સમુદ્ર કિનારા ઉપરના અમદાવ નામના બંદર ઉપર ઉતરતા હતા, અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ રેતાળ જમીનમાંથી મિસરમાં જતા હતા.

† Heeren's Historical Researches Egyptians Chapter 4 Note 70.

* ટિટોટોસના ગ્રંથોના અને બાઇબલના પ્રમાણાનુસારે ખાતરી થાય છે કે દિનિસિયાની જોડે મિસર દેશનો વિશેષ સ્પર્ધી વેપાર ચાલતો હતો.—Heeren's Phenicians Chapter 4.

બ્યારે ઉપરું રાજ્ય ઓક અને રોમનોના તાજામાં 'આબુ' હતું, તે વેળાએ ભરતખંડના વેપારનું વર્ણન કરવાના પહેલાં ફિનિસિયાના વેપારીઓની જોડે હિન્દુઓનો કેવો વેપાર ચાલતો હતો તેની શોધ કરવી જોઈએ. ફિનિસિયાના જીવન વિષ્ણવ ધર્મા ઉત્સાદિ વેપારીઓ એક સમય હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર માટે આવતા હતા. તેઓના વહાણના વાવટા પશ્ચિમમાં ઝિટન એટ અને પૂર્વમાં હિન્દુસ્તાનના ખાસેના મહાસાગરમાં હોતા હતા. આવાં લખાણો પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જોડે છે. આશરે ૨૯૦૦ વર્ષની પહેલાં દિરામ અને મોયોમન રાજના અનુભવથી હિન્દુસ્તાનની જોડે નિશ્ચયર વેપાર ચલાવવા માટે ફિનિસિ અને ઇંગ્લેન્ડ જાનના ખજાસાઓ લાસ સમુદ્રમાંથી ઓફર દેશમાં એટલે મુંબઈની ખાસે સોપારા શહેરમાં આવ્યા.

આજું લખાણ મળે છે કે ફિનિસિયા અને ઇંગ્લેન્ડ જાનના માણસો ઓફર દેશમાં આવ્યા હતા. જૂના જૂના મંથમાં આ-જ-ગાનાં સોરિદ, સોફર વગેરે નામ લખેલાં છે. આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં સોફલા નામનું એક રથ છે, અને ટ્રેસેમિ નામનો મિસરના વિદ્વાને સપરર નામનો દેશ આરબસ્તાનમાં છે અને સુપાર નામનું એક રથ ભરતખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં દક્ષિણના ઇન્ડોય સાગરના કિનારા ઉપર લખેલું છે. મુંબઈથી આશરે ૪ માઈલ પર વસતપી ૪-૫ માઈલ પર છે. આ પરથી ઇતિહાસવેત્તા હીરેન અને દામ્યલટ આફર દેશના વેપારને આફ્રિકાથી લઈને હિન્દુસ્તાન સુધી, જૂના જૂના રથને વેપાર તરીકે અનુમાન કરે છે. પરંતુ ઉપર લખેલી વસ્તુ હિન્દુસ્તાનની ઉત્પત્તિ થયેલી હોવાથી અને વિશ્વ મંથમાં હિન્દુસ્તાનનાં નામ લખેલાં હોવાથી, તેમજ ચોડ વર્ષ ઉપર સોપારામાંથી

અને ત્યાંથી સોનું, રૂપું, રત્ન ચંદન, હાથીદાંત, વાદરાં અને મેર વેચાતા લઈ ગયા હતા. આ બધા દિન્દુસ્તાનના માલ અને ઘૂના-
ન્તમાં તેઓના ભરતખંડના નામ લખેલાં છે. જો કે વાહુદીઓના પુસ્તકમાં આ વેપાર ધણોજ પ્રશંભાને લાયક અને ઘણો લાભકારી લખેલો છે, પરંતુ ફિનિગિયાના વેપારીઓ તેઓની પહેલાં ગ્રહમા-
ર્ગથી છેલ્લા કરતાં વધારે પ્રબલ તદ્દરપથી ભરતખંડનાં માણસો વે-
પારમાં લાગ્યાં હતાં.

આરબસ્તાન અને પારસીશીક સમુદ્રની આસપાસના દેશન ખેડના માણસોથી દિન્દુસ્તાનના લોકોની સાથે તેઓનો વેપાર ચાલતો હતો, તે પણ બાઈબલમાંના પ્રમાણથી ખુબી રીતે જણાય છે. * તેઓ આગળ વેપારીઓની પાસેથી તેજ રત્ન, ખાવાના ગરમ મશાયા અને લોખાન વેચાતા લેતા હતા. પરંતુ ઓમાંની ઘણીખરી વસ્તુઓ ભાર-
તવર્ષની હતી.† એટલા માટે જ્યારે ૨૨૦૦ અને ૨૩૦૦ વર્ષની આ-

ખજિત ભગવાનલાલ ધજ્જીજીએ ખુદનો સુપ શાધી કાઢ્યા અને તેણે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક વેગાએ સોપાગ મોટામાં મોટું વિદેશીઓનું બં-
દર હતું. આ સર્વ હપરવી નિશ્ચય થાય છે કે સોશામન અને હિરામ રાજાએ મોક્ષેલા વેગાનીઓ મોપારમાં આવ્યા હતા.

* Ezekiel XXVII 5-19-24.

ફિવજ ભારત સમુદ્રની પાસેનાં ખેડમાં તેમનાં ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે ભારત વર્ષના વેપારીઓની મારફતે તે માત્ર મગ-
વો સંબંધ જણાય છે. લોખાન આરબસ્તાનમાં અને દિન્દુસ્તાનમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તજ, ગિંદલ, દક્ષિણમાં અને દિંદુગદ્દારાગર-
ના કેટલાક ખેડમાં થાય છે. તે શિયાય ખીન્ને કાર્થ પથ્થ સ્થાને ઉ-
ત્પન્ન થતી નથી. તેમથી સર્વથી સારામાં સારી તજ તે સિંહલ
એટલે લંકામાં થાય છે.

મમગ્ર મીઠા મન્યદ્રવોના લખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચય ચાલે છે કે તજ, એલમી, જટામાસી વગેરે સુમધીયાર વસ્તુ દિન્દુસ્તાનમાંથી અરબસ્તાનમાં જતી હતી તે અને ત્યારે લગભગ એ હજાર વર્ષોની પહેલાં મીઠા પુસ્તકોમાં પ્રમાણ મુજબ તે વેગાએ આગળો એટલે તેની દક્ષિણ તરફના માણસો વેપારને માટે દિન્દુસ્તાનમાં આવતા હતા અને વસ્તા હતા, અને ત્યારે આગરે ૨૦૦૦ વર્ષની આગમજના પુન્યક્રમાં પણ દિન્દુસ્તાનની સાથે તેઓનો વેપાર ચાલવાનું લખાયું મળે છે, ત્યારે તેઓ એ હજાર વર્ષ પછી પહેલાં દિન્દુસ્તાનમાંથી ઉપરે લખેલો માન્ય વેચાનો લેઈ સ્વદેશમાં લેઈ જતા હતા અને આરબસ્તાનના અને વિશેષ કરીને તેના ઉત્તર ભાગના સ્વયં માર્ગ પર વેપાર કરનારા વેપારીઓ દિનિસિયાના વેપારીમાં હોશિયાર વેપારીઓ તે સર્વ વેચતા હતા, જાણવવામાં જે લખ્યું છે તેની જોડે મીઠા લખનારાઓનું મરખાપણું થાય છે.

કિપર લખેના બદાદુર અને કલ્માદિ વેપારીઓ એથી પણ મહિ

*થિયોફ્રાસ્ટસ અને સિરોડોટમ

†થિયોફ્રાસ્ટમે ક્ષપટ લખેલું છે કે તજ, એલમી, જટામાસી અને જીભ ગરમ મસાવા દિન્દુસ્તાનમાંથી આવે છે.

‡આગાયર્ચ્યાદહર્મિ નામના ગ્રંથ કર્તાનું પુસ્તક એ ઈ સની પૂર્વે ૧૬૦ માં હતો તેથી તે ૨૦૫૩ વર્ષ ઉપર હતો.

†Vincent's Commerce of the Ancients Vol 2 p. 328.

§Pereplus of the Erythraea sea.

||Heeren Phenicians Chapter 4

ડરતાં પાસીરીક સમુદ્રમાં આવીને રહ્યા હતા,* અને ત્યાં રહીને તેઓ બહુ વેપાર કરતા હતા તેઓ પોતે વડાણમાં બેસીને હિન્દુસ્તાનમાં અને સિલ્હકોનમાં જતા આવતા હતા, અથવા હિન્દુસ્તાનના વડાણના વેપારીઓ ત્યાં જઈને માલ વેચતા હતા. બાઇગતમાં ફાયના શહેર વિશે એવું કહેવાય છે કે, દેશનના પુત્રોનો વેપાર સારો હતો, દૂરની જમિમાં તેમના હાથનો માલ સર્વત્ર જતો હતો, પરદેશીઓ તેમના માલને જલ્દી તેમની પાસે શિંગડા, હાથીદાંત, અને (કંદુ) અગત્યનું સાકડું આણીતા હતા.† આ સવળો હિન્દુસ્તાનનો માલ છે. અને જો કે આફ્રિકાખંડમાં હાથીઓ કુપલ થાય છે તોપણ પાસીરીક સમુદ્રમાં રહીને કેવળ હિન્દુસ્તાનમાંથી જ આ માલ મળવા વાળી જણાય છે, અને દૂરની જમિ કેવળ હિન્દુસ્તાનની જમીન જ હોવી જોઈએ ‡

ફિનિશિયાના વેપારીઓ વેપાર કરવામાં જેવા કુશળ હતા તેથી હિન્દુસ્તાનમાં આવીને ધરિનમાં વેપારનો માલ લઈ જાયો એ ધણું સંભવે છે. § પરંતુ તે વેળાએ હિન્દુઓને પણ ત્યાં જઈ અસંભવ નહોતું. પૂર્વકાલે હિન્દુઓ સ્વલભાર્ગપરથી અને જલભાર્ગ પરથી દૂર દેશમાં વેપારને માટે જતા હતા. ગ્રીક અને રોમન અને ખ્રીસ્ત દેશના

* તેઓ પાસીરીક સમુદ્ર તરફ આવીને વસ્યા હતા. ૬૭ પૃષ્ઠ ત્યાંના જેરા શહેરની પાસે તેના ધણા ચિન્હ મળે છે.

† ફિનિશિયાની રાજધાની હાપરનગર.

Ezerical XXXII 15.

‡ Heeren, Phenicians Chapter 4.

§ Heeren, Balogeesnians Chapter 2.

અન્યકારોએ પોતાના પુત્રકોમાં તે વિષય લખ્યું છે. જોતરસ નામના અન્યકારોએ લખ્યું છે કે આશરે ૨૫૦૦ વર્ષની આગમત્ કય-કયુસ* નામના લિડિયા દેશના રાજાની સાથે આસીટિયાના સોકોની દુશ્મનાઈ થવાથી દિન્દુરાજ તેઓની વચ્ચેમાં પડીને મિડિયાના રાજાને ૫૫ લખ્યો હતો, અને જીતી એક દિન્દુ રાજાએ તેની પહેલાં કય-ખશર નામના ઈરાનના બાદશાહની પાસે કેટલાક દૂત અને અર્થ કરવા માટે કેટલુંક નાણું મોકલાવ્યું હતું†

આવું પ્રમાણ પણ મળે છે કે આશરે ૨૩૫૦ વર્ષની પહેલાં ત્યારે જર્જેસ નામનો ઈરાનનો બાદશાહ ઓસ રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યો હતો, ત્યારે દિન્દુ લશ્કરે રનાં કપડાં અને ધનુર્બાણ લઈને તેની સાથે ગયા હતા.†

જે વેળાએ ઓક બાદશાહ શીકંદરની જોડે ઇરાનના બાદશાહ હેલાયુસની સાથે લડાઈ થઈ હતી, તે વેળાએ દિન્દુ યોદ્ધાઓ તેના લશ્કરમાં હતા.*

* (Cyazares) ઇસવીસનની પહેલાં ૬૨૫ માં એટલે ૨૫૨૮ વર્ષની પહેલાં ગાદી ઉપર બેઠો હતો.

† Cyrus.

† Herobotus Translated by bary 1848 p. 434
સુતરાક કપડાં પહેરવાં, ધનુર્બાણ ધારણ કરવું એ દિન્દુસ્તાનના સો-કોનો વપરાસ હતો ખરો.

* એશિયન હીસ્ટરી રૂઝવી બનાવેલી પ્રકરણ ૩ જી પાનું
૧૧ થી ૧૩.

એક હિન્દુ રાજાએ* સિરિયાના આતિથેયોક્સનો લખી મોકલ્યું હતું કે થોડાક મીઠા દારૂ, કેટલાક સૂકા ઉડુમ્બર અને એક મીઠા પંડિતને મોકલજો. તેના જવાબમાં આતિથેયોક્સે લખ્યું કે “હું ધણો દારૂ અને ઉડુમ્બર મોકલી શકું છું, પરંતુ મીઠા પંડિતને વેચવાનો નિયમ નથી.”

સિરિયા દેશમાં હાયેરોપોલિસ શહેરમાં એક દેવીની પ્રતિમા હતી. હિન્દુઓ તેને નાના પ્રકારનાં રત્નો બેઠા આપતા હતા. ત્યાંની દેવદેવીની મૂર્તિઓના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોવાથી હિન્દુઓ ત્યાં આવના દત્તા એવું કહી અસંભવ જણાવું નથી. એ દેવીની આગળે એક દેવની મૂર્તિ તથા દેવીની પ્રતિમા હતી, તેમાં દેવ જ્યાં એકસે સાંઠ ઉપર બેઠો હતો અને દેવી સિદ્ધ ઉપર બેસી હતી.†

હવે પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી લખાણ મળે છે કે, ઈમ્પીરીયનની આરજની પહેલાં કેટલાક હિન્દુઓ સ્વદેશ છોડીને આરમનિમાં જઈને પગલાં આ અને ત્યાં પીગલની દેવમૂર્તિ સ્થાપી. ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓની જોડે તેમની મોટી લડાઈ થઈ હતી અને તેઓએ તાર ખાધી. બાળે

* Athenens cited in the Universal History. Vol. 10 Chapter 31 p. 100,

* એનું નામ અમિટ્ર એદિમ લખેલું છે. આ શબ્દ અમિત્રાનિતો અપભ્રંશ દેવો ત્રેધએ. પુરાણમાં આ રાજાનું નામ મળે છે.

† Antiochus.

‡ Lncian cited in the Universal History Vol. II p. 284.

ગાણુનાં ૧૦૩૯ માણસો રણભૂમિમા મરણ પામ્યા હતા તેઓની
મ્મર ઉપર ત્રણ મનના અક્ષરો આ લક્ષણના તાત્પર્યને માટે લ
ખેના હતા ખ્રિસ્તીઓએ હિન્દુઓના મંદિરો બાગીને ખરાવ મ્યા,
૮ આલ્મશો નેમને રોકના ગયા હતા તેઓ તેજ ઠેમજે મરણ પામ્યા
મેન્ટ્રિગારિ નામના પાંચીએ ઘણા જાનનેરીથી એક દલાડામા નાના
મોટા મર્વ મળીને ૫૦૫૦ માણસોને ખ્રિસ્તી કર્યા હતા અને કેટલાક
કુટુંબની સાથે આલ્મશોએ પોતાનો 'ઈમં' સાચવના માટે નિહત નિશ્ચય
મ્યાથી સ્વાથી રાગ્નએ તેઓને કેમ્બાનામા પુગીને માથા મુડાવ્યા.

પાડય રાગ્નના એક રાગ્નએ ડેમના માદશાહુઆમલ્સની જોડે
મિત્રતા સ્થાપના માટે બે વાર દૂતો મોકલ્યા હતા ૧૬૦૦ વર્ષની
પહેલા દૂતો મેનમા જઈને તેને મળ્યા હતા અને સારપછી ૬
૪૧૧ ખ્રિસ્તી વારના દૂતો સેમસ બેટમા જઈને મળ્યા હતા મિરિયા દે
મના દમિષ્ટ નગરના રહેવાસી નિકોલમ નામના રખ્યાત ઈતિહાસ
લખનારે તેઓના ત્રણ જાણુની જોડે વનચિત્ત કરી હતી સારમ્મડી
રતામા આવના આવના તેઓમાથી કેટલાકેનું મરણ નીપજ્યુ હતું
તેઓના સબધમા પણ આનુ લખાણ મળે છે કે હિન્દુ ગમના
દળની જોડે ઓમ જાપમા લખેતો એક પદ મોમ્માયો હતો તેમા
આનુ લખ્યુ હતું કે, હું હસો રાગ્નનો અધિપતિ છું, આપની જોડે
મિત્રતા કરવાની મારી મંજૂ છે, હું સર્વ રીતે સુદ્ધના રિપદમા
માગથી જનનો શ્રમ કરીને આપના તરફનું દામ કરવાને રાગ છું.
આક હિન્દુ માકરોના શરીર ઉપર સુગંધી ચોપડીને મહારાગ આગમ્મ-

*The Journal of Royal Asiatic society of Ben-
gali Vol. 5 p 331-339.

સની આગળ બેઠ લઇ ગયા હતા. તે બેઠની વસ્તુના વર્ણનમાં મોટા મોટા જરાયુજ સર્પ અને દશ હાથ લાંબો અખંડ સર્પ, તથા હાથ લાંબા નદીના કાચ્યાઓ અને મોટામાં મોટાં તિનરપક્ષિઓ હતાં. ફોતોમાં એક બ્રાહ્મણ હતો, તે એથેન્સમાં અગ્નિમાં જગીને મુલો હતો. તેની કપર ઉપર આવું લખેલું હતું કે, “જાગૌસાના રહેવાસી જર્મનો આગમ* નામનો હિન્દુ આ ઠેકાણે રહેલો છે; તેણે પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે પોતે પ્રાચ્ય ત્યાગ કર્યો છે.”

ઉપર લખેલા જ્ઞતાન્તપરથી અને ઉપર લખેલા આન્તિ ઓક્સની પાસેથી થીક પંડિતને મોકલવાનો પત્ર લખ્યો હતો, એ ઉપરથી તેમજ બીજાં કેટલાંક પ્રમાણો ઉપરથી આવું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓ થીક ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હતા.

ટ્રેજન નામના રોમના બાદશાહે જૂદા જૂદા દેશોમાં વિજય કર્યા પછી હિન્દુ રાજાઓએ તે વિષયમાં પોતાનો ઉત્સાહ તથા અભિનંદન જણાવવા માટે તેની આગળ દૂત મોકલ્યા હતા.

આરિમિનિયન નામના રોમના રાજાએ તાતમેરનો જય કર્યાથી હિન્દુઓએ તેની આગળ રાજદૂત અને ધણી ક્ષેમતી બેઠ મોકલી હતી અને ૭ વેગાએ તે મોટી ધામધુંમથી પરમશોભાકર જ્યોત્સવની તૈયારી કરી રાજધાનીમાં પહોંચ્યો હતો, ત્યારે હિન્દુઓ આનંદો-

* બ્રાહ્મણનું નામ જર્મનોઆગમ લખેલું છે, એશર્મણાચાર્ય તથા તેના જોડે બીજા સખ્દનો અપભ્રંશ થયો હોય.

† Strado city in the Universal History Vol 10 p. 101-102. T. R. A. S. No. II p. 200.

‡ The Universal History Vol. 10 p. 104.

ત્સાદ પ્રકાશ કરવા માટે લાં ગયા હતા.*

આવો આખાસ મંજે છે કે હિંદુસ્તાનના બે મંડલેશ્વરોએ મ-
યો કારતીસિયન અને મેદિમમિયન નામના રામના રાજાઓનો આ-
ધ્યય લીધો હતો. † અને આવો પ્રમાણિક ઇતિહાસ પણ મંજે છે કે
સિંદ્ધસના રાજાએ ક્સાગિયસ નામના રામના ચક્રવર્તિની આગળ
દૂત મોકલાવ્યો હતો.

તે રાજાઓ કાનસ્ટાન્ટાઇન નામના રામના રાજેશ્વરની બેઠે
મિત્રતાઈ કરવા માટે તેની આગળ રાજદૂતોની સાથે ધણી કૌંમતી
બેટો મોકલી હતી, તેમાં હિંદુરાજાઓ પણ હતા. એ સિવાય બ્રી-
ન પણ પ્રમાણ મંજે છે કે હિંદુસ્તાનના રાજાએ તેને ધણીજ આ-
શ્ચર્ય કારક વસ્તુઓ બેટ મોકલી હતી.‡

એ સિવાય હિંદુસ્તાનના રાજાઓએ મેન્ટનાઇનસ પાયસ,
થિઓડોર સિયેટા, ટિટાસાઇયસ અને જરિદનિયન નામના રાજાઓ
ની આગળ દૂતો મોકલાવ્યા હતા.⁴ અને ઇસવીસનની પહેલી સદીમાં
હિંદુસ્તાનના બ્યોતિયો રામ નગરમાં જન્મે નસીજ અને રહાફલ
મણુવામાં લાગેલા હતા.⁵

* The Universal History Vol. 10. p. 104-105.

† એનન પુસ્તકનાથું પાનું ૧૦૫.

‡ The Universal History Vol. 10 p. 051p
p. 104-107.

⁴ એનન.

⁵ Tuvnal's Series Sat 6.

આવી રીતે વિક્રમાદિત્યના સંવતની પહેલા છસો વર્ષો ઉપર હિન્દુઓ રામમાં જતા હતા. તેનાં કેટલાંક પ્રમાણો ઇતિહાસમાંથી જડે છે. એ સિવાય ૨૧૦૦ વર્ષની પહેલાં આફ્રિકા ખંડના કા-
ચેન્ગ દેશમાં જતા હતા, અને ત્યાંના માણસોની સાથે તેઓનો વે-
પાર રાજમાર ચાલતો હતો. ખ્રીસ્ત ૨૫૧ ની પહેલાં સિથિ-
લિ બેટમાં રામનો સેનાપતિ મેટ્રેક્સ સિલ્વર અને કાયેંજીવનો સેના-
પતિ અસદુવાસની લડાઈ ચલાયી કાયેંજીવન લોકોની બહુ હાનિ થઈ
હતી, અને તેમાં કેટલાંક હિંદુસ્તાનના હાથીઓ અને હિંદુ માહાત્-
તો માર્યાગયા હતા. તથા પકડાયા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ માહા-
તો આફ્રિકા અને યુરોપમાં જઇને રહેતા હતા, તેમાં સંદેહ જણા-
તો નથી † પિલિનિ નામનો રામન વિદ્વાન ૨૫૯ લખી ગયો છે કે,
કાયેંજીવન લોકો હિંદુસ્તાનના વેપારમાં ભાગ લઇને કેટલાંક અમૂલ્ય
પદ્મરાગ મણિઓ મેળવ્યા હતા.*

આ વિષયમાં બીજો એક ઘણો આશ્ચર્યકારક ઇતિહાસ મળ્યો છે.
ખ્રીસ્તની ૬૦ વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી ૧૯૫૩ વર્ષની પહેલાં
કેટલાંક હિંદુ વેપારીઓ વહાણમાં બેસીને યુરોપ ખંડના જર્મનીના દરિ-
યામાં પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી ભાગેલા વહાણમાંથી જર્મનીના
કિનારા ઉપર ગયા હતા, અને સુયેવિયા દેશના રાજાએ તેઓને રા-
મના રાજપ્રતિનિધિને સોંપ્યા. જૂમાંડળમાંની બીજી કોઈ વંદતિએ વહા-
ણમાં બેસીને આવી લાંબી મજલ કાપી નથી. કિનિસિયાના પ્રખ્યા-
ત હિમવાન વહાણના વેપારીઓ પણ સ્વદેશમાંથી આવી રીતે

† The Universal History Vol. 17 p. 551-551

* The Universal Vol. 17 p. 529 અને નોટસ.

દૂર દેશમાં પહોંચી શક્યા નહોતા ! આ પરમ પ્રયોજનીય ઇતિહાસના પ્રમાણમાં કંઈ પણ આપતિની સૂચના થતી નથી એટલા માટે તે એ કિત્તમાંથી અતરીપ તથા ઉત્તર મહાસાગરમાં યઇને રૂપ તા તાર ધરીને ત્યાં ઉતરવાની સંભાવના છે કે નહિ અને આ મુદ્દા હિન્દુમતનાન દિદુ વેપારીઓ એ ભૂવન વિખ્યાત કાલળસ અને વ. રોકોડિ ગામની પેઠે અતુન યરાના પાત્ર યઇ શકે કે નહિ તેનો વા ચનાએ વિચાર કરવો ‡

ઈન્ડીસનની ત્રીજી સદીના પહેલા ભાગમાં ભારતના ધણા મા ધુમો મિસરની રાજધાનીમાં જઈને રહ્યા હતા ઇન્ડીસનની પાચમી મરીમાં સેવેટમ નામના એક રોમન વિદ્વાને એલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં પોતાને ઘેર કેટલાક બ્રાહ્મણોની જોડે વાતચીત કરી હતી અને તે એએ પણ ધણુજ મીન્દર્ય અને સન્માન જતાવ્યું હતું એમાં અને ખતુર એ તેઓની ખાવાની વસ્તુ હતી અને તેઓ પાણી પીતા હતા તેઓના બવડાગના વિષયમાં આવુએક પરમ કૌતુક નગર આવેડે પરમ ગોમાવાળી હવેની જોવાને માટે લાના લોકો ધણુજ ઇચ્છા રાખતા હતા તે છતાં પણ તે મ્હ જોતા નહોતા *

નોનસ નામનો એક મિમરનો કવિ કે જે પાચમાં શીકાન્દ આગમમાં પપો છે તેણે પોતાના કાવ્યમાં લખ્યું છે કે હિન્દુઓને સમુદ્રની મુમારરી કરવાનો ધણુજ અભ્યાસ છે અને રથવ યુદ્ધ કરતાં સમુદ્રની વગાધ કરવામાં તેઓની ધણુજ જહાડુરી છે મો એમ એચ વિનમને તે કાવ્યનો તા પર્ય પ્રમગ કરીને લખ્યું છે કે

‡ Tacitus Translated by Morphy 606

Asiatic Researches Vol 10 p 110-111.

ધરવીસનની પહેલી સદીના આરંભમાં આરબ અને હિંદુઓનાં વહાણુ મિસરમાં વેપારને માટે જતાં હતાં તેમાં સન્દેહ નથી* .

ભારતવર્ષે જૂમાંડળની જ્ઞાત અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરી છે એટલું હિત ક્યું છેજ એમ નથી પણ આપણા દેશના માણસો સિંહલ જવા અને બાલિદ્વીપમાં વસીને ત્યાં સુધારાનો આરંભ કર્યો છે. સિંહલમાં એટલે લંકામાં ધર્મ પુસ્તકો જે પાલિભાષામાં લખેલાં છે, તે ભારતવર્ષથીજ લખાયેલાં છે. સિંહલનો રાજવંશ બંગાલી છે. બાલિદ્વીપમાં હજી પણ હિંદુ દેવદેવીની ભૂતિયો છે, અને તેઓની પૂજા થાય છે, અને ત્યાં જે કવિભાષા ગાયે છે તે પણ સંસ્કૃતભાષી ઉચ્ચત્ત થયેલી છે. પ્રાચીનકાલમાં સિંહલ અને ભારતસાગરના ખેટામાંથી વહાણુમાં મોતી, તજ, લવિંગ, એકચ્છી વગેરે લઈને આવતા હતા અને પછી હિંદુઓ પશ્ચિમદેશમાં મુરોપમાં મોકલતા હતા. આવી રીતે તેઓના સમુદ્રના વ્યાપારથી ચાલુદી, ફિનિસી, ગ્રીક, રોમન વગેરે ધણીક જાતિઓને લાભ થતો હતો. કાલમાં સુવરેલી જાતિમાં સુતરાઉ કપડાનો ધણો ઉપયોગ થાય છે, તેવું ઉપત્તિસ્થાન હિંદુસ્તાન છે. બધાએ કબૂલ કરે છે કે, સુતરાઉ કપડાની જન્મભૂમિ ભરતખંડ છે. જે ઋગ્વેદ અંગ્રેજોના કહેવા પ્રમાણે ઇસુખ્રિસ્તના જન્મવાના ૫૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે, તેમાં પણ સંઘામાં ચડેલા સુતરાઉ કપડાં વર્ણન જોવામાં આવે છે. ટુંકામાં તે વેળાના કાળમાં પણ આપણા દેશમાં રૂના કપડાનો વેપાર ચાલતો હતો.† એના શિવાય ગ્રીક

* Asiatic Researches Vol. 17 p. 619-620.

† India is according to our knowledge, the acetedited birth-place of cotton manufacture. In

રેશમન ધગેરે જ્ઞાતિયો હિન્દુસ્તાનના રહેવાસી મારફતે રેશમનાં લુ-
ગણં મેળવતા હતા તેનાં ધણાં પ્રમાણ મળ્યા છે. રેશમની ઉત્પત્તિ
ગમે તો ચીન હો અથવા હિન્દુસ્તાન હો, પણ યુરોપની પ્રાચીન સુ-
ધરેશી જ્ઞાતિયો આપણા દેશમાંથી પટવજ મેળવતા હતા તેમા તો
કંઈ સંદેહ નથી. ભારતવર્ષ ધણાકાજ સુધી ઘણાંખરા સુધરેશાં
નગરમાં ૩ અને રેશમી-કાપડ મોકલતું હતું.

---

one of the hymns of the Rigveda said to have
been written fifteen centuries before our era, refe-
rence is made to cotton in loom there, at which
early date therefore it must have acquired some
considerable footing. T. R. Asiatic So. Vol. 17 p.
347.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નવા બેટમાં હિંદુજાતિની વસતીનાં ચિન્હો.

કવળ ભરતખડ જ હિંદુઓનું વસ્તિ સ્થાન નથી. પ્રાચીનકા-
લમાં હિંદુઓ ભારતવર્ષ સિવાય ખીજા દ્વીપ, ઉપદ્વીપ વગેરેમાં ર-
હેતા હતા તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે. ભારતસાગરમાંના નવાદ્વીપ
અને બાહી બેટના ઉપર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ
તેમ ઉપલા સ્થળોમાં હિંદુ જાતિના સ્પષ્ટ વસ્તિનાં ચિન્હ મળે છે.
નવા બેટમાં ઠેકઠેકાણે હજી પણ હિંદુઓનાં પ્રાચીન દેવમંદિરો અને
જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી દેવતાઓની મૂર્તિઓ નજરે પડે છે. યુરોપનો એક
વિદ્વાન ઉપલા બેટમાં રહીને ત્યાંના પ્રાચીન વૃત્તાન્ત જાણવા માટે
નાના પ્રકારની શોધ કરતો હતો. તે ત્યાંના જંગલમાંના પ્રાચીન મ-
હેલ્લો અને મકાન જોતો કરતો હતો. એવી રીતે તે જંગલમાં ભાગે-
લાં ધરો જોતો જોતો એક પહાડની શુદ્ધમાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાં તેણે
દીઠુ-કે એક પથ્થરના બનાવેલા અતિ જૂનાં મંદિરમાં એક પથ્થરની
જ હાથ લાંબી મૂર્તિની મૂર્તિ પથ્થરની શિલા ઉપર દીઠી. અને તે
દેવીના પાંચ હાથમાં શખ ચક્રાદિ પાંચ પ્રકારનાં હથિયારો છે. ખીજા
હાથવતે એક અસુરના વાળ પકડેલા દીક્ષા. જે યુરોપિયને જંગલમાં
દેવીની મૂર્તિ જોઈ હતી તે આપણા દેશનાં દેવદેવીનાં લક્ષણ સારી
પેઠે જાણતો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, “મેં જે મૂ-
ર્તિ જંગલમાં જોઈ છે તે હિંદુઓની સ્થાપેલી તથા પ્રાચીનકાલમાં
હિંદુઓ આ ઠેકાણે ને દેવીની પૂજા કરતા હતા તેમાં કંઈ પણ સંદેહ
નથી.” ત્યારપછી તે કરતો કરતો ખીજા એક આશ્ચર્ય બરેલા ભાગેલા

વર તરફ ચાલ્યો, અને તેમા પ્રવેશ મ્યોતો ગણેશની મૂર્તિ જોઈ એ
મૂર્તિ પણ પથ્થરની હતી તેમા વિશેષ એટલેજ ફરક હતો કે આ
પણા દેશના ગણેશની મૂર્તિને ઉદરના વાકન ઉપર બેસાડેલી હોયછે
પણ જાવાના ગણેશની મૂર્તિ તેની નહોતી ફક્ત એક મોટા પથ્થર
ઉપર મૂકેલી હતી ગણપતિનું આવું સ્વરૂપ જોઈને ઉપલેખ આજેજ
મોડો દૂર ગયા પછી બીજી એ જગા પર પ્રાચીનકાવના કોઈ રા
જાની એક આશ્ચર્યકારક પથ્થરની મૂર્તિ જોઈ તે મિયા દેશના રાજાની મૂર્તિ
છે તે નખી મ્હો સમ્યો નહિ, પરંતુ તે જાવા બેઠના હાલના માણ
સના જેની મૂર્તિ નહોતી, એમ નિશ્ચય થયું ઉપરે મુસાફર સ્વાર્થી
જરા દૂર ગયો તો સા નાના પ્રધારની શુદ્ધ દેવની આકૃતિ જોઈ, અને
સા વળી એક જૈનના સાધુની મૂર્તિ જોઈ, અને સ્વાર્થી તે પ્રખતનજ
નામના પદાંગી તળેટી ઉપર આવ્યો પછી તેણે જગતમા અતિ
મનોહર દેવપ્રીના ખડે જોયા એ વિરાગ પુરીના ખડે એવા
તો ઝલું થઈ ગયા હતા કે તેની બીતોનો ચુનો તથા પથ્થરનીક
બીને પડી મળ્યા હતા તંથી તેનો સ્પષ્ટ આશર નજાતો ન
હોતો તથાપિ એ મુસાફરે એની જાણણીની કોઈની કુશળતા વગેરેની
પરીક્ષા મ્હોને નિશ્ચય મ્યો હતો કે એ મોટા પ્રાચીન હિંદુ રાજાએ
મનાવેલું દેવાવય હોયુ જોઈએ એ જગતમા તેણે ઠેઠેકાણે બીજા
વધુ દેવજો, દેવમંદિરો અને પ્રાચીન શહેરના ખડે જોઈને પો
તાના માર્ગદર્શકથી શિવચડીની પુરી નામના એક આશ્ચર્ય ધરોવાળા

* અગ્નેજ્ઞે અને આમ્નાનું નામથી એ વખે છે

† જાવા બેઠાના પ્રખતન નામની જગા પરની મટલી જગાએ
મન્નથી વધારે મંદિરો છે

શહેરમાં જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણોજ સુંદર રસ્તો જોયો. તે ધ-
ર્મીક જગાએ સારા પથ્થરથી બાંધેલો હતો. આવી રીતે ઇ. સ. ૧૮૦૭
માં મેજર કરનલ યસ નામના અંગ્રેજે ઉપર લખેલા શિવ ચંડિના મં-
દિરની વાત લખી હતી. એ શિવચંડિના મંદિરની આગળ બીજા
એક જગલમાં એ અદ્ભુત પથ્થરની મૂર્તિ જોઈ જેના એક હાથમાં
નાગ વીંટાયેલો હતો અને બીજા હાથમાં બીજો એક નાગ ડાંખ માર-
વાને તૈયાર હતો. એ મૂર્તિનું સરીર નાના પ્રકારના વસ્ત્રા-
લકારથી શોભાયમાન હતું અને તેની પાસે એક હથિયાર પડેલું
હતું. જે ગામમાં એ શિવમંદિર હતું, તેને થોડે છેટે એક પથ્થરના
અપૂર્વ કીલ્લાના જેવું જણાતું હતું તે કીલ્લો આગલા શિવચંડિની
પુરીનો ઘેરાવાની દીવાલ હતી. તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી.
એ ભીંતની બહારના ભાગમાં જૈન અને બૌદ્ધની મૂર્તિઓ જ્યાં ત્યાં
પડેલી જેવામાં આવતી હતી, પરંતુ પુરીમાં તે દેશની કોઈ જાતના
મંદિરમાં દેવમૂર્તિ જેવામાં આવી નહિ. એ ઉપરથી પેલા અંગ્રેજે
ધાર્મિક બીજા કોઈ ધર્મના માનનારાઓ આગળના હિંદુઓની દેવ-
મૂર્તિઓની યાદી કરી લેવાથી સમજા મંદિરમાં મૂર્તિ નથી અને
દેવાલય ખાસી પડેલાં છે. વિશેષ કરીને શિવચંડિના નામથી આ
શહેર ઓળખાય છે, તેથી કોઈ દેવળમાં શિવચંડિની મૂર્તિ હોવી
જોઈએ. પરંતુ બીજાં હજારો ચિન્હો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે
પૂર્વકાળે આ દેશણે હિંદુઓનું રાજ્ય હોતું જોઈએ. અને તે વેળાએ શિ-
વ, કાળી વગેરે ઘણાંક હિંદુઓના દેવદેવીઓની પૂજા થતી હશે. એ શહેરમાં
હિંદુના દેવદેવીની મૂર્તિ જણાતી નહોતી. પરંતુ તેના નામથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ
થાય છે કે એક વેળાએ ત્યાં હિંદુમતિની વસિત હતી. શિવચંડિની પુરીની
પહવાડે જતાં જતાં પેલા અંગ્રેજે ઘણાંક મકાનો અને મંદિરાદિ જોયાં

અને ત્યાં એક હાથમા કમળ લીધેલી સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈ અને તેની પામે શિવલિંગ જોઈને અત્યયન પામ્યો આ હાથમા લીધેલા કમળવાળી સ્ત્રી કદાચ લક્ષ્મી અથવા મરસ્વતી હશે ત્યાર પછી મુસાફર માળી નદીપાર યઈને ષ્ટ-તીક જગાએ ફર્યો રસ્તામા નાના પ્રકારના ઘરો અને મંદિરો જોયા અને ઠેક ઠેકાણે જૈન અને ખ્રીસ્તી પ્રતિમા જોઈ ૧૧ી નીના કિનારા ઉપર એક ઉચ્ચ બાગેચુ મંદિરનું શિખર હતું તે જોયું તેના પર્યટ વીખરાઈને પડી ગયેના દીકા અને આસપાસ ખીજા ઘરો બાગીને જમીન દોસ્ત થયના દીકા ત્યાં એક મોટું ઘર જોવામા આવ્યું તેના પર્યટો આમપામ પડેલા દીકા તે ઉપરથી અનુમાન કર્યું કે એ રાજમહેલ હોવો જોઈએ આવી રીતે ખડેરા જોતો જોતો તે ધીરે ધીરે એ મંદિરની આગળ આવી પહોંચ્યો ત્યાં આવીને જુએ તો તે મંદિરના ઉપતા બાગમા રંગ લગાડેલું જોયું પછી તે પામે જઈને જોયું તો તે દેવનાગરી અક્ષરથી સરકૃતમા લખેલું જોયું એ નાગરી અક્ષરોની મપી કરી સ્ત્રીધી એ મંદિરની પામે યજ્ઞ કરવાનો કુંડ અને દેવાર્ચન કરવાની જગા દીકા અને ઘોડે છોટે એક ધ્યાનમા લાગેલા જૈન સન્માનીની પ્રતિમા જોવામા આવી જોનારે આ ઠેકાણે ખીજા જે જૂના દેવગો અને બાગેના દેવમંદિર જોયા હતા તે બધા ઘણી કારીગરીથી બનેલા હતા તે ઘણી મહેલો અને વહી ચૂતરાઈથી ધરેના હોવા જોઈએ એની તેની ખાતરી થઈ ત્યાર પછી તે નાના નાના નાળાઓ વાટાનીને ખીજા એક દેવ મંદિરમા પહોંચ્યો ત્યાં જમણી ઝાડથી આશુ મંદિર ઘેરાયેલું તીકું તેમા પેશીને જોયું નો જણાયું કે આગથી મંદિરનો પ્રણાખરો બાગ ખરાબ થઈ ગયો હતો પેના અગ્નિ દેવમંદિરની આની હાથત જોઈને મનમાને મનમા નક્કી કર્યું કે કાઈ

અટખા તોડીએ ઉપના દેવમંદિરનો નાશ કરવા માટે આગ લગાડી દેવી જોઈએ ત્યાર તે કાળાસારી નામની જગાપર ગયો ત્યાં તેણે નાના પ્રકારના દેવાનય અને દેવમંદિર દી. કાળીસારીમા પણ તેણે બીજી એક આગથી મળેલું દેવમંદિર જોયું અને એ જ જોના મંદિરમા એક ગધર્વતીના હાથમા પુલનો ગોટો જોઈને આશ્ચર્ય બન્યા કાળીસારીના એક સ્થાનમા તેણે એમવન હજાર મંદિરવાળું એક આશ્ચર્ય કારક દેવાનયની કાંઠી સામળીને તેની ગોધ કરવા નીમ્ન્યો પછી તેણે ઘણા દેવમંદિર અને મહેલાદિ જોયા મનીમારીના એક મોટા દેવાનયની ચારે બાજુએ પથ્થરની જાગી રિવાસ જોવામા આવી અને તેની પાસે એક ખાંડ પથ્થુ હતી એ દેવાનયને વીટાયતી ખાંડ દીવાલની અડોઅડમાં ખોદેલી જણાઈ તેથી તેણે ધાર્યું કે આંધ્ર દેવીપર સનુથી મંદિરનો નાશ થતો અટકાવવા માટે આગુ કરેલું હોતું જોઈએ મનીમારીના આ અદ્ભુત દેવાનયના જેવું આખા જનના જેટમા બીજી એટ્ટે નહોતું તે દિ દુકીતિનો આશ્ચર્ય નમુનો હતો જનવા જેમના આ પ્રાચીન દેવાનયો દેવમંદિરો અને નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિઓ જોઈને પેના મુસાફરે ધાર્યું છે કે એ દેવમંદિર અને દેવ પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન ગ્યાં પછી કાગે કરીને જોઈ ધમના જુનમથી આરી અવસ્થામા આવરી જોઈ એ અને દિદુઓ પછી બીજા બાલીમા ગયા દોવા જોઈએ આ સિવાય મોઢ પજુ પ્રકારે ખોટો જણાતો હતો પ્રાચીનમયમાં જનવા જેમમા દિદુઓની વસ્તી હતી તેના પુષ્પા પ્રમાણે મગે છે અને ત્યાં પછીના જોઈના પ્રમાણ અને જુલમથી ઉપના જેટમાંથી દિદુ ધમનો નાગ થયો હતો તે પજુ કુતમ પ્રમગે મિદ થાય છે, કાર

જે દિદુઓના દેવમસ્તિમાની ધણીખરી દેવમૂર્તિ ભાગેલી, ખડિ ત અને આગથી બાગેલી જણાય છે કાંઈ મૂર્તિ ભાગ્યા શિવાયની નથી. અને મદિરો પણ ખરાબ કરી મુકેલા છે તે જધા જુનાના ચિન્હોજ જણાય છે જધી જગાએ છત્રમજ થયેલો ચપટ જણાય છે એથી સિદ્ધ થાય છે કે જાવા બેટમા બોદનો વિતાર થયા કેડે પ્રાચીન દિદુ ધમનો નાશ થયો હતો અને બોદના જુલમથીજ દિદુઓ ખીજે સ્થળે ગયા હતા *

કરતા મેનશ્ચએ જાણ બેટમાના જૂના દેવગો જોયા છે તેમ સ્થાની ભાયામા લખેલા દિદુનામ અને દિદુધમ મ ગધી કેના પુ ન્તરે એ વં મ્યા છે તેના નામ આરા છે—અર્જુનિ સુદ કાતનાન દેવ-દેવ ચરિત્ર ચગિન વિવાહ, અર્જુનનું તપશ્ચયાનું વર્ણન નીતિશતિ ાશી યાગન-શારીર વિવા ન મધી પુસ્ત ચરિત્ર વાતરનાય પનનું ચર્ણનશાસ્ત્રનાસુનિ-એ મન્ત્ર મધ પ્રબોધનિ આલો-વંચનું પુસ્તક એવી રીતે ખીજા ધણા પુસ્તકો તેલે જોવા હતા એ પુસ્તકો ઉપ રથી સિદ્ધ થાય છે કે જાવાબેટમા એ વેળાએ દિદુઓ વસતા હતા તેમા કંઈ પણ સદેહ જણાતો નથી હાનમા ઉપલા ગેટમા ધણા થોડા દિદુઓ દીવમા આવે છે પરંતુ સ્થાના જૂના દેવગો અને જૂના પુસ્તકો તથા આચાર અવધાર અને રીતિ નીતિથી ઉપરના બેટમા પ્રાચીન દિદુઓ રહેતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે હમણા જાવા બેટમા જે લોકો રહે છે, તેમા ધણાખરા મુખતમાન ધર્માવ- સખી અને કેટલા જુદમતને માને છે, પરંતુ હજીમુધી લા દિ-દુ-

જાતિના કેટલાક આચાર વ્યવહાર ચાલે છે. સાંનો રાજ અને રાજ
કુટુંબમાંનું 'દોઈ' પણ માણસ ગાયનું ગાંસ ખાતા નથી અને કેટ-
લાક લોકો હજી સુધી અપરાધીઓને હિંદુઓની પેઠે સન્ન આપે છે.
જવાબેદાર પૂર્વખંડના પહાડની પાસેના રહેવાસીઓમાં કેટલાકો હજી
સુધી નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિની પૂજા કરે છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પ્રાચીન વિદ્યામંદિરનો મહિમા.

પ્રાચીનકાળમાં રાજ્ય તરફથી મોની પાઠશાળાઓ જુદે જુદે
ઠેકાણે હતી કાશ્મીરમાં સર્વથી મોટી વિદ્યાની ચર્ચા થતી હતી ત્યા
શારદામઠ નામની મોટી પાઠશાળાઓ તૈયાર થઈ હતી, પણ હાલ
તેમની ઈ પશ્ચ નીશાની મળતી નથી પણ સારા ભાગે હમરી
સનતી છઠી સદીમાં ચીનનો યુદ્ધયાત્રી હિંદુએનથમઠ હિંદુસ્તાનમાં
બુદ્ધ તીર્થ કરવાને તથા બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આવે હતા
તેણે પોતાનો હેતુ લખ્યો છે તેનું અંગ્રેજીમાં તેમજ ફ્રેન્ચમાં બા
પાતર થયું છે તેમાં નાનંદાની પાઠશાળાનું વર્ણન છે ત્રિષે તે નીચે
આપવામાં આવે છે

નાલંદા ગયાની પાસે છે અઘ કોઈ હાનના બડાવને પ્રા
ચીન નાલંદા કહે છે ગમે તેમ હો, નાલંદા બૌદ્ધોના પરમ પવિત્ર
તીર્થસ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે લોકોમાં કથા ચાલે છે કે એ સ્થાનમાં
એક આત્માનો બગીચો હતો, કોઈ ધનવાન વેપારીએ એ કુદને
આપ્યો હતો બુદ્ધે એ આત્માના બગીચામાં કેટલાક કાળ ગાળે
હતા કાળે મરીને એ સ્થળમાં એક વિદ્યાલય સ્થાપ્યું મિત્ર મિત્ર
સમવના ધર્મપરાયણ જીવંતિઓની દાનથીલતાથી ધીરે ધીરે એ વિ
દ્યામંદિર ઉત્તન થઈ પડ્યું નાલંદાનું વિદ્યામંદિર એ સમય આખા
ભરતખડમાં સુનથીચડીયાતું બૌદ્ધ વિદ્યાનય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું
બૌદ્ધોની અદ્યાર મિત્ર મિત્ર મતના દસહજાર માણસો અવધ્ય અદિવાર
હીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, વિજ્ઞાન ગણિત, સાહિત્ય અને વૈદ્યકની ચર્ચા

કરતા હતા. મેનોહર વૃક્ષ વાટિકા એટલે વાડીમાં આ મહા વિદ્યાલય પરિશોભિત હતું. છ ચારચાર માગની હવેલીઓમાં શિક્ષાર્થીઓ રહેતા હતા. જૂદા જૂદા વિષયપર શીખાડવા માટે એક સો ઓરડાઓ હતા. તે સિવાય સાસ્ત્રજ્ઞોને મગવા માટે વચ્ચેમાં ધણીકે મોટા મોટા ઓરડાઓ હતા. મહારાજ શિક્ષાદિત્ય શિક્ષક અને શિક્ષાર્થીઓને ખાવાનું પેહેરવાનું અને ઔષધાદિ ખર્ચ પૂરો પાડતા હતા. નગરની ગડગડ અદિમાંની શાન્તિમગ કરની નહોતી, સંસારિક લાલચ તેઓની પવિત્રતા નાશ કરવાને સમર્થ થતી નહોતી. વિદ્યાર્થીઓ આ પવિત્ર શાન્તિ નિકેતનમાં રાત્રતમાવથી સાસ્ત્રની ચર્ચામાં કાળ ગાળતા હતા. નાલન્દાનું પવિત્ર શિક્ષામંદિર દેવગળદ્વારની ખુખસુરતીનેજ માટે પ્રસિદ્ધ નહોતું પણ અન્દરના સૌંદર્યમાં પણ તેણે પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. એના શિક્ષકો જ્ઞાનમાં અને અભિજ્ઞતામાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને એના શિક્ષાર્થીઓએ સાસ્ત્રની ચર્ચા અને શસ્ત્રીય વિચારમાં કુશળતાનો જમાવ કર્યો હતો. એ પ્રસિદ્ધ વિદ્યા મંદિરના મોટામાં મોટા અધ્યાપકનું નામ શોલભદ્ર હતું. એ દેવગળ વયમાં ૪૬ હતો એટલુંજ નહિ પણ સાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પણ ૪૬ તરીકે સર્વની આગળ સન્માનને પાત્ર થયો હતો. સર્વસાસ્ત્ર તેના મોંઢે હતાં, એટલે તે સારી રીતે જાણતો હતો, અસાધારણ ધર્મપરાયણના થી અસાધારણ, દુરદર્શિનાથી અને અસાધારણ જ્ઞાનથી તે ૪૬ પુરતે નાલન્દાના પવિત્ર વિદ્યાલયમાં અત્રકૂત કર્યો હતો.

ચીનનો યાત્રી હિંકમેનયસઃ એ સમયે નાલન્દાની યોડે દુર હતો તેથી તે ભારતીની આ લીલા જૂઠિમાં જવાને નિમંત્રિત થયો. હિંકમેનયસઃ વિનમ્રભાવથી નોતરૂં ગ્રહણ કરીને નાલન્દામાં આવ્યો.

વિદ્યાલયમાં પ્રવેશ સમયે બસો શાનદદ શ્રમણોએ પોતાના પ્રસિદ્ધ અ-
તિથિને યથામોખ્ય માનપૂર્વક લીધો. એના પછવાડે ધણા બૌદ્ધ, કૌશ્ઠ્યે રે-
શમી છત્રી પકડીને, કૌશ્ઠ્યે નિશાન ઉઠાવીને, કૌશ્ઠ્યે ગંભીર સ્વરથી
અતિથિની પ્રસંશા ગીતિ ગાઈને તેને સેકડો પરજીએ મંદીવાન કરી મૂક્યો.
એવા આદર અને સન્માનની સાથે લઈને હિંદુએનથસહ વિદ્યાલયના
અધ્યક્ષની પાસે આવ્યો. શીલમદ્ર આસન ઉપર બેઠો હતો. હિંદુએન
થસહ વેદીની સામે આવીને વિનય નમ્રતાથી જદ્દ પુરૂષને નમ્યો.
ત્યારથી હેંડુએનથસહ શીલમદ્રની શિષ્યપદ્ધિમાં દાખલ થયો. જે
સ્ત્રીનમાં સર્વથી અદતો તત્ત્વિન તરીકે પુનિત થયો હતો, તેણે વિ-
દ્યાલયમાં ફરીને જૂદા જૂદા વિષયમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે આજ રાત્ર
સંચય કરવામાટે ભારતીની એટલે સરસ્વતીની આ પવિત્ર લીલાભૂ-
મિમાં ભારતના અજ્ઞાનવાન પુરૂષનો શિષ્ય થયો. વિદ્યાલયનો એક
ઉત્કૃષ્ટ ઓરડો હિંદુએનથસહને આપવામાં આવ્યો. દસ માણસો તેના
કામમાં લગાયા અને જે શ્રમણ રાજ એવામાં નિયુક્ત થયા. મહારાજ
શિક્ષાદિયે તેના ખર્ચનો બોજો લીધો. હિંદુએનથસહને સર્વના આદરને
પાત્ર થઈને પાંચ વર્ષ સુધી નાલન્દાની વિદ્યાલયમાં રહ્યો. પાંચ
વર્ષ સુધી મહા બુદ્ધિમાન શીલમદ્રના પાદમૂલમાં બેસીને પાણિનિર્તુ
વ્યાકરણ, ત્રિપિટક અને આજીણોનાં સર્વશાસ્ત્રો અધ્યયન કરીને જ્ઞાન
મેળવ્યું. હાલ આ પવિત્ર વિદ્યા મંદિરનું પૂર્વતન સૌન્દર્ય નથી, કાળના
કડોર ઘેરાથી, વિદેશીય આધિપત્યના પ્રભાવથી ભારતીની આ લીલા-
ભૂમિ હાલ ભગ્નદશામાં પડી છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ.

જે તેમજ સુદિના પ્રભાવથી ગણિત, અને રસાયણ ઉત્પત્તિ ધર્મ છે, તેનાજ મુલ્યથી નવો વર્ણમાળા પણ ઉત્પત્તિ ધર્મ છે. પૃથ્વીમાં ત્રણ વર્ણમાળા છે. ચીન દેશની, ફિનિસીયી, અને હિંદુસ્તાનની. ચીન દેશની વર્ણમાળા યાહુદી, મુસલમાન અને યુરોપખંડની જાતિયોમાં ચાલે છે. હિંદુસ્તાનની વર્ણમાળા હિંદુસ્તાનમાં, પૂર્વ ઉપદ્વીપમાં, દી-ખેટમાં, સિંદહમાં અને બાલિદ્વીપમાં જોવામાં આવે છે. કંઠ તામ્ર, મૂઠાં, દંત, ઓષ્ઠ આવા ઉચ્ચારણના સ્થાનની બેદવાળી વર્ણમાળાની ઉત્પત્તિ જોવી હિંદુસ્તાનમાં વૈજ્ઞાનિક રીતિવાળી બનેલી છે તેવી બીજી વર્ણમાળા નથી, એ ધણી લોકો કબૂલ કરે છે. આ ભાષાની રચના આજમય તરેહની છે. એ શીક્ર બાપા કરતાં વધારે મુંઢર છે; લાટિન ભાષા કરતાં વધારે ભરેલી છે અને બન્ને કરતાં ધણુ એ અતિશય મુઘરેલી છે. આવી રીતનું સર વિલિયમ જેન્સ સંસ્કૃત ભાષા સંબંધી લખે છે. આ પુરૂષને બીજી ધણી પ્રાચીન તથા અર્વાચીન લોકોની ભાષાઓ સારી આવડતી હતી. માટે તેનો અભિપ્રાય કબૂલ કરવા લાયક છે.

સંસ્કૃત એ અતિ પ્રાચીન અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાષા છે. એ અ-પૂર્વ ભાષામાં ધણી શબ્દો, ધણી ધણી ધાતુ, અનેક દ્વિભક્તિ અને બહુ બહુ પ્રત્યયો છે; તેમજ એક શબ્દ અને એક ધાતુની સાથે જૂદા જૂદા પ્રત્યય અને જૂદી જૂદી વિભક્તિ જોવાથી ધણી ધણી નવા શબ્દ અને ધણાં ધણાં નવાં પદ સિદ્ધ કરી શકાય છે. એવો કા-

ઇન્દ્રિયપ્રાય નથી કે જેનું વિવેચન એ ભાષામાં અતિ સુદર રૂપે ના દહી નકાય, તેમજ એવો કોઈ વિવેચ નથી કે જેની રચના એ ભાષામાં સુચારૂ રૂપે થઈ શકે નહિ. બહુ પ્રાચીન માળખો ઘણા મુખ્ય મુખ્ય પરિતો નાના પ્રકારના પ્રિયો પગ નાના પ્રકારના મથો રચીને એ ભાષાને સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને અનકૃત કરી ગયા છે. સમૃદ્ધ ભાષામાં એ પદનો સંયોગ થયાથી પહેલાના, પછીના અથવા બંને અક્ષરોનું રૂપ કેનડા બદલાઈ જાય છે જે પ્રક્રિયાદારાએ રૂપાંતર મિદ્ધ થાય છે, તે પ્રક્રિયાને સન્ધિ મ્હે છે એ સન્ધિ પ્રક્રિયાથી ભાષા નું ધર્મ કોરપણુ દૂર થઈ મધુરતા ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એકબીજા પ્રક્રિયાદારા અને પદને એકા મેળવીને એક પદ કરી રાકાય છે એ અને પદને એક મ્હાં એક પદ બનાવવાની પ્રણાલીને સમાસ મ્હે છે એ સમાસ પ્રક્રિયાદારા સક્ષિપ્તમાં અને સુગ્રાહ્યતા સપાદન થઈ શકે છે. પરંતુ એમ મ્હેવાની સાથે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે એવા સમાસ ઘટિત વાક્ય સંવેને એકદમ સમજવા મુશ્કેલ પડે છે અને તેથી વાક્ય વાચતા અથવા સામળનાવેનજ તેનો અર્થ સ્ફૂરતી આવતો નથી. એ સમાસ પદ્ધતિના યોગે ઈન્દ્રિયોત્તર લાગ્યા પદની યોજના કરી શકાય છે. પ્રાચીન અચકાઓને એવા લાખા સમાસ પ્રિય નહોતા, પરંતુ તે પછીના યજ્ઞ અન્યકારો ધણુ કરીને બહુ લાખા લાખા સમાસ કરવા લાગ્યા. મોઢ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ગ્રંથમાં પણ વીસ વીસ પદ સુધીનું એક વાક્ય યોજેલું જોવામાં આવે છે.

તે ગમે તેમ છે, પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ છે કે સમૃદ્ધ વૈયાકરણિયો સન્ધિ, સમાસ, પદસાધન અને પ્રકૃતિ પ્રલપના યોગે નવા નવા સમૃદ્ધ સિદ્ધ કરવાનો જે ઉત્તમ માર્ગ પ્રચાર કરી ગયા છે, તેના યોગે

સંસ્કૃત એક અદ્ભુત ભાષા બની રહેલી છે. એ ભાષામાં કાં સરળ કે કાં વક્ર, કાં ગંધુર કે કાં કર્કશ, કાં લલિત કે કાં ઉદ્ધત સર્વ પ્રશન્ની રચના સમાન સુંદર રૂપે રચી શકાય છે. સંસ્કૃત રચનાથી એવું અસાધારણ કૌસલ્ય પ્રદર્શિત થઈ શકે છે, તે જ્ઞેતાં વિસ્મય પમાય

પ્રકરણ ૩૯ મું.

મસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શ્રેષ્ઠપણું.

રત્ન ઉત્પન્ન કરનારી ભારતભૂમિપ્રાચીન ભાષા ગ્રાંથપણુ વિષયમાં અ
શ્રદ્ધાવાળી તેમજ તિરસ્કારને પાત્રનટોલી પ્રાચીન ભરતખડે રત્નો પ્રસન્ન
કરીને પોતાની રત્ન પ્રસવિની નામનું સાર્ય કર્યું છે. ભારત વર્ષના
આર્યા એ મમરે અસાધારણ તર્ક સંકિતનાળા, અસાધારણ સાસ્ત્રશાળ
વાળા, અને અસાધારણ બુદ્ધિવાન હતા તેઓએ ઉપના બધા રિ
પતનો વિકાસ કરીને પૃથ્વીની સગ જાતિઓને તેમાં દરાવ્યા હતા
જે સમયે યુરોપખડનો સુધારાનો ઉદ્દેશ મનાર રોમ માતૃગર્ભમાં
રહેલું હતું, તે મમરે પણ ભરતખડની વિદ્યા અને સુધારાની
જ્યોતિ દેલાઈને આ ફેરફાર થનાર પૃથ્વીને ગળામળી મૂક્યું હતું
હિંદુસ્તાનના આર્યાની તરફથી નોંધાયેલા શાસ્ત્રો બીજા ગ્રાંથના જે
નુમ્મણથી ઉપન થયા નહોતા ત્યારે તેઓ પોતાની અસામાન્ય
બુદ્ધિ માતાની ઓનખાણુ આપતા હતા, ત્યારે પૃથ્વીની પછી ખ
રી તમામ સુધરેલી જાતિ અનાગત ગળામળીમાં ધુપાયતી હતી એ
ટને તેનું અસ્તિત્વ નહોતું પચનદના પવિત્ર સનિત-કણ-વાહિ-સિ
ધુ નહોતા તિારા ઉપર બેગીરે મહર્ષિઓએ જે વેદ ગાન કરીને આર્યા
વર્તને સ્વર્ગીય સૌહ્ય સ્વમા પરિપૂર્ણ કર્યું હતું, તે ઋગ્વેદના સમાન
પ્રાચીન ગ્રંથ આ ભૂમડગની ગર્ભ પણુ જગાએ જોવામાં આવતો
નથી ત્રીસં દેશનો હોમર અને હિસિયદના સ્વેતા પ્રાચીન પુસ્તકો
નો હમણા ધણોજ ગૌરવ થાય છે, તે ઋગ્વેદી આગળ દાલનો ત
રીકે થયેલો જણાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પારસીઓના પેગમ્બર

જરનોસ્તની લખેલી અવસ્થા પણ ત્રગ્ગેદનો પછીની સિદ્ધ થઇ છે જે વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ભાષા શીખનારું સર્વથી મોટામાં મોટું સાધન છે, તે શાસ્ત્રના રચનારાઓ પણ આર્યોના પ્રતા મીશ પૃથ્વીની કાષ્ઠ પણ જાતિ વધારે નિયુક્તતા તથા પ્રવિણતા દેખાડવાને સમર્થ થઇ નથી શબ્દ શાસ્ત્રના ઇતિહાસ ઉપર વિચાર ધ્યાયો સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીમાં પ્રગ બે જાતિઓ એક બીજાની મદદથી ન્યાય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું અવધન રચવામાં સમર્થ થઈ હતી એ બે જાતિ ઓ પહેલાં એક સ્થાનમાં રહેતી હતી અને એક મૂળથી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેઓ કાષ્ઠન તરફ રહેતા હતા પછી કાગે કરીને તેઓ જૂલ પગા નેમાથી એક ટોણુ યુરોપમાં મીસ દેશમાં જન્મને વરસુ તે મીસ અને બીજી એક ટોણુ ભારતનામાં પ્રવેગ કરીને નામથી ઓગખાવા સાચુ દિદુ જાતિ ॥ નામથી ઓગખાવા લાગુ † મેમીટીક નતિના આ રૂમ અને યાદુઓએ પોત પોતાના દેશમાં વ્યાકરણો કર્યા હતાં પરંતુ તેઓ વ્યાકરણના વિષયમાં મીક્ષિત એરિરોપલન મર્મમાં મધાયના છે વસ્તુત દિદુ અને મીક્ષ પૃથ્વીની બીજી જાતિને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપનારાઓ છે બાના વિદ્વાનના આ ભાગ મીક્ષ દેશમાંથી યુરોપના બીજા સ્થળમાં ગયો હતો જે મીક્ષ જાતિએ આખા યુરોપને વ્યાકરણનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે મીક્ષ જાતિને ભરતખડના વ્યાકરણી નાગમ માયુ નમાવતુ પડ્યું હતું અતિ પ્રાચીન કાલથી ભારતના ॥ આર્યો ભક્તિ રસમી રસાગ

† દિદુ અને મીક્ષ એ મૂળ જાતિથી ઉત્પન્ન થયા છે તેના પુત્રો પ્રમાણે છે જાનરીને મારે જનટી મેમ્મમુસર વગેરે મુન્થો વાચના

યદને પિતાના આરાધ્ય દેવતાના ઉદ્દેશથી વેદગાન કરતા હતા. વેદના સ્વરના આમના ઉપર તેઓની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી. વિશુદ્ધ સ્વ-થી અને ઉચ્ચારણમાં ફરક પડ્યાથી પોતાને પાપી સમજતા હતા. આ કલ્પિત આશંકમાં જન્યત રહેવાથી આયોગે નો ઉચ્ચારણ વિશુદ્ધ રાખના માટે સર્વદા મત્રશીલ યદ વૈયાકરણિય જ્ઞાનનું તત્ત્વ સોધનાને માટે ચલાવના રહેતા હતા. વેદના શ્રાક્ષણુ ભાગમાં ઘણી જગ્યાએ અમય પદ વગેરે વ્યાકરણની સજ્ઞાનું વર્ણન આપેલું છે એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. ગુરુક યત્રુવેદથી માધ્યાન્દિની વાત્સોરી રાખાના શતપથ શ્રાક્ષણુના પાશા ૧૩૧૩૧૮ માં એક વચન જુઠું વચન. અને હાટોન્યા પાતેપત્ના ૧૩૧ ૨૨. ૩, ૮, ૫ માં ૨૨૨, ઉચ્ચા સ્પર્શ વગેરે વર્ણુ વિભાજન સજ્ઞાનું નર્ણુન છે પરંતુ સાગવેદ સહિતાને માનનારા મ હર્ષિને વ્યાકરણમાં ગતાવેના વિચરથી આગધ્ય દેવતાની સ્તુતિ પ્ર વામાં પાઠા હયા નથી.

આરી રીતે વે ગ્રંથ આગના ઉચ્ચારણ પ્રસંગથી વ્યાકરણનું અનુશીલન કરનારો આગળ થયો હતો. પ્રાચીનગ્રીક જાતિમાં વ્યાકરણ જ્યારે બાલ્યલીલા તરંગમાં નાચતું હતું ત્યારે આયોગમાં વ્યાકરણુ ઈંગોરમાં ત્યાગ કરીને ચોરના ન્યામાં આવ્યું હતું. શ્રીસ દેશનો પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક પ્લેટો દેવના વાચન સચોજનક નામ (સજ્ઞા) અને ક્રિયાના વિષય જાણુનો હતો તેના નિષ્પ આરિસ્ટોટલના દર્શનારા સ્વના ઉપયોગી આકરણુ ગા. પણ એ જ સજ્ઞામાં બધાયણુ હતું પછી અતમર સામના અનુશીલન. પ્રમગમાં તેજો ખીજી કરી.

હું પ્લેટો ઈ સ ની પૂર્વ ૪૨૮ માં મે મહીમાં જાન્યો હતો ઈસીમનની પૂર ૩૪૩ માં મગણ પાન્થો.

સગા વ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરી. છનો ડોટસના પહેલાં સર્વનામનું અસ્તિત્વ નહોતું અને આરિસ્ટારકસ ના પહેલાંના વિદ્વાનો ઉપસર્ગ સંબંધી જાણતા નહોતા.

આવી રીતે વૈયાકરણિય દીક્ષનો ઘણો ક્ષણિક પ્રભાગ્રીસમાં ધીરે ધીરે ફેલાતો હતો ત્યારે આર્ય વર્તના મહર્ષિઓએ પોતાની બુદ્ધિથી તેની શોધ કરી હતી. ખ્રેટોના પહેલાં આપિશાલી, ગાડ્ય વગેરે ભરતખંડના પંડિતોએ વ્યાકરણમાં ઘણીજ કુશળતા દેખાડી છે. આપિશાલી પંડિતોના પછવાડે પાણિની યથો તેણે તો વ્યાકરણની પરાકાષ્ઠા દેખાડીને પૃથ્વીના તમામ વ્યાકરણમાં આર્યના ઉપર શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરી. § એ સમયે છનોડોટસ વગેરે યુરોપના વ્યાકરણપદેપકો ભવિષ્યકાલના ગર્ભમાં નિહિત હતા. આરિસ્ટોટલે વચનનું વિભિન્નપણું ગ્રીસમાં પહેલું પ્રચાર કર્યું પરંતુ અમે આરિસ્ટોટલના પહેલાં વેદના આશય ભાગમાં એ વિષયનું વર્ણન જોઈએ છીએ. આરિસ્ટોટલ કાર્ત્ત્વનો વિષય જાણતો નહોતો. પરંતુ તેની પહેલાં સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સમકારક વિષે ખારીક રીતે વર્ણન દ્રવ્યમાં આવેલું છે. જે આરિસ્ટારકસ ગ્રીસમાં ઉપસર્ગમાંનો સ્પષ્ટ છે, તે આરિસ્ટારકસના પૂર્વે મહર્ષિ કાત્યાયન પોતાના પ્રાતિશોખ્યમાં નામ આખ્યાન, ઉપસર્ગ

* ગ્રીક વ્યાકરણ વેત્તા છનોડોટસ ઇ. સ. ની પૂર્વ ૨૮૦ માં હશેમીના રાજ્યમાં હતો.

† આરિસ્ટારકસ ઇ. સ. ની પૂર્વ ૧૫૦ હતો.

§ આપિશાલી, કાસ્યપ, ગાડ્ય, ગાવદ, ચાકલર્મણ, બારયાજ, શાકરાયન, શાકલ્ય, સેનક અને ર્શાટાયન વગેરે કેટલાક વૈયાકરણિયો પાણિનીના પૂર્વ સમયના હતા.

વગેરે પદો દેખાડનારી સજ્જાનો ઉલ્લિખ કરી ગયા છે આવી રીતે
આકાશ પૃથ્વી વિજ્ઞાનના કોઈપણ ભાગ ઉપર નજર ધીએ છીએ તે બા
ગમા જ ઓકે જાતિના કરતા હિંદુ જાતિનું પ્રાચીનત્વ અને પ્રવીણ
પણું જોવામાં આવે છે એ મોક્ષમૂર્તિ ઓકે દાર્શનિક પિથોગોરા-
સને આશ્રયના નિગના નિર્ણય વિષયમાં હિંદુઓને પ્રાચીન કલા
છે તેના કહેવા પ્રમાણે પિથોગોરાસના પત્ની પાણિનીએ હિંદુઓમાં
પહેલા આશ્રય સમ્મત લિંગ નિર્ણયના સૂત્રો પ્રગટ કર્યા છે

---

* પિથોગોરાસના સબધમાં વિદ્વાનોનો મત ફેર છે કેટલાકો
૦ સ ની પૂર્વ ૪૭૦ માં હતો વળી કેટલાકો પિથોગોરાસને ઈ
સ ની પૂર્વ ૪૦૦ વખતો જનાવે છે

પ્રકરણ ૨૦ મું.

દર્શન શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા.

પૂર્વકાલે ગ્રીસમાં કેટલાંક દર્શનશાસ્ત્રીઓ પ્રચાર થયો હતો. તેની સાથે ભરતખંડના દર્શનનું ધણું મળતાપણું છે. જેમકે ભરતખંડના વૈશેષિક દર્શનનો બનાવનાર કણ્વઃ ઋષિ ગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલી માને છે. પરમાણુ સર્વદા રહે છે. તેના મેળાપથી વસ્તુઓ બને છે. યુરોપમાં પણ પરમાણુ વાદ હમણા સર્વવાદિ સંમત થયેલો છે. મી. ડેલ્ટન નામના હાલના એક વિદ્વાને તે ફરી થી ફેલાવ્યો અને રસાયન વિદ્યાથી તે સિદ્ધ કર્યો છે. તે ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો છે. તેના બેહબર વર્ષ પહેલાં, ભરતખંડમાં મહર્ષિ કણ્વાદ આ મતને શોધનાર હતો. કંઈ પણ સંદેહ નથી. પૂર્વ કાળે ગ્રીસમાં ડેમોક્રિટિસ આવો પરમાણુવાદ પ્રકાશ કરી ગયો છે. કણ્વાદની સાથે તેનો કેવો સંબંધ હતો તેનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. આ બેડમાં કણ્વ કોની આગળ કરજદાર છે કે જૂદા જૂદા પોત પોતાના દેશમાં પોતપોતાનો મન ફેલાવ્યો તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ડેમોક્રિટિસ ગ્રીસનો કણ્વાદ અને કણ્વાદ ભરતખંડનો ડેમોક્રિટિસ છે.

હિંદુઓના અને ગ્રીસના દર્શનશાસ્ત્રનું ઐક્ય કરીને જોવાથી ગણાક વિષયમાં સરખાપણું જોવામાં આવે છે. વિશ્વકારણ, વિશ્વ સર્જન, સૃષ્ટિ અને પ્રલય, નિયતિ, જડ પદાર્થની નિલતા, એની જોડે મનનો સંબંધ, પરમાણુવાદ, પરમેશ્વર સ્વતંત્ર, એનાથી જડ અને જીવાત્માની ઉત્પત્તિ, પરમાત્મામાં જીવાત્માનો લય, પ્રાપ્તિ આ સઘળા વિષય વિશે હિંદુ અને ગ્રીક બેડે જાતિના જૂદા જૂદા દર્શનમાં વિચારક.

રવામા આપ્યા છે એક મોટામા મોટા વિષયમા ગૌતમ અને
ગ્રીક પડિત એરિસ્ટોટલના ન્યાયની અનુમાન પ્રણાલી એ સરખી
છે ગૌતમની માથે મળતાપણુ એ છે કે તેની તર્ક પદ્ધતિમા પહેલા
પ્રતિષ્ઠા અને હેતુ અવયવ નથી દ્વઙ્ગમા એ એવું જોટલું જોઇએ તે
ટલું જરૂર પણ જણાવું નથી ગૌતમની અનુમાન પદ્ધતિને મુધારીને
લીધાથી જેની રીતનું થાય છે એવું આ ભાગમા એરિસ્ટોટલની અનુ
માન પદ્ધતિમા છે તેના દર્શનમાં અને ન્યાય તથા દ્રશ્યેનક દર્શનમા
પાણી મારી વગેરે મહાબૂત, ઇન્દ્રિય, શુષ્ક, કાલ દિસા વગેરે વિષયો
ઉપર વિચાર કરવામા આવેલો છે

આ વસ્તુથી વસ્તુની ઉપત્તિ થતી નથી આ સાખ્ય મત એ
રિસ્ટોટલ અને તિક્કિસિયસ વગેરે ધણા ગ્રીક અને રોમન દાશનિ
શાસ્ત્રે કબૂત થયા છે ખેટો, એરિસ્ટોટલ થેનિજ ડાયોજેનિજ
લિક્કિગિયસ, એનકિમિનિજ, હેરાનાઇટસ, હિસિપડ, આનિકિમેર
એમ્પેડોઝિસ, પોમેનાડિજ એ જાણાએ એ પ્રપિન, ગૌતમ અને કણુ
દની પેઠે અનાનિ ઉપદાનનું કારણ કમૂન કર્યું નથી ઇનિરોટિક નામ
ના સપ્રદાયની ઈષ્ટિ વિષયમા વૈદાન્તિક મતના જેવા અભિપ્રાય દે
લા થો છે તેઓ કહે છે કે જગત જ ઇશ્વર છે, ઇશ્વરજ જગત છે

ભરતખડના દર્શનિકો જીવના જે શરીર માટે છે, સ્થુત શરીર
અને સૂક્ષ્મ શરીર સ્થુલ શરીરનો નાશ થયાથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ શ
રીર લઇને યોની વમણુ કરે છે પ્લેગ અને બીજા ગ્રીક તથા રો
મન દર્શનિકો તેના જેવા અભિપ્રાય આપે છે તેઓ પણ કહે છે કે
મૃત્યુના પડી જીવાત્મા એક સૂક્ષ્મ ઢાકણમા ઢાકાઈને રૂંતો કરે છે

ગ્રીસના પિથાગોરામનો મત વાચ્યાથી, હિદુશાસ્ત્ર વાચના હોઈ
એ એવું જણાય છે જીવાત્મા પગમા માને અણ છે જીવને પુખ્ત

યોનિમાં ફરવું તથા પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવીને ઈશ્વરમાં લય પામવાનું, દેવ તથા મનુષ્યના શિવાય અન્તરીક્ષમાંના બીજા નાના પ્રકારના જીવયોનિનું અસ્તિત્વ, મત અને જીવાત્મા એક એકથી જૂદી વસ્તુ, પરમાત્મા સર્વાત્મા અને સર્વત્ર વ્યાપિ, જીવને દેહ બંધન નથી મુક્ત કરીને દેવસ્વરૂપ ભોગવવું એ દર્શન શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટો ઉદ્દેશ છે. હુધી મંત્રદીક્ષા, લાંબો વખત બ્રહ્મચર્ય, માંસ ખાવા ઉપર અશ્રદ્ધા, વૃથા માંસ ખાવાનું, ગેરઈનસાફ, શિષ્યોથી ઝાડ વગેરે છેલ્લે, અને તેમાં ધા કરવાનો નિષેધ આ મતો અને અભિપ્રાયો પિતા-ગારસે પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યા. એના સંપ્રદાયીઓએ અનેવિશેષ કરીને વાસેશ્વર નામને ગ્રીક વિદ્વાને વિશ્વ-સંસારને ત્રણ ભાગમાં વેચ્યા છે. પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને ખેલના વચમાંનો દેશ આ ત્રણ દિંદુશા સ્વમાંનો જૂલુંવઃ સ્વઃ એટલે જૂગોળ, સ્વર્ગલોક અને અંતરીક્ષના શિવાય બીજું કંઈ જ નથી. પેટો પણ ઉપર લખેલા મતોના શિ-ગ્રામ યોનિ જમણુ વિષયમાં વિશેષ રૂપથી અવસ્થા કરી ગયો છે. લોકો મરણ પછી ફરી જન્મ લઈને આ જન્મમાં ફરેલાં પોતાના-શુભ શુભ કર્મોનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે. તે ફરળ આ સાધારણ નિયમ બતાવીનેજ મુગો બેઠો નથી. દિંદુશાસ્ત્રની પેઠે આવું કશું છે કે તેઓ પોતપોતાના અમાન અને અધર્મના વધતાં ઓછાથી પણ પક્ષી, માછલી વગેરે જૂદી જૂદી યોનિ ભેળવે છે આ સમણું ભરતખંડના મતોથી પ્રસિદ્ધ છે.*

* Enfield's History of Philosophy, Stanley's School of Philosophy, Leve's Biographical History of Philosophy આ પુસ્તકો પાંચાથી તેનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્તાવત જણાશે.

બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગમાં હિંદુ અને ગ્રીક દર્શનના એક બીજના અ-
ભેદ ભાવ કારણે શિવાય એકદમ બન્યા છે એવું ધારણું કરી શકાય છે. ભ-
રતખંડના વિદ્વાનોએ ગ્રીકોની આગળથી આ વિષયનો ઉપદેશ મેળવ્યો
એનાં કંઈ પણ પ્રમાણ મળતાં નથી. ઉત્તરગ્રીકોએ ભારતવર્ષના પં-
ડિતોની આગળથી દર્શન વિષયમાં ઉપદેશ મેળવ્યો હોય એવું ધારણું
રીતે ધરાય તેના પ્રમાણ તરીકે પિયાગોરાસ સ્વદેશમાંથી નીકળીને પૂર્વ
તરફ ફરતા આવ્યો હતો, એવી દહેણી ધણા વર્ષોથી આજે છે.

"That the Hindus derived any of their phi-
losophical ideas from the Greeks seems very un-
probable ; and of there is any borrowing in case,
the latter were most probably indebted to the
former.

II. H. Wilson.

The Indians were in instance teachers rather
than learners.

H. T. Colebrooke. §

---

§ H. H. Wilson's preface to the Sankhya Ka-
rika, 1837 p. IX ; H. T. Colebrooke's article in
the Transactions of the Royal Asiatic Society 1827
Vol. I p. 579. H. M. Elphinstone's History of
India. 1886. page. 137-138. M. William's Indian
Wisdom p. 68, 72 and 73 ઇત્યાદિ જુઓ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

હિંદુ ધર્મની ચઢીચાલી.

હિંદુ ધર્મ વિષે કહેવા જતાં પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ કોને કહે છે? વિચાર કર્યાથી સિદ્ધ થશે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે. તમામ હિંદુશાસ્ત્રોનો એક અવાજે પરબ્રહ્મની ઉપાસના પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ શાસ્ત્રો એક અવાજે કહે છે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસના સિવાય મુક્તિ મળતી નથી. બ્રહ્મજ્ઞ હિંદુ ધર્મનો મધ્યબિંદુ છે. જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન યોગથી પરબ્રહ્મને ઉપલબ્ધિ કરવામાં અને તેના ધ્યાન ધારણમાં મગ્ન થઈને તેને મેળવવાનો ચત્ન કરે છે. કર્મ કરનારાઓ પણ સધળા કર્મોની આખરે બ્રહ્માર્પણ ચારતુ કહીને કર્મનું ફળાફળ પરબ્રહ્મને અર્પણ કરે છે. શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહેલું છે. સ્મૃતિમાં પણ મનુષ્યના નાના પ્રકારના કર્મોમાં બ્રહ્મલાભને માટે શું કરવું જોઈએ તે જણાવેલું છે. પુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મને ન મેળવ્યાથી કદી મુક્તિ થઈ શકતી નથી, તંત્રમાં પણ તેવુંજ છે. આ બધાં શાસ્ત્રોમાં અસંખ્ય દેવ દેવીની વાતો છે. પરંતુ બ્રહ્મની શક્તિ અથવા લક્ષણજ રૂપકચલથી દેવદેવી રૂપથી કલ્પિત થયેલી છે. ઇશ્વરની સ્વજન શક્તિ બ્રહ્મા રૂપથી કલ્પિત થઈ છે; તેની પાલન શક્તિ વિષ્ણુ રૂપથી કલ્પિત થઈ છે; તેની સંહાર શક્તિ સિવરૂપથી કલ્પિત થયેલી છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સ્પષ્ટાદયોહરિવિરિચિહેરસંજ્ઞા સર્વથી મોટા દેવતાઓ પૈકી બ્રહ્માપાસક તરીકે શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે કહેલું છે. જેમકે મહા-ભારતના શાન્તિપર્વના ૫૩ અધ્યાયમાં કહેલું છે કે “સધ્યાનષયમા

પિચ્ચ સર્વજ્ઞાનાનિ માધવઃ । અવલોક્ય તતઃ પશ્ચાત્ દધૌ
 બ્રહ્મ સનાતનં ॥ શ્રી કૃષ્ણ ધ્યાન આરંભાં નિમગ્ન થઈને સકળ જ્ઞા-
 નની ચર્ચા કરીને સ્વાર પછી સનાતન પ્રદાને જ્ઞાન કરવા લાગ્યા.
 આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે અલગ હિંદુ ધર્મનો મધ્યજિ-
 હુ છે, અલ્લોપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે.

હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા જતાં પહેલાં હિંદુ ધર્મ
 વિષયમાં દેટલાક વગર ખાયાના લોકો દોષો ગ્રહાડે છે તેને દૂર
 કરવા જોઈએ.

એ બધા વગર ખાયાના લોકો દોષ ગ્રહાડે છે કે હિંદુ ધર્મ મૂ-
 ર્તિપૂજક ધર્મ છે. પરંતુ ખરી રીતે હિંદુ ધર્મ મૂર્તિપૂજક ધર્મ નથી.
 મૂર્તિપૂજની નિંદા, હિંદુધર્મમાં ધણી મળે છે, નેમકે.

ચિન્મયસ્યાદ્વિતીયસ્ય નિષ્કલસ્યા શરીરિણઃ ।

ઉપાસકાનાં કાર્યાર્થે બ્રહ્મણો રૂપ કલ્પના ।

રૂપસ્થાનાં દેવતાનાં પુંદ્રયંશાદિક કલ્પના ॥

સ્મૃતધૃત યમદગ્નિ વચન.

જ્ઞાનરવશ્ચ અદ્વિતીય ઉપાધિશ્ચ શરીર રહિત ને પરમેશ્વર
 તેના રૂપની કલ્પના સાધકને માટે થઈ છે, રૂપ કલ્પ આત્માથી પુરુ-
 પનાં અવયવ સ્ત્રીનાં અવયવ ઇત્યાદિ અવયવની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

રૂપનામાદિનિર્દે શવિશેષણ વિવાર્જિતઃ ।

અપક્ષયવિતાશામ્યાં પરિણામાર્તિ જન્મભિઃ ।

વાર્જિતઃ શક્યતે વર્તુ યઃ સદાસ્તીતિ કેવલમ્ ॥

વિષ્ણુ પુરાણ.

પરમાત્મા રૂપનામ ઇત્યાદિ વિશેષણ વિનાનો, નાશ વગરનો, અવસ્થામાં ફેરફાર વગરનો, દુઃખ તથા બન્ધ રહિત છે. કેવળ છે એટલુંજ તેને કહેવાઈ શકાય છે.

અપ્સુ દેવામનુષ્યાણાં દિવિ દેવામની વિણાં ।

કાષ્ઠ લોષ્ટ્રેષુ મુર્ત્વાણાં યુક્તસ્યાત્મનિ દેવતા ॥

સ્માર્ત ધૃત શાતાપવચન

પાણીમાં ઇશ્વર બોધ ઇતર મનુષ્યોના હોય છે, ઘડાદિમાં ઇશ્વર બોધ દેવ માનીઓ કરે છે, કાષ્ઠ માટી ઇત્યાદિમાં ઇશ્વર બોધ મૂર્ત્તી કરે છે, પરમાત્મામાં ઇશ્વર બોધ માનીઓ કરે છે.

યોમાં સર્વેષુ ભુતેષુ સન્નમાત્માનમશ્વરં ।

હિત્વાર્ચાં ભજતે મૌઢ્યાત્ ભસ્મન્યેવ જુટોતિસઃ ॥

શ્રી મદ્ભાગવત્

સર્વ પ્રાણીમાં રહેલો સર્વના આત્મા અને ઇશ્વર જે હું અને મૂર્ખતાથી જે ભાગ કરીને પ્રતિમા પૂજા કરે છે તે ભરતમાં હોમ કરે છે.

સાકારમનૃતં વિદ્ધિ નિરાકારન્તુ નિશ્ચલ ॥

અષ્ટાવક્ર સંહિતા

સાગરને મિથ્યા જાણી, નિરાકાર પરબ્રહ્મને અચલ સત્ જ્ઞાન સમજી,

તોયાવિતા યથા નાસ્તિ પિપાસાનાશ કારણં ।

નત્વ જ્ઞાન વિના દેવિ તથા મુક્તિના જાયતે ॥

કુલાર્ણવતંત્ર

હે દેવિ જેમ પાણી વગર તરસ મળતી નથી તેમ તવના વિના મુક્તિ લાભ થતી નથી

ઉપરના વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિંદુઓ નૃત્તિ પૂ જાને અગ્રેષ્ઠ જાણતા હતા ઉપનિષદમા ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ લખે છે તેમાંથી યોગ્ય વચનો અહિં આપીએ છીએ

यत्तददृश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणि पादं
नित्यं निभू सर्गगत मुक्तनं तदव्यय यद भूतयोनि परिप
श्यन्ति धीरा ।

જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, અગોત્રીય રૂપરહિત, આંખ, જ્ઞાન વિના નો હાથ પગ વગરનો, અન્ય અન્ય વગરનો સર્વઆપી સર્વગત, ધણો સદમન જોખમજુથી રહિત, સર્વ પ્રાણીનું મરણ પરાવ્રજ છે તેનું, ધીર મનુષ્યો સર્વ જાણે છે

रातद्रे तदक्षतं गार्गि ब्राह्मणा अभिरंदन्ते । अस्थुले म-
नस्य हृस्व दीर्घम लोहितम स्नेहम च्छाय मनमोऽयायनाका
शम मंगम रसम गंधम चक्षुष्कम श्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कम
प्राणम मुखमगात्रं ॥

સરસ્વતી, ૧૯૨૭-૨૮

बृहदाटण्योपनिषद्.

હે ગાર્ગિ ! બ્રાહ્મણો જેની પૂજા કરે છે, તે અવિનાશી બ્રહ્મ છે તે ઝોટો નથી, નાના નથી, ટૂંકો નથી, લાંબો નથી, ને અતો દિત, અસ્નેહ, અમ્હયા, અતમ, અનાયુ, અનાકાશ, અસમ, અરસ,

અગધ, અચક્ષુ, અકર્ણ, અવાદ છે, તે મન વગરનો, તેજ વિનાનો શારીરિક પ્રાણ વગરનો, મુખ વગરનો છે, કાર્કની સાથે તેની તુલના થઈ શકતો નથી.

દિદુ ધનં વિરે લોકો એવા અપવાદ મૂકે છે કે દિંદુ અદ્વૈતવાદવાળો ધર્મ છે. જે મતમાં કહે છે કે આખી સદ વરતુજ ધર્મ છે, તેને અદ્વૈતવાદ કહે છે. અદ્વૈતવાદ દાક્ષના મંથમાં છે, પાણુ પ્રાચીન મથમાં યોગુજ જાણાય છે. ઉપનિષદમાં ધર્મરથી જગત જૂદું છે, ધર્મરથી જીવાત્મા પણ જૂદો છે, એવાં ધણાં વચનો મળે છે. જેમકે.

દ્વા સૂપર્ણા સયુજા સત્તાયા સમાન વૃક્ષં પરિવેષ્ટયન્તઃ ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદગયનશ્ચન્નન્યોભિચાકશીતિ ।

સમાન વૃક્ષો પુરુષો નિમગ્નોઽતીશયા શોચતિ મૃહ્યમાનઃ ।

જુદું યદા પદ્યન્યત્યશીશમસ્ય મદિમાન મિતિ વીતશોકઃ ॥

મુંડકોપનિષત.

જે સુંદર પક્ષી એક જાડને અવલંબીને રહેલાં છે, તેઓ સર્વદા એકત્ર રહે છે. અને એક એક એકના મિત્રો છે. તેમનાં એક મુખથી ફળ ખાય છે અને ધીલ ઉપવાસ કરીને કેવળ જોયાં કરે છે. જીવાત્મા સરીરમાં નિમગ્ન થઈને દીનભાવથી મુલ્હમાન થઈને સર્વદા શોક કરે છે. પરંતુ જ્યારે સર્વ સેવ્ય ધર્મરને તથા તેના મદિમાને પામે છે, ત્યારે તેને શોક રહેતો નથી.

અન્યત્રાસ્માત્ કૃતાકૃતાત્

કઠોપનિષદ.

તે આ કાર્ય કારણવાળા જગતથી જૂદો છે.

હિંદુ ધર્મ વિશે લોકો અપવાદ આપે છે કે હિંદુ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સન્યાસ ધર્મની પોષકતા કરે છે તે પણ ખોટું છે. નેમકે—

ભયં પ્રમત્તસ્ય વનેષ્વપિસ્યાધ્યતઃસઆન્તે સહ્યદ્ સપત્નૈઃ ।
જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરતેર્નુમસ્ય ગૃહાશ્રમઃ કિન્તુકરોત્યવદ્યં ॥
યઃ પદ્સપત્ન્યાન્ વિજિગીષમાનો ગૃહેષુ નિર્વિશ્યયતેત પૂર્વે ।
અત્યેતિ દુર્ગાશ્રિત ડજિતારીન ક્ષીણેષુ કામંવિચરેદ્વિપથિત્ ॥

શ્રોમદ્માગવત.

જે પ્રમત માણસના પડ રિપુ પ્રગલ છે તેને વનમાં પણ જાય છે, અને જે માણસ જ્ઞાની જિતેન્દ્રિય તથા ધર્મ પરાયણ છે તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં તેને શું દોષ આવે શકે ? જે પડ રિપુ જ્યારે મેઘવીરને ગૃહમાં ધર્મનું સાધન કરે છે, તે દુર્ગાશ્રિત મનુષ્યની પેઠે પ્રબળ શત્રુઓને પરાજય કરે છે. તે જ્ઞાની માણસ ક્ષીણ રિપુ થઈને પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલે છે, તેને કોઈ જાતની આ શંકા નથી.

વનેઽપિં દોષા પ્રમવન્તિ જ્ઞાનિણાં ।

ગૃહેષુ પંચેન્દ્રિય નિગ્રહ સ્તપઃ ।

અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તેતે

નિવૃત્ત રાગસ્ય ગૃહં તપોવનં ॥

રિપુથી ઘેરાયેલા માણસો વનમાં જવા છતાં પાપો કરે છે; ધર્મમાં પંચેન્દ્રિય નિમગ્ન તપશ્ચર્યા છે. જે જિતેન્દ્રિય પુરુષ અરાગ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેના સંબંધમાં ગૃહ તપોવન છે.

પિતાનોઽસિ પિતાનો વોધિ

શુભ યજુર્વેદ

નમે અમારા પિતાઓ, પિતાની પેઠે તમે અમને જ્ઞાન આપો
યદમા વિશ્વા ભુવનાનિ ગૃહવત્ ક્ષપિર્હોતા ન્યસીદત્ પિતાન્

યજુર્વેદ

જેણે આ ભૂવનને આસ્તિત્વમાં બોલાવ્યું, તે કપિ એટલે સ-
વંયક, તે હોતા એટલે આરવાત કરતાં છે તે અમારો પિતા છે.
ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ જ્ઞાના કહેવા પ્રમાણે કરે છે.

પિતા હમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

હું આ જગતનો પિતા, માતા, વિધાતા અને પિતામહ એટલે
હોદ્દો. અર્જુન આનું કહે છે.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય, તમસ્ય પુજ્યશ્ચ ગુરાર્ગરીયાન્ત્ ।

તમે આ આખા જગતના પિતા છો, તમે એના પૂજ્ય છો, તમે

શ્રદ્ધા કરતાં પણ મોટા છો.

દિંદુધર્મ વિશે ખીજે એક વગર પાયાનો અપવાદ આ
છે કે દિંદુધર્મ પ્રણેતા નીરમ ધર્મ છે, એ કેવળ શુદ્ધ જ્ઞાનનો ધર્મ છે,
એમાં પ્રતિભાવ કંઈ નથી. પરંતુ ખરેખર આ કહેવું વ્યર્થ નથી.
ઉપનિષદમાં છે કે—

આત્માનમે ન પ્રિય મુપાસીત

પરમાત્માને ઉપાસના કરવી પ્રિય નથી.

તદેતત્ પ્રિયં પુત્રાત્ પ્રેયો વિત્તાત્ પ્રેયો ન્યસ્માત્ સર્વસ્મા
અન્તરતરં ચદયં આત્મા ।

પરમાત્મા પુત્રથી પ્રિય છે, વિત્તથી પ્રિય છે ખીન સર્વના પ-
રતાં પણ પ્રિય છે.

હિંદુધર્મ વિશે ખીજે એક વગર પાપાનો અપવાદ આ છે કે
તેમાં સાગ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ નથી. આવા વિચાર તદ્દન ખોટા
છે, તે શાસ્ત્રોના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. નેમકે.

न धनेन न प्रज्ञया न कर्मणा त्यागे नैके न अमृतत्वमानयुः ।

શંકરાચાર્ય ધૃત વચન

ધનથી, પુત્રથી, કર્મકાંડના અનુકાનથી અમરપણું મળતું નથી,
કેવળ સાગથીજ અમૃત લાભ થાય છે.

હિંદુધર્મ વિશે ખીજે એક વગર પાપાનો અપવાદ એ છે કે
હિંદુધર્મમાં શત્રુનું ભક્તું કરવાનો પ્રસંગ નથી. નેઓને એવો ખ્યાલ
હોય તેઓએ નીચલા શ્લોકો વાંચી લેવા.

न क्रुध्यन्तं प्रतिक्रुदयेक्षक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥

મનુ. ૧૫૬૫૮૫૧

જો તમારા ઉપર કોઈ ગુસ્સે થાય તો તેના ઉપર તમે ફરી
ગુસ્સે પડતા ના. જો કોઈ તમને મારે તો તેને આશીર્વાદ આપો,
એટલે તમારું ભક્તું થાય એવું કહેવું.

શાસ્ત્ર ૧૫૬૫૮૫૧

अतिवादं न प्रवदे न वादयेत्

योनाहतः प्रति हन्यान्न घातयेत् ।

हन्तुं च योनेच्छति पापकं वै

तस्मै देवाः स्पृहन्त्यागताय ॥

મહાભારત સયોગ પર્વ.

જે કંઈક વાચ્ય કહેતા નથી, અથવા તેમ કહીને બીજાને ઉત્તેજિત કરતા નથી, જે માણસ મારખાધને પણ બીજાને મારતો નથી અથવા મારવામાં બીજાને ઉત્તેજિત કરતો નથી, જે પાપાકારીને મળવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેનું આચરન દેવતાઓ, કહે છે કે—
અશવપ્યુચિતં કાર્યમાનિશ્યં ગૃહમાગતે ।

હેતુઃ પાર્શ્વગતાં છાયાં નોપસં હરતિ ટ્રુમઃ ॥

મહાભારત આદિપર્વ.

શત્રુ પણ ઘરમાં આવે તો તેની યથાશક્તિ પ્રમાણે પરોણા ચાકરી કરવી. આડ પોતાના કાપનાર પરથી છાયા કદાપિ હરતો નથી.

ધણાકો કહે છે કે હિંદુધર્મ જ્ઞાતિભેદને વિશેષ પ્રકારે પુણી આપે છે. પરંતુ એ કહેવું ખરું નથી. જેમકે—

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણનાં સર્વં બ્રહ્મમિદં જગત્ ।

બ્રહ્મણા પૂર્વં સૃષ્ટંદિ કર્મણા વર્ણતાંગતં ॥

માહાભારત

આ બ્રહ્મમય જગતમાં વર્ણન વિશેષ નથી. બ્રહ્મથી પૂર્વઘટ્ટ મનુષ્યો કર્મથી વર્ણ થયા છે.

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણ એતિ શૂદ્રતાં ।

સત્રિ યાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાત્ વૈશ્યાત્ શૈવચ ॥

મનુ

શૂદ્ર બ્રાહ્મણ પદ મેળવે છે અને બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર પદ મેળવે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુત્રો વિશે પણ એવુંજ સમજવું. આદિ સુધી જે અપવાદો હતા તેનું ખંડન કરું. હવે હિંદુધર્મ

ખીજા ધર્મો કરતા કેવા વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે તે દેખાડીએ છીએ.

૧ જી. હિંદુધર્મનું નામ માણસ નથી, જેમ બૌદ્ધ વિષે ખ્રિસ્તિય, મુસલમાન ધર્મમાં જુદા, ઇશુખ્રિસ્ત અને મહમદના નામથી ચાલે છે. હિંદુધર્મ તેવો કોઈ માણસ વિશેષના નામથી ચાલતો હતો એથી હિંદુ ધર્મની ઉચ્ચતા સિદ્ધ થાય છે.

૨ જી. હિંદુધર્મ બ્રહ્મનો અવતાર માનતો નથી. હિંદુધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતાઓના અવતાર સંબંધી લખાણો છે. પરંતુ તેઓ એવું કહેતા નથી કે અનાદ્યન્ત નિર્વિગ્નર પરબ્રહ્મે કોઈ મનુષ્યના ગર્ભમાં જન્મ લીધો છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સંબંધમાં લખેલું છે કે—

ન જાયતે મ્રિયેત વા વિપશ્ચિત્ ।

નાયં કુતશ્ચિન નવમૂત કશ્ચિત્ ।

પરમાત્મા જન્મ લેતો નથી, અથવા મરતો નથી. આ સર્વ વસ્તુમાં તેકોઈ વસ્તુ નથી અને તે કોઈ વસ્તુ પણ થતો નથી,

આવો ભાવ આખર હિંદુધર્મમાં રહેલો છે, શરીરમાં અંધુકિંતની જગાએ દેહલાક દેવતા અથવા દેવતાવતારને પૂર્ણ બ્રહ્મ કહેતા છે. પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે એવું લખેલું નથી કે નિરાકાર નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ મનુષ્યના પેટે જન્મ લઈ માનવ આકાર ધારણ કર્યો છે.

૩ જી. હિંદુધર્મ કોઈ વચમાં એટલે પેગમ્બર માનતા નથી. ખ્રિસ્તિયો જેમ પ્રત્યેક પ્રાચીનને અન્તે “Through Jews Christ our Lord and Saviour” (પણ અને પવિત્રતા ઇશુખ્રિસ્તથી નમે અમને પરિચાણ કરે) કહે છે. હિંદુઓ એમ કહેતા નથી. પારસી, મુસલમાન, શાહુદી વગેરે ધર્મે પેગમ્બરનો વિશ્વાસ કરે છે.

અને તેને વચ્ચે સમજીને ઇશ્વરની ઉપાસના કરે ॥ પછી તેની મન્દીથી સ્વર્ગમાં તથા ઇશ્વરની પામે જાય છે તેમ હિંદુ ધર્મમાં નથી સુક્તિ લાખને માટે કોઈ વચ્ચે માણુમની ઉપાસના કરતા નથી

૪ મુ ખીજ એક વિષયમાં હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મના કરતા શ્રેષ્ઠ છે તે આ છે, એમાં ઇશ્વરને દૈવ્યમાં સમજીને ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. ગમે તો બાઈબલ કહો કે કુરાન કહો અથવા ખીજ ધર્મશાસ્ત્ર કહો, પણ કોઈમાં આવો ઉપદેશ આપેલો નથી

૫ મુ હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મ કરતા આ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે કે એમાં ઇશ્વરની સાથે યોગનો ઉપદેશ છે યોગના સળધમાં હિંદુધર્મમાં જેવા સૂક્ષ્મ વિચાર ક્યાં છે, તેવા ખીજ કોઈપણ શાસ્ત્રમાં આપ્યો નથી

૬ મુ. હિંદુધર્મનો ખીજ એક ચમત્કાર લક્ષણ એ છે કે તેમાં નિષ્કામ ઉપાસના કરવાની વિધિ છે હિંદુધર્મમાં સમમ નિષ્કામ બે પ્રકારની ઉપાસનાની વિધિ છે પરંતુ ખીજ ધર્મમાં નિષ્કામ ઉપાસના સમઘી દર્શન નથી હિંદુઓના ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે

उपासते पुरुषं द्यकामास्ते शुक्रमेतदिति वर्त्तन्ति धीराः ।

જે ધીર માણુસ નિષ્કામ યજ્ઞને તે પરમ પુરુષની ઉપાસના કરે છે તેનો જન્મ યતો નથી

૭ મુ હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મના કરતા ખીજ એક વિષયમાં શ્રેષ્ઠ આવે માટે છે એમાં સર્વ જૂતના ઉપર જ્યાં કરવાનો ઉપદેશ છે બાઈબલ અને કુરાનમાં કેવળ માણુસ ઉપર દયા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે હિંદુશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આવો છે કે સર્વ જૂતનું દિત કરવું હિંદુશાસ્ત્રકારોની નજર આ વિષયમાં કેવળ મનુષ્યના ઉપર જ ધ્યાનથી નહોતી પણ પક્ષી જીવ માત્રનાં ઉપર તે વિસ્તારેલી હતી.

“મા હિંસાત્ સર્વ ભૂતાનિ, સર્વ ભૂતહિતેરતઃ”

ઈત્યાદિ વાક્ય તેનાં પ્રમાણ છે.

૮ મું. પરકાલ સંબંધી મતમાં હિંદુધર્મનું શ્રેષ્ઠત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થાય છે. યોનિભ્રમણ એટલે પાપી મનુષ્ય મૃત્યુના પછી પશુ-યોનિમાં અથવા કીટયોનિમાં અથવા મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ લેશે. આવા પરકાલના વિષયમાં હિંદુધર્મનો મત નિકટ ભાગ છે ખરો. પરંતુ જુઓ તેમાં પણ હિંદુધર્મનું ગોટપણું પ્રકાશ આપે છે. મુસલમાન તથા ખ્રિસ્તિઓના ધર્મમાં અનંત સ્વર્ગ તથા અનંત નરકની વાત છે. પુણ્યવાન માણસો અનંતકાળ સ્વર્ગ ભોગવશે. પાપી માણસો અનંતકાળ નરકમાં પડશે. એથી પાપી મનુષ્યના પરિત્રાણની આશા રહેતી નથી. પરંતુ હિંદુધર્મ આ આશા આપે છે કે યોનિ ભ્રમણથી પાપી માણસ પાપનો નાશ થવાથી તે પાશે. ઉત્તતિના માર્ગ ઉપર સંસ્થાપિત થાય છે. આ મત ગમે તેા ખરો હો કે ખોટો હોય પરંતુ ઉપર લખેલા બીજા ધર્મના મતના કરતા ઇશ્વરનો ન્યાય અને કૃષ્ણાભાવની સાથે વધારે ન્યાયવાદો લાગે છે તેમાં સંદેહ નથી.

૯ મું. હિંદુધર્મનું ઉદ્ધારપણું સર્વ ધર્મના કરતાં વધારે છે. ખ્રિસ્તિઓ કહે છે કે અમારો આ ધર્મ નહિ માન્યાથી તમે અનંત નરકમાં પડશો. હિંદુધર્મનો ભાવ તેવો નથી. જેમકે—

કિરાતદ્વનાન્થ પુલિન્દપુકસાઆવીરકંકા ચવનાઃ खसादयः
येन्येश्च पापापदपाश्रयाश्रयाःशुध्यत्नितस्मिप्रभुविष्णवे नमः ।

શ્રીમદ્ભાગવત

દિરાત, દૂણ, અન્ન, પ્રુલિન્દ, પ્રુક્ત, આખીર, કંક, યવન, ખસે
ધસાદિ મનુષ્યો અને ખીજા પાપચારી માણસો જેવો આશ્રય લઇને
શુદ્ધ થાય છે તે વિધિને હું નમસ્કાર કરું છું.

રુચીનાં વૈચિત્ર્યા દ્વજુકુટિલ નાના પથ જુપાં
નૃણામેકો ગમ્યસ્ત્વમાસિ પયસામર્ણવૈવ ॥

રૂચિના બેદાનુસારે ઋણુ કુટિલપથથી માણસો આખરે તમને
મેળવે છે. જેમ નદીઓ ગમે તે રસ્તેથી જળ પહોંચાડે આખરે સાગરમાં
જળને મળે છે.

૧૦ મું. દિંદુધર્મ ખીજા ધર્મો કરતાં આ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે,
કે આ ધર્મમાં શુભના દરેક કામમાં ધર્મરતુ સ્મરણ કરવું લખેલું
છે. જેમકે.

પ્રાતરુત્થાય સાયાહંસાયદ્વાત્ પ્રાતરન્નરઃ ।
યત્કરોમિ જગન્માતસ્ત દેવ તવ પૂજનં ॥

તંત્રસાર

જે જગન્માતા પ્રાતઃકાલથી ઉઠીને સાયંકાલ સુધી અને સાય-
કાલથી પ્રાતઃકાલ પર્વત જે હું કરું છું તે તમારી પૂજા સ્વરૂપ છે.
ધર્મરતે સ્મરણ કરીને કંઈ પણ કામ કરવું નહિ. દિંદુઓ સા-
માન્ય પત્ર લખતી વેળાએ ધર્મરતે નામું શ્રીનામે લખે છે એવો ધ્ર-
મ પરાયણ માર્ગ ક્યાંય પણ જોવામાં આવતો નથી.

૧૧. મું. ખીજા ધર્મના કરતાં આ વિષયમાં, દિંદુધર્મનું શ્રેષ્ઠ
પણું છે. દિંદુઓ સર્વ વિષયમાં ધર્મના આદેશનુસાર કામ કરે છે.
એક અગ્રેજ ખરેખરું કહ્યું છે કે દિંદુઓ ધર્માનુસારે ખાય છે, ધ-
ર્માનુસારે પીએ છે, અને ધર્માનુસારે સૂએ છે.

ધર્મ અને નીતિમાં હિંદુસ્તાને મનુષ્ય સમાજનું ઘણું બહું કયું છે. ઇસુખ્રિસ્તના જન્મ વતખ છસો વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તમાં બુદ્ધદેવે જન્મ લઇને જનમંડળમાં ત્રેમપૂર્ણ સર્વ જોમ ધર્મ પહેલાં ફેલાવ્યો હતો. તે રાજાનો પુત્ર અને રાજસિંહાસનનો વારસ થઇને રાજ ભોગમાં હતો. શક્તિમાન પિતા, સ્નેહમયી માતા, પતિપ્રાણ સ્ત્રી, સુંદર પુત્ર, આજ્ઞા માનનારા આકર નકરો, પુષ્કળ ધન એ તેનું હતું, પરંતુ તે સર્વથી તેનું મન સંતુષ્ટ થયું નહિ. તેણે મનુષ્યોના દુઃખથી દુઃખિત થઇને રાજભોગનો સાગ કરી મોક્ષમાર્ગની શોધમાં નિકળ્યો. ધીરે ધીરે તેનાં જ્ઞાનેત્ર ઉઘડ્યાં. જાતિભેદ અને અવસ્થાભેદ તેને દેવે અટકાવ્યો નહિ. તેણે જોયું કે મૂકિતના માર્ગમાં પેસવાનો સધળા-ઓને એક સરખો અધિકાર છે, જે લોકોનાં દુઃખ જોઇને વ્યાકુલ છે, તે પારકાની પીડા કેમ જોઇ શકે. તેથી તેના હૃદયમાંથી આ ગદા વાક્યો નીકળ્યાં, “અહિંસા પરમ ધર્મ છે,” ગમે તો ગાણુસ હોય કે ખીન્ન પ્રાણીઓ હોય પણ કોઇને દુઃખ દેવું નહિ. સધળાઓને સુખમાં રાખવાની તત્ત્વીજ કરવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને ખીન્ન-શ્રી ધણીક વર્ણશંકર જાતિની વિવાદની જમીનમાં એક તરત ખીન્ન વાળ્યું. આર્ય અને મસેઅઇ એક બંધમાં બાંધવાનો ઉપાય ચોળ્યો. ધીરે ધીરે સુગંભીર સુવિસ્તારવાળું સિંધુનું પાણી ઓળંગીને ખરદ્ધી દક્ષિણ ભેધ બેઠો તુમશુંગ પર્વતમાળા ઉર્ધ્વધન કરીને આ મંડળ વાર્તા દર દેશમાં દોડી સમુદ્રપાર થઇને સિંદલદ્વીપમાં, દિગ્માલય ઓલંગીને ચીનના રાજ્યમાં જોધર્મનો ઉજળો તરંગ વહેવા લાગ્યો. પ્રાચીનકાળના લોકો પોત પોતાના ધર્મ લઇનેજ સંતુષ્ટ રહેતા હતા. સસધર્મ સર્વત્ર ફેલાવીને સર્વ મનુષ્ય જાતિને એક ધર્મમાં દોશિત કરવા જોઇએ, આ નવો ભાવ બૌદ્ધધર્મની જોડે જોડે જૂનમંડળમાં પ-

હેલાં ઉદિત થયો. ધર્મનો બોધ આપનારા દેશો દેશમાં ફરવા લાગ્યા. નવા ઉત્સાહમાં પ્રીતિ બંધેલા દુષ્ટધર્મી તેઓ જગતના હિતસાધનના જીવમાં જુતી થયા. સિંધુ અથવા જલપુત્ર, સાગર અથવા દ્વિમાલ્ય કોઈ રીતે તેઓને રોકી શક્યા નહિ. આવી રીતે ઇશુખ્રિસ્ત જન્મવાની આગમજ સિંદલદીપથી ચીન સુધી બૌદ્ધધર્મનો શાંતિમય વાવટો ફર્યો. હજી સુધી જૂનડામાં યુદ્ધદેવના જોટલા શિષ્ય છે, તેટલા ખીંગ કોઈ ધર્મ પ્રવર્તકના નથી. સર્વ દેશ, સર્વ જાતિ, સર્વ વંશને માટે ધર્મનો ફરવાજો યુદ્ધદેવે પહેલાં ઉઘાડ્યો. ત્યાર પછી માતુદિ દેશના ઇશુખ્રિસ્ત અને આરબસ્તાનના મુહમ્મદ તે માર્ગના મુસાફરો થયા. પરંતુ ઇશુખ્રિસ્તની પ્રીતિ નરગ્નનિર્માજ દેલાયક્ષી હતી, એ યુદ્ધદેવની દયાની પેઠે સર્વ જીવોને ખોળામાં ધારણ કરવા પામ્યો નહિ. મહમ્મદે ઇશિરનો મહિમા દેલાવવા જતા ધરણીમહાને મતુખ્યના લોહીથી તરબોડ કરી, એવી બળજોરીથી બૌદ્ધધર્મનો વિસ્તાર થયો નથી. યુદ્ધશિષ્યોએ ધણાક જીલ્લો સહન કર્યો હતા, કોઈ કોઈ વેળાએ શત્રુઓએ લગાડેલી આગમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હતા, પરંતુ હથિયારથી કે શરીરનાં પરાક્રમથી તેઓએ ધર્મ દેલાવવાનો યત્ન કર્યો નથી. ઇશુખ્રિસ્ત જન્મવાની ત્રણસો વર્ષ પહેલાં યુદ્ધધર્માવલંબી મગધપતિ અશોક અથવા પ્રિયદર્શી આખા જરતખંડનો ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેણે પાગાણ ઉપર તળા પહાડ ઉપર ઠેક ઠેકાણે જે અનુગ્રાનપત્ર બોલાવી છે તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે.

૧. અહિંસા પરમ ધર્મ છે, બોજનને માટે તથા યજ્ઞ કરવાને માટે પશુ અને પક્ષીનો વધ કરવો નહિ.

૨. રાજ્યમાં જરો જાગે પીડિત, મનુષ્ય અને પશુપક્ષીને માટે

ઔપધાસ્ય સ્થાપવાં, અને દ્વાદશરૂની સુવ્યવસ્થા કરવી, અને રસ્તાની આબુ બાબુએ વૃક્ષ રોપવા તથા કુવા ખોદાવવા.

૩ પિતા માતાનું સન્માન કરવું, અગ્રેશી, સમાવહાલાં અને પુરોહિનોના ઉપર દયા કરવી. પશુપક્ષીના ઉપર ધાતકોપણું કરવું નહિ, શરીરને કદી અભિતાહારથી કરવું નહિ કલંકિત શ્રમથી કદી ખરાબ વચનન કહેવું (આ એક બોધ સૂત્ર છે) દરેક પાંચમે વર્ષે બૌદ્ધધર્મનો નૈતિક આદેશ ફેલાવવો.

૪ પહેલાંની અવસ્થાની જોડે હાલની રાજ્ય ચલાવવાના સુખની અવસ્થાની તુલના કરવી.

૫ જૂદા જૂદા દેશના સ્વદેશી તથા વિદેશી રહેવાસીઓને ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા માટે પ્રચારકો નિયુક્ત કરવા.

૬ પ્રજાના આચાર વ્યવહાર રીતિનીતિની તપાસ કરવા માટે અને શિક્ષણને માટે નીતિ પરિદર્શક અને ધર્મના માર્ગ દેખાડનારા મુકરર કરવા જોઈએ.

૭ ધર્મની ઐક્યતા અને સત્ય સ્થાપવાની ધણી કળા રાખવી.

૮ પૂર્વવર્તી રાજ્યવર્ગનું અનુમોદિત પાશવ તથા ઇન્દ્રિય પરિતોષ પને મળતા સુખની સાથે હાલના રાજસાસનનો પવિત્ર સુખનો વિપરીત સંબંધ છે.

૯ ધર્મમાંજ ખરૂં સુખ છે. ધર્મ આપણને પુણ્ય કામની ગતિ આપે છે. ધર્મ સારાં કામોને આશરે છે. સારાં કામોમાં દયા, ઉદારતા, પવિત્રતા, અને સત્યતાજ સર્વથી મોટાં છે. ધર્મોચરણમાં જ ખરૂં સુખ મળે છે. અને ધર્મોચરણમાંજ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકાય છે. એટલા માટે સત્યનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

૧૦ આ સંસારના સુખનું આપણું નિત્યપણું અને અસાધ્યતા-
સાથે બંધાયેલો બદલો એ વિપરીત સંબંધ છે.

૧૧ ધર્મોપદેશ આપવો એ જ સર્વ કરતાં મોટું દાન છે.

૧૨ અવિશ્વાસિઓને ઉપદેશ આપવો એ કર્તવ્ય છે.

૧૩ (અસપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે.)

૧૪ એમાં પૂર્વના નેર ઉપદેશનો ટુંદમાં સાર આપવામાં આ-
વ્યો છે.

ઉપસા ટુંકા સારમાં લોકોનું મગજ કરવા માટે જે પ્રકારનો ય-
તન અને ખીજા ધર્માવલંબી લોકોના ઉપર જેવો ઉદાર ભાવ જેવા-
માં આવે છે, તે હપરથી દાહની સુધરેલી જાતિના રાગઓને શ-
રમમાં નાંખે એવું ધાર્યું છે તેમાં સંદેહ નથી. કમનસીબે દાહના
બાદ મતાવલંબી જાતિઓ પૃથ્વીમાં સર્વ ંદ જાતિ નથી; પરંતુ
જે કોઈએ ધ્યાન પૂર્વક ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તે કબૂલ કરશે કે પશ્ચિમ
તરફમાં ઇસુખ્રિસ્તે જે પ્રેમખ્યાતિ ફેલાવી છે તેના કરતાં પૂર્વ ભાગમાં
બુદ્ધજીવે સજાગવેલો પ્રેમનો દીવો કોઈપણ પ્રકારે ંખો નથી.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

પ્રાચીન હિન્દુઓના યુદ્ધ ધર્મ.

પ્રાચીન ભરતખડમા સર કામમા ધર્મનો સળધં હતો ખાણુ તેમા પણ ધર્મ હતો. અનહાર ચવાવવો તેમા પણ ધર્મની નાત હતી કરવુ તેમા પણ ધર્મના લક્ષણો હતા, તેમજ લક્ષણ પ્રવી તેમા પણ ધર્મ હતો. એકદરે કાર્ક કામ અધર્મ પૂવઃ કરવુ ન જોઈએ, સર્વ પ્રમ ધર્મને અનુમરીને કરવુ જોઈએ, એવો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રાચીનકાનના આર્યોમા હતો. યુદ્ધ પ્રણેજ ખરાન કામ છે, તે પણ પૂવકાને ધર્મમા બધાયકુ હતું માણુમોને મારનાં એ પણ ધર્મ તથા નિયમથી મારવા એની ઇચ્છા રાખવી, એવો નિયમ રાખવો, એની માન્યેતીનો વિચાર કરવો એ વીર પુરોનાં જૂવણુ તરીકે સમજાય છે.

• જ્યારે કુરુક્ષેત્રની લક્ષણનો આરબ થયો, ઈસવ પાંચમી સદી પૂર્ણ હતાહથી એ મેમને મારવા માટે તૈયાર થયા, ત્યારે મવર્ધા પહેલા એક ધર્મ નિયમ ક્યો હતો એક તરફથી મહેનામા આવ્યું હતું કે, અમે અધર્મ તથા ગેર ઇનસાફથી લડીશુ નહિ જ્યારે લક્ષણ પૂરી થઈ રહે એટલે પાછા આપણામા આગમના જેવી પ્રીતિ રહેવી જોઈએ દિનસમા લક્ષણ થઈ રહ્યા પછી રાત્રે આપણે દુશ્મનાઈ છોડવી કોઈને પણ ગેરઇનસાફ તથા કમવુ નહિ વાકે મુદ્દની વેળાએ ફક્ત વાકે મુદ્દ કરવુ, હથિયારની લક્ષણમાં હથિયારથી લક્ષણ કરવી નાશી જનારા માણુમને તથા પડી ગયેલા માણુસને મારવો નહિ રથી રથીની જોડે, હાથી ઉપર બેઠેલા હાથી ઉપર બેઠેલાની જોડે, ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલા સ્વારની સાથે, અને પેદલ લશ્કર પેદલની

સાથે ઉત્સાહ ભય અને અભિવાય પ્રમાણે લઘુ તેમા કોઈએ પણ ફરવું તથા કાપર થવું નહિ તેમજ તે નિયમ તોડવો નહિ. પહેલા માણસને સાવચેત કર્યા પછી દયિયાર ઉગામણુ, વિશ્વાસુ અને ભયથી કુશળતા માણુએને મારવો નહિ, દયિયાર કારના, કવચ વિનાના માણુએને કદાપિ મારવો નહિ, ગાડી હાકનાર સારથિ, ખોળે લઈ જનાર, દયિયાર લઈ જનાર દાસ અને વાળાં વગાડનાર વગેરે સહાયકને મારવા નહિ. ભારતની લઠાઈમાં આવો અદ્ભુત ધર્મનિયમ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો.

મુદમાં ક્યાં કામ કર્યાંથી ધર્મની રક્ષા થાય છે, તે મતુરમૃતિ, નીતિમયુષ્મ, કામન્ધ્યામ નીતિસાર, વૃદ્ધરાગધર, નીતિપ્રકાશિમ અને શુક્તનીતિ વગેરે ગ્રંથમા વિસ્તાર પૂર્વક લખેલું છે. તેમાંથી અહિ થોડા વચન આપીએ છીએ.

ન ચ દન્યાત્ સ્થલારુદં ન ક્લીષં ન કૃતાજર્ણી ।

ન મુક્તકેશ માસો નં ન તવાસ્મીનિ વાદિનમ્ ॥

ન દુષ્ટં ન વિસન્નારં ન નમ્રં ન નિરાયુદ્ધમ્ ।

ના યુદ્ધમાર્ગં પદ્મપન્તં ન પરોણ સપાગતમ્ ।

ન મીતિ ન પરાવૃત્તં સર્વા ધર્મ મનુસ્મરન્ ॥

નીતિમયુષ્મ મૃત મનુવચન

જે માણસ સ્થાનમાંથી ઉતરેલો હોય તેને અને જમીન ઉપર બેઠો હોય તેને મારવો નહિ નયુષ્મને મારવો નહિ, જે હાથ બેડીને ઉભો હોય તેને મારવો નહિ, બુદ્ધિવાદવાળા માણસને, બેઠેલા માણસને અને જે માણસ હું તમારા શરણુ આવ્યો છું, એવું કહે તેને મારવો

નહિ, જે લઢાઈ કરતો નહોય, જે લઢાઈ જોવા આવ્યો હોય, જે પારકાની જોડે સંઘામ કરતો હોય, જે બપથી ગમરાતો હોય, જે નાસવાની તૈયારી કરતો હોય, જે પછવાડે હડતો જાય, એવા માણસોને સાધુઓએ ધર્મ મનમાં લાવીને મારવા નહિ.

वृद्ध बालो न हन्तव्यो नैव स्त्रीनै च बन्ध द्विज ।

तृणपूर्णं मुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥

ડાશો, બાળક, સ્ત્રી, સાધુ અને જે તૃણ મોમાં લપટે છે તમારો હું એવું કહે તેનો કાઈ રીતે નાશ કરવો નહિ.

મહર્ષિ વૈશંપયને પણ ચોતાના નીતિ પ્રકાશિકા ગ્રંથમાં ઉપર લખેલાના જેવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

न कुटैर युधैर्हन्यात् युद्धमानो रणे रिपुन् ।

दिग्धै रत्यु लेणन्त्रैस्तં स्तૈશ્ચૈવ पृथक् विधैः ।

न हन्या द्रक्षमारुढं न क्लीवं न कृतांजलिम् ।

न युक्त केशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ।

न प्रमुक्तं न प्रणतं न नम्रं न निरायुधम् ।

न युद्धमानं पश्यत्नं न परेण समागतम् ।

आयुध व्यसनं प्राप्तं न वर्त नाति परित्तम् ।

न हीनं न परावृतं न च बल्हीक माश्रितम् ॥

न मुखे रुनिनं हन्यात् न स्त्रीयो वेश धारतम् ।

मातादशान् भरेर्वापि घातयन् किल्बिषી શ્રવેત્ ।

નીતિ પ્રકાશિતના આ વચનો અતિ સરળ શબ્દથી બનેલાં છે વિશેષ કરીને એના અર્થ ઉપરના વચનોથી સમજાશે. દુકામા પહેલા સ્તોકમાં કહેલા કુટાસ્ત્રની ખરી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો શતકી વગેરે અમિય દયિયારની જ કલ્પના કરવી જોઈએ હાલની બહુક ના તોપની લદાઈ/ધણી જે કુટ હો બહુકના જેવું કુટાસ્ત્ર બોલું કંઈ નથી અને નહોતું

અમે પહેલા સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે પ્રાચીન કાલમાં બહુક ના જેવું અથવા બીજા એક આકારની બહુક જેવી તોપો હતી પરંતુ તેના વડે આપો જાગી લદાઈઓ કરતા નહોતા બહુકથી લદાઈ કયાંથી અધર્મ પાય છે અને એમાં કંઈ પણ પૌરુષ નથી એવું જાણવાથી તે વેળાએ ક્ષત્રિવીરો બહુક કે કોઈ જ્વતના બીજા અમિના દયિયારો થી માધુમતે મારવાને ઉત્સાહિ થતા નહોતા. મહાભારતમાં લખવા મા આવ્યું છે કે—

તાવ લ્લુંઠે પીઠાયચ શત્રૌઃ પ્રકૃતયઃ સ્થયમ્ ।

વશે જાતે પુનસ્તામૃ શિષ્ટ ચ દત્તિમાચયેત્ ॥

જ્યા સુધી શત્રુ વશીભૂત ન થાય ત્યા સુધી તેની પ્રજા અને અમલદારને પીડા આપવી અને તેનું ધન પણ હુની શેવું, પરંતુ તે જ્યારે વશીભૂત થાય ત્યારે તેઓના ઉપર કોઈ જ્વતનો જીવન કરવો નહિ હવડ તેનો પિતા પ્રમાણે એટલે પિતાને જેમ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે તેમ તેને પેનશન આપવું

ધર્મ યુદ્ધ સમયે મનુષ્યે આવું કર્યું છે—

સમાંત મા ધૈરાજાઃ ત્વાઈતઃ પાલયન પ્રજાઃ ।

ન નિવર્તેત સંગ્રામાત્ સત્રધર્મ મનુસ્મરત ॥

આહ્વેષુ મિથોન્યન્યં જિઘાસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુધ્યમાનાઃ પરં શુક્તયા સ્વર્ગે ચાન્ત્ય પરાંમુત્તાઃ ॥

પ્રભુનું પાલન કરનાર રાજા સમાન, મધ્યમ અને ઉત્તમ માન,
ધુસધી સંગ્રામમાં બોલાવ્યાથી ક્ષત્રિ ધર્મ સ્મરણ કરીને લડાઈથી
કંટાળો ખાવો નહિ. એક-બીજાનાં વધ કરવાની ઈચ્છા રાખનારા
રાજાઓએ શક્તિનું અવલંબ કરીને લડાઈ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને જે-
ઓ પરાંમુખ એટલે પાછી પાની ભરવા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

પ્રાચીન હિંદુઓના ધર્મને માટે ત્યાગો.

પ્રાચીન ભરતખંડ અને નવું યુરોપ આ બેઉના ઉપર જે નજર કરવામા આવે તો બેઉનો વિપરીત ભાવ બાળવામા આવે છે. પ્રાચીન ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે જ્યારે વાચીએ છીએ ત્યારે તેમા એક ભાવનો પરાકાષ્ટ જોઈએ છીએ, તે આમ છે જેમકે આત્માનું મર્વ કંઈ છે ને શરીર કંઈજ નથી, તેથી શરીરની સાથે જેઓનો સંબંધ છે તે સંબંધ વિષય પણ કંઈજ નથી અનુપાન, ઉત્તમ ખિજાતું, ઉત્તમ પોશાક એ સંબંધ કંઈજ નથી સંપદ, અને એશ્વર્ય વિષયનો વૈભવ એ સંબંધ કંઈજ નથી આ જીવનની વિડંબના અને પૂરું જન્મની દુષ્કૃતિનું ફળ છે. માનવ સંસાર આત્માનું ક્ષેપણ છે અહિયાં આપણે દુષ્કૃતિનો દડો લોગવવાને માટે જાણ્યા છીએ અહિયાંના કોઈ પદાર્થને આપણે વિશુદ્ધ પ્રીતિની આખે જોઈ શકતા નથી કોઈ પદાર્થને ત્રિષ તથા પ્રાર્થનીય ગણી શકતા નથી કોઈ વિષયના સાર જ્ઞાનમાં આચક્રત થઈ શકતા નથી મધ્યના સુખનો છેડો દુઃખ છે આપણે માનવ સંસારમા જન્મ્યા છીએ અને જ્યાં સુધી કર્મનો વિરામ અને વાંસનાની નિવૃત્તિ થઈ નહિ ત્યાં સુધી આપણે જન્મ લઈશું આ જન્મના હાથથી જયવાતુ નામ મુક્તિ કહેવાય છે, અને જોજ માનવ જન્મનું પરમ લક્ષ છે. પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રકારીએ, ધર્મશાસ્ત્રીએ, વિચારવાન પંડિતોએ, પુરાણકાર મંત્રીઓએ ઇત્યાદિ સંબંધીએ એક વાક્યથી આ લક્ષનું જ નુમોદન કર્યું છે, અને તેઓએ જ કંઈ પુરાણશાસ્ત્રો કર્યા છે, તેમા

સધળાઓમા આજ લક્ષ છે કેવી રીતે માણુમ આ શરીરને આ માનવ જીવનને અને આ માનવ સસારને ધિક્કારવા શીખે, કેવી રીતે યાનામિથી સધળા પાપનું મૂળ કારણુ જે કર્મજીન છે તેનો નાશ કરે કેવી રીતે પરમાત્માના વિચારમા લાગ્યો રહે અને ઇદ્રિય સુખ અને સસારી બંધનનો ત્યાગ કરતાં શીખે આવા વિચાર હૃદયમાં લઇને તેઓએ કલમ કસી છે અને સવદા આજ વિષય ઉપર મગ્ન થયેના હતા.

નવા યુરોપના ઉપર નજર ફેંકા જેનાથી સપૂર્ણ વિપરીત ભાવ નજરે પડશે નવા યુરોપમાં કહે છે કે શરીરજ સર્વ કંઈ છે, આત્મા કંઈજ નથી, શરીર શિવાય આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ છે કે નહિ તે સંદેહકાદક છે, માણુસના શરીરના સુખના ઉપાય શોધો, બહારના દારિદ્ર્ય નિનારણુના ઉપાય કરો, દેશ વિદેશથી સ્નાત્કાર ખોરાક, સારી પીવાની ચીજો મગાવો, તે યાનમાં, તે દર્શનમાં, તે વિજ્ઞાનમાં કે તે પ્રયોજનામા જેનાથી સાક્ષાત અથવા પરસ્પર સંબંધથી શરીરના સુખની મદદ મળે તેમા મંડેા જોતિષશાસ્ત્રમા જે ટકુ કામનું છે તેનાથી વહાણુ ચલાવવામાં મદદ થાય છે, વેપારને વધારો થાય છે, અને યોખા ધજા ઇલાદિ દેશમા આવે છે, પ્રાકૃતિક (કુદરતી) તત્ત્વનો વિચાર કરવો સારો છે, તેનાથી કુદરતી અદ્વિત શક્તિઓ શોધવામા આવે છે અને તેથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે દશ દિવસને રસ્તે દશ કેનાકમા પહોંચવામાં આવે છે, દશ યોજન દૂર બેસીને પરસ્પર વાતચીત શ્રવામા આવે છે, માણુસની મહેનત વગર ધર્તુ દળાય છે, કપડાં વણાય છે, અને સત્રગ્ની જાતના સુખકારક પદાર્થ મહેલાઈથી જાદી અને થોડી કીમતમા તૈયાર થાય છે નરા

પુરોપના મતથી વિજ્ઞાનની ચર્ચાની જરૂર છે. નવા પુરોપનો નવો ધર્મ કહે છે કે આ જમત પરીક્ષાની જગ્યા છે. નવા પુરોપનું હરદો-જનું જીવન કહે છે કે આ જમત આરામનો ખમીયો અને સુખ ભોગવવાની જગ્યા છે. સધળા પાર્થિવ પદાર્થમાં નવા પુરોપનો કેટલો આગ્રહ જોવામાં આવે છે!! મિસર હાથમાં રહેતો આપણા વેપાર ની ઉત્પત્તિ ધાય ને આપણા હાથમાં ધન એકઠું થાય. એટલામાટે ઇનસાફી હોય કે જેર ઇનસાફી હોય તોપણ તે દેશને હાથમા રાખવાની મહેનત કરે. ભરતખંડના લોકોને સ્વદેશ રાસનનો અધિકાર આપ્યાથી ઇંગ્લેંડને ધન મળવામાં કેટલુંક નુકસાન થયો. એટલા માટે તે આપશે ના. પ્રાચીન ભારત કહે છે કે વાસનાની નિધનિ કરો, આ જીવનને ધીકારો, ધર્મજ સાર છે અને ધર્મજ નિલ છે. નવુંપુરોપ કહે છે કે રોજના સુખનો રસ્તો ઉપાડો ને સંસારની ઉન્ન-નિમાં મન લગાડો કારણકે શરીરમાઘંત્રલ, ધર્મસાધનમ્ હિંદુ, વૈગવ્ય ધર્મને માટે હતો નેમાં શરીરની કંઈ દરમ્મર કરતા નહોતા, તેનું વર્ણન કરવું કરીને સિદ્ધ કરવું જરૂરનું જણાય છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓનો ઇતિહાસ નથી, અને ભારતના પ્રાચીન હિંદુઓનાં કામો જતાં રમ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ પણ તે કામનાં ધણાખરા ચિન્ત પણ નજરે પડતાં નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં નથી. આ કારણથી સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. કારણ કે સાહિત્ય ઉત્તમ પ્રમાણુ કોમે સર્વજ્ઞ હાથમાં આણ થાય છે, કેમકે સાહિત્ય કેવળ જ્ઞ-નિનોજ પરિચય આપતો નથી પણ પ્રવૃત્તિ, ખુલ્લું અને આશક્તિ આશા ઇચ્છા અને નમ્રનો, જૂના, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું વર્ણન કહે છે. એક જાતિના સાહિત્યમાં તે જાતના ગુણદોષ બધાવમા

રહે છે, કેમકે જાતિય ધાત ન બંધાયેલી જાતિય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી.

આપણા દેશની જૂની શિક્ષણની રીતિથી ભરતખંડનાં છોકરાં, ટૂંક, વિદ્વાન, મૂર્ખ, ધનવાન, ગરીબ, નાના મોટા સર્વ થોડું ધણું ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે. એટલા માટે કાઠને પણ કહેવું પડે એમ નથી કે આપણા દેશનાં ધર્મશાસ્ત્ર દુઃખની વાતોથી, કષ્ટના વર્ણનથી ભરપૂર છે. રામનો વનવાસ, પાંચ પાંડવોનો વનવાસ, અજ્ઞાનનું દેશનિ કાલ, નળ દમયંતીની વાત, શ્રીકૃષ્ણચિન્તાની વાત, હરિશ્ચંદ્રની કથા, સાવિત્રી સત્યવાનની કથા, નિમિત્તવાહનની વાત, દાતા કણ્વની કથા, આવી રીતની અસખ્ય કથાઓવગેરે ધણા શોક, દુઃખથી ક્લેશથી, હિંદુશાસ્ત્ર પરિપૂર્ણ છે. આટલી વેદનાનીવાતો દુનિયાની બીજી કોઈ પણ જાતિનાં સાક્ષમાં નથી એ નિશ્ચય થયું છે. વળી જેઓએ હિંદુશાસ્ત્રમાંની કથાઓ ધ્યાન લગાડીને વાંચી છે, તેઓજ જાણે છે કે કયા આસાધારણ ભક્તિ ભાવથી, કેવી ખુશીથી વનવાસી કે વનવાસિની વનવાસનું દુઃખ પતિને ગુમાવેલી પતિવ્રતા પતિવિચ્છેદનનું દુઃખ સહન કરે છે. જે મહાપુરુષોએ તે શોકદારક કથા લખી છે તેઓ તે કથાથી કેટલા ઉન્નત, કેટલા વિદ્વાન, કેટલા મુગ્ધ હશે કે જાણેશોક દુઃખજમાણસની પરમ સુખ ભોગવવાની સામગ્રીએ એમખતાવેછે ત્રીક સાહિત્યમાં પણ ધણીક દુઃખની વાતોછે, અંગ્રેજ સાહિત્યમાં પણ ધણીક દુઃખની કહાણીઓ છે. સફલિત ઇસ્લમ અને શેક્સપિયરના જેવી દુઃખકારક વાતો યુરોપના ધણાજ યોગ કવિઓએ લખી છે. પરંતુ તે દુઃખ યોગીવાર સુધી રહેલું જણાય છે. જેમ ત્રીક નાટકમાં કોઈ દિંસા અનેઅર્ધયનું મિથણુ છે, તેમ શેક્સપિયરના નાટકમાં પણ છે.

નાટક ભજવવાને પાત્ર ક્યાક લાગે છે ત્રીક નાટના નાયક નાયિકને
 થોડો વખત લાગે છે એટલા માટે ત્રીક નાટકનાં દુખ-ધૃષ્ટિપસ,
 આન્ટાઈગિની તથા ફિલક્લિતિસના દુખ-મારે હોવા છતાં પણ
 થોડીવાર સુધી રહેલા છે. અત્રેજી નાટકે લાખો વખત રહે છે ખરો,
 પરંતુ અત્રેજી નાટકની નાયક નાયિકામા હેમનેનું તથા સિનરનું
 દુખ અધિર, અરિયર, અસહન સિનવાનું છે રોકસપિયર, સાર્કિલસ,
 અને ઈરિન્કસે ૩ ખનું ચિત્ર ચિતાર્યું છે તે બધા ક્ષણ સ્થાયી છે
 યુરોપના નાટકમા દુખથી કાઢીએ પોતાની આંખ પોતે ફોડી
 તથા ઉખાડી નાખી છે કાઢ પોતાના હોડરને પોતે મોટો સાપ
 છે કાઢ પડાડના શિખરથી ઉપર પડીને મરી જાય છે આવો બ
 યાન દેખાવમા જાણે વીજળીની આગથી ચારે બાજુએ બળતું હોય
 એવું દેખાય છે પરંતુ તરત સર્વ ધોર અધાર્થ થઈ જાય છે કેના
 અન્યમન્ય થવાય છે-તેમા જોનામા તથા સમજવામા ધણુજ
 થોડું આવે છે, ફક્ત આશ્ચર્ય થઈએ છીએ * ને દુખ શરીરને
 ચીરીને મીડું બરવા જેવું, પગે પગે, કનાડે કનાડે, દહાડે દહાડે,
 મહીને મહીને, વડં વડે, એમ વધતા વધતા આખો જન્મારો અથવા
 જીવનકાળનો ધણુ ભાગ જાય છે તોપણ દુખ ભોગનનાર સ્થિર ધીર
 અવિચલિત રહે છે તેવા દુખનું ચિત્ર કાઢ પણ યુરોપના કવિએ
 ચિતારેલું જોવામાં આવતું નથી કેવળ તે પ્રાચીન હિંદુઓના સાદિ
 સમાગ જોવામા આવે છે જાગિક રાજવંશ ઈન્દ્રાથી વનમા જાય
 છે રાજભોગ, રાજપમંદ, રાજપ્રસાદનો લાગ કરીને પતિ જોડે

* યુરોપના નાટકો વાચનાથી મોહિત થવાય છે ખરું પણ
 શિક્ષણ ધણુજ થોડું મળે છે

કોટાથી ભરેલા જંગલમાં, ફાડી ખાનારાં જનાવરોના અરણ્યમાં, સાંદ ખાવાનું પડતું મૂકીને ઝાડના કંદમૂળ ખાવાને જાય છે. દહાડે દહાડે, મહીને મહીને, વર્ષે વર્ષે દિવસો ચાલ્યા જાય છે તોપણ એટલા દુઃખમાં છેડો આવતો નથી. તે દુઃખોના ઉપર વળી પતિપ્રાણાનો, પતિવિચ્છેદ, જોણે પતિને માટે ધણું કष्ट સહન કર્યું છે તે પતિને ત્યાગ કરીને શત્રુના શહેરમાં રહેતું, શત્રુ દરેક પળે, દરેક કલાકે દરેક રાજ કંપાવે છે, મારે છે, આરમાન કરે છે, બળતરાના ઉપર વધારે બળતરા આપે છે. આવી રીતે ઇટલાક દિવસ ગયા, ત્યાર પછી શત્રુના હાથથી છુટીને તે વળી સ્વામિના હાથમાં જતાંજ અગ્નિ પરીક્ષા કરવામાં આવી. અગ્નિથી પરીક્ષા આપવા છતાં પણ તે છુટી નહિ. રાજ્યમાં મધ, રાજસિંહાસનમાં બેસીને પાછો વનવાસ આવ્યો. વનવાસના પછી વળી પરીક્ષા આપવામાં આવી. વળી તે દેવતુલ્ય પતિને છોડીને અનંતકાલને માટે અંતર્ધાન થઈ જાણે કष्ट આપવામાં, કष्ट સહન કરવામાં હિંદુઓને કેટલું સુખ ઉપજતું હોય ને. વળી જુઓ,—રાજા હરિશ્ચંદ્રને દુઃખ દેવું ન જોઈએ—દુઃખ આપવામાં આવે તો દુઃખમાં જન્મંતરિત નહિ કરી શક્યાથી દુઃખ આવી શકાતું નથી. હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું હતું કે એક મહીનામાં વિશ્વામિત્રને વચન આપેલી દક્ષિણા આપીશ. એક મહીનાના દુઃખથી માણસ જન્મંતરિત થતો નથી. તેથી હિંદુ કવિએ એક ભયંકર સ્વપ્ન દેખાડીને એક પળમાં હરિશ્ચંદ્રને ધણાં વર્ષો સુધીનું દુઃખ ભોગવાવ્યું હતું. તેથી જ કહીએ છીએ કે કોને દુઃખ ભોગવતું કહે છે જે ખરું કष्ट સહનરીસતા કોને કહે છે, તે જો જાણવાની ઈચ્છા હોય તો હિંદુઓને સમજતું જોઈએ. યુરોપવાસીને સમજ્યાથી આવવાનું નથી. સોફ, દુઃખ, અને

કદનો તુલાનલ કાને કહે છે તે હિંદુઓ સિવાય બીજા કોઈ જાતની જાતિ જાણતી નથી.

રાજા ઔશીનર મસ કરે છે. કચ્છનારૂપી અગ્નિ ચીલ ( ) રૂપી ઈન્દ્રીયો ભાર ખાઈને પ્રાણ જવાની ખીકથી રાજાના બેઠામાં બસાઈને તેના શરણે થયો. ચીલે આરીને રાજાની આગળ કચ્છતરની માગણી કરી. પ્રાણના ભયથી ભયભીત શરણે આવેલું કચ્છતરને હા નીચે આપવાનું ના કહ્યું, અને કહ્યું કે ગાય, બળદ, સરસ, હરણ, બેંસ વગેરે આખી શકુંધું અથવા ખીણું કંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ પૂરી પાડી શકું, પરંતુ આ શરણમાં આવેલું કચ્છતર કોઈ રીતે આખી શક્તો નથી. શું કર્યાથી તું આ પક્ષીને છોડવાને તૈયાર થાય તે કહે તે હું હમણાં પૂરૂં પાડીશ, તથાપિ આ કચ્છતરને આપીશ નહિ.” તેના જવાબમાં ચીલે કહ્યું, આ કચ્છતરનાં જોડાં માંસ તમારા શરીરમાંથી કાપીને આપો તો હું ખુશીથી કચ્છતરનો ત્યાગ કરી મોકલશ. “તેમજ કરીશ.” આવું કહીને રાજા ઔશીનરે કાંટાના એક પલામાં કચ્છતરને મૂકીને ખીલ પલામાં પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપીને મૂક્યું. કચ્છતર માંસના કરતાં બારે થયું ત્યારે પોતાના હાથે પોતાના શરીરમાંથી ખીલે માંસનો કડકો કાપીને માંસના ઉપર મૂક્યો. તથાપિ કચ્છતર માંસના કરતાં વજનમાં બારે થયું. ત્યારે પાછો પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી એક એક કડકો કરીને અસંખ્ય માંસના કડકા કાપ્યા. તથાપિ કચ્છતર માંસના કરતાં વજનમાં બારી થયું ત્યારે હાડકાવાળું શરીર લઈને રાજા ઔશીનર પોતે કાંટાના ખીલ પલામાં ચડ્યો. તે જોઈને ચીલરૂપી ઈન્દ્રે ઇન્દ્રનું રૂપ ધારણ કર્યું અને રાજાનો મસ ગાવા લાગ્યો. રાજા પોતાના ધર્મના પ્રભાવથી

સ્વર્ગ મૃત્યુને પ્રકાશમાન કરી તેજ કાન્તિવાણું શરીર ધારણ કરીને
સ્વર્ગમાં ગયો. કાળે કરીને આ કથા યુરોપમાં ગઈ પરંતુ યુરોપમાં ગ-
યાથી એનો આગલો આકાર રહ્યો નહિ. એવી પણ વાત રહી નહિ.
યુરોપનો માણસ પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપી શક્યો નહિ. તેટલું
કદ, તેટલું દુઃખ શું સહન કરી શકે? યુરોપ ઔશીનરના શરીરમાંનું
માંસ કાપવાની વાત સાંભળ્યાથી કંપાયમાન થયું, અને વિચાર કર-
વા લાગ્યું કે એવું શું પરોપકાર કે તેને માટે આટલું કદ, આટલું
દુઃખ સહન કરવું જોઈએ, અને પોતાનું માંસ કાપીને પ્રાણનો નાશ
કરવો જોઈએ? યુરોપે ઔશીનરની વાતને ભાગી કચડી નાખી માંસ
કાપીને પ્રાણનાશ કરવાના બધથી કાપણનો એક તર્ક મૂકીને માંસ કા-
પવાનો દરવાજો ખંધ કર્યો અને તેથી તે બચ્યો. અને કોઈ તેને ભય
કરનારો કહે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે નિન્દે એ વાસ્તે પોતાના કલં-
કનો ટોપશે એક નિરપરાધી યાહુદીના માથા ઉપર મૂકીને શેઠસપિયરે
કલંકનો ટોપશે પોતાના પવિત્ર માથા ઉપર મૂક્યો. હાલના યુરોપ-
ના ટીકાકારો કહે છે કે, સંઘલિકે જે ધાતકી રીતિથી રૂપીઆ ઉધાર
લીધા હતા, તે પૂર્ણ કરવું ન જોઈએ. તેના કરતાં વચનના વિરહ થવું
સાઈ છે. આ કહેવું જોલવું? જ્યાં માણસને નીતિનો અને ધર્મનો આદર્શ
દેખાડવો જોઈએ, ત્યાં શું આદર્શ શ્રેષ્ઠ વિશ્વાદર્શનનાં અનુસરણ કરવા
ન જોઈએ? તે વિશ્વાદર્શ શો છે? વિશ્વનાથનાં નિયમમાં શું જીવ
હુંદાતાં, જખમી, તથા મરાતા નથી? એમ હોવા છતાં શું વિશ્વના-
થના નિયમથી વિરહ થઈ શકીએ છીએ? યુરોપ તો તેમ કરે છે.
જ્યાં પોતાની સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યાં વચનને એક કારે મૂકીને
શરમાયા વગર કહે છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓ તો તેમ જીવસેજ કરતા
હતા. હિંદુઓની દુઃખની વાર્તામાં હરિશ્ચંદ્રની એક કહાણી છે. તે

વાર્તા અપૂર્વ દૈશ્યથી રચાયેલી છે. રાજા હરિશ્ચંદ્રે દક્ષિણ આપવાને કબૂલ કર્યું હતું. હિંદુઓ વચન આપેલાં કામ ધીરજની સાથે સર્વદા કરે છે. પરંતુ વચન આપેલું હોવા છતાં રાજા હરિશ્ચંદ્ર શોકમાં વ્યાકુલ તેવોજ દુઃખમાં વિહવલ થઈ ગયો હતો. તે શોક તેવીજ વ્યાકુલતા ભરેલું દુઃખ જોવાથી જોનારનું હૃદય પણ શોકમાં તેવુંજ વ્યાકુલ તેવુંજ વિરક્ત થઈ પડે છે. આવું ચિત્ર શા માટે આપ્યું હશે? એ ચિત્ર જોવાથી વિશ્વામિત્રના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ મનમાં આવે છે કે વિશ્વામિત્રના જોવા ધાતકી બીજો કાઈ નથી. કવિ પણ તેજ કહેવા ધારે છે. શૈલ્યાએ પોતાનું વેચણ કરીને દક્ષિણ આપવાને વિનંતિ કરી. પતિમતા પત્નીને વેચવી પડશે એ મનમાં આવ્યાથી રાજા શોકમાં વિહવલ થઈ પડ્યો. એટલામાં વિશ્વામિત્ર આવીને કહી ગયો કે આજે જો દક્ષિણ નહિ આપે તો હું તને શાપ દેશ ત્યારે—

રાજા चासीद भयातुरः ।

कान्दिग् भूतोऽधमोनिःस्वो नृशंस घनिनादितः ॥

મહાકવિપુરાણ.

રાજા ધાતકીથી પીડિત, ભયભીન, દિશાહારા, અધમ અને બધી રીતે ખરાબ થઈ ગયો.

કવિએ વિશ્વામિત્રને ધાતકી કહીને ગાળે દીધી. વળી ન્યારે રાજા હરિશ્ચંદ્રનાં સ્ત્રી પુત્ર વેચાણથી મજેલું ધન લઇને વિશ્વામિત્ર પોતાની દક્ષિણાના યોગ બાગને માટે રાજાને સીમટા લગાડીને જાણે રજા ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે—

त्वमेवयुक्ता राजेन्द्र निष्टुर निर्धनं वचः ।

તદાદાય ધનં તૂર્ણ કુપિતઃ કૌશિકો ચયૌ ॥

માડંડ્ય પુરાણ.

કૌશિક રાજેન્દ્ર હરિશ્ચંદ્રને આવા નિષ્કુર, ધિક્કાર ભરેલા વચન કહીને ધન સાથે લઈને કોપથી જલ્દીથી ચાલ્યો ગયો.

કવિ વિશ્વામિત્રના વ્યવહારને નિષ્કુર અને ધિક્કારવાળા કહીને નિંદા કરી છે. વિશ્વામિત્ર ઉપર કવિનો કેટલો બધો ક્રોધ હતો તે સહજ સમજાઈ શકાય છે. એ ક્રોધ ન્યાંધી છે, કેમકે વિશ્વામિત્રનું પણ ખરેખર ધાતકીપણ હતું. વિશ્વામિત્રને નિષ્કુર બાવથી દેખાડવાને પોતાની હમેશાંની રીતિ. છોડીને હરિશ્ચંદ્રને રાવાડયો હરિશ્ચંદ્રને જો નહિ રાવાડયો હોત તો વિશ્વામિત્ર ઉપર ક્રોધ થાત નહિ. પરંતુ આટલો ક્રોધ દેખાડ્યા છતાં કવિએ વિશ્વામિત્રના કાગમાં કંઈ પણ હાથ નાંખ્યો નહિ. પાખંડનું પણ વિરદ્વાચરણ કર્યું નહિ. તે શા વારને કરે? તે વિશ્વાદર્શનો પ્રેમી હતો, શવ દુઃખ પામે તો શું વિશ્વનો નિર્ગમ વ્યર્થ જાય? વિશ્વામિત્ર ગમે એટલો ધાતકી હતો તોપણ તે પુરુષ હતો. વિશ્વામિત્ર માણસ હતો તેને છોડવો શા માટે કહેવો? હરિશ્ચંદ્ર ગમે એટલો રૂવે તે પણ માણસ હતો, સત્યથી બંધાયેલો હતો તેને સત્યનું પાલન કરવું જ જોઈએ. દિંદુએ સિવાય કોઈ વિશ્વનું શોક દુઃખ ભોગવી શકતા નથી. જો યુરોપ શોક દુઃખ ભોગવવાનું જાણતો તો યુરોપના સાહિત્યમાં સાધ્નિકનો જુદો દેખાવ જણાત નહિ. રોકાપિયરે કહ્યુંકે તોના માયા ઉપર મૂંઝો ન હોત દિંદુએએ દુઃખનો ખરો સ્વાદ જાણ્યો છે તેથી જ શોક દુઃખમાંથી છુટવાને માટે સર્વદા આતુર છે. જો દમનો મર્મ જાણે છે તે જ આરામની ઈચ્છા રાખે છે, તેજ ખરેખરા આરામ લેવાને આતુર હોય છે. દિં-

હતી સુક્તિ કામનાનો તાત્પર્ય ધણો હોય છે. સ્વસ્તિના ચહાવાવાળી પ્રાચીન નીતિએ કરીને હિંદુ સુક્તિ ધણી રાખતી નથી. જેઓ તેની સમજે છે તેઓને 'કહી મૂકું' બોધએ કે 'હિંદુ' શોક દુઃખમાંથી સુક્તિ મેળવવા માટે જેટલા તત્પર છે તેટલી બીજી વસ્તુ મેળવવામાં તત્પર નથી. પરંતુ તે સુક્તિ મેળવવાને માટે હિંદુઓ જેટલી કઠોર તપશ્ચર્યા, કંઠશુ શ્રદ્ધમય, આત્મલાગ, અલૌકિક સન્યાસ વ્રત મદલું કરે છે તેવી રીતે જગતમાંની બીજી કોઈ જાતિ કરી શકતી નથી.

યુરોપના રહેવાસીઓ અને હિંદુઓ બેક કદ બોગવી શકે છે પરંતુ બેકનો એક સરખો હોદ્દા નથી. યુરોપ જહારની આપદને માટે દુઃખ કદ બોમવે છે; હિંદુ ધર્મને માટે કર્તવ્ય પાલનને માટે, યુરોપ-દારને માટે દુઃખ કદ બોગવી શકે છે. યુરોપનું કદ શરીરને માટે છે હિંદુઓનું કદ આત્માને માટે છે. યુરોપનું કદ પોતાને માટે છે. હિંદુઓનું કદ પારકાને માટે છે. બે પ્રકારના કદથી ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. પરંતુ તે ઉત્પત્તિ બે જાતની છે. એક જહારની ઉત્પત્તિ બીજી અધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ છે. હિંદુઓની જહારની ઉત્પત્તિ ધણી થઈ નથી, યુરોપની અધ્યાત્મિક ઉત્પત્તિ પણ વધારે થઈ નથી. યુરોપના સામાન્ય માણસને હિંદુસ્તાનના ગામમાં મોઢા મોઢા જમીનદારોના કરતાં વધારે પૈસાદાર જોવામાં આવે છે. ભરતખંડના સામાન્ય લોકો પણ ધર્મ જાનમાં અને ધર્મચર્યામાં યુરોપના પ્રધાન પ્રધાન માણસોના બરાબર છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પ્રાચીન ભારતનો સતોપ ક્ષેત્ર.

જેઓ ભારતના ઇતિહાસની જોડે પરિચિત છે, ભારતની પ્રાચીન વાર્તા જેઓના હૃદયના પડોમાં ઢસેલી છે, તેઓ પ્રાચીન હિંદુ આર્યોની કીર્તિમાં ખચીત અભયમી પ્રકૃ કરશે અને ખચીત તે મહિમાન્વિત મહાપુરુષોના વિનમ્રભાવમાં પવિત્ર પ્રીતિની પુષ્પાન્જલિ આપવાને આગળ પડશે આર્યોની કીર્તિ કેવળ શુદ્ધમાંજ ખતમ થઈ નથી તેહોરી તથા હલદિયાટ, રૂઝોઝીર, નઓગેરા, રામનગર અને ચિલ્હિપાનવાળા પુણ્યક્ષેત્ર કેવળ તેઓની અવિનશ્વર કીર્તિની રેખાપાનથી ઇતિહાસમાં લખાયસુજ નથી વીરત્વ વૈભવની જોડે જ્ઞાનમાં, બુદ્ધિમાં, સાયનિકામાં અને દાનશીલ ઇસાફિ શુભોમાં તેઓ આજસુધી આખી પૃથ્વીની પામે પૂજા પામતી આવે છે પ્રતાપસિદ્ધ જેવા સ્વદેશપ્રેમીઓ, બુદ્ધના જેવા ધર્મનિષ્ઠે આપણા દેશમાં જન્મીને પોતાના શુશ્રુનો વિસ્તાર કર્યો છે અને સિવાદિસ વગેરે દાનશીલ તાનો અત્યુર્ધ પ્રભાવ પ્રસિદ્ધુટ કર્યો હતો આ ઠેકાણો એવી દાનશીલતાનું વર્ણન કરીએ છીએ

હસવીસનની સાતમી સદીમાં જ્યારે મહારાજ હર્ષવર્દન શિતા દિલ્લે મન્યકુળની ગાદી ઉપર બેસીને પૂરમાં અને પશ્ચિમમાંના ધણી રાજ્યમાં પોતાની વિજયની જ્વળ શોભાવમાન કરી હતો, જ્યારે મહાવીર પુલકેરા પોતાના અસાધારણ જુન્યાગથી મહારાજની સ્વતંત્રતાનો ગૌરવ સમાજનો આવતો હતો, તે જ્યારે ચીનનો પ્રસિદ્ધ યાત્રી નાસદા નામની જગા ઉપરના પવિત્ર જૈન મહાવિદ્યાલયમાં

જ્ઞાનરૂઢ શીલમદ્રના પગ તળે બેસીને હિંદુ આર્યોના અપૂર્વ જ્ઞાન ગૌ-
રવના સાન્દર્યનો રમ લેતો હતો. સારે મહારાજ શિલાદિયે ગગાય-
મુનાના સંગમપર હિંદુઓના પવિત્રતીર્થ પ્રયાગમાં એક મહોત્સવનો
આરંભ થયો હતો. પ્રયાગની પાંચ ૭ માધલની ધરતી એ મહોત્સવ
ક્ષેત્ર થયું હતું. એ ધરતી લાંબાકાળથી સતોપક્ષેત્ર નામથી ઓળખાતી
આવતી હતી. સતોપ ક્ષેત્રનો ઉત્તમ એ પ્રાચીન ભરતખંડનો એક
મોટામાં મોટો ખનાવ છે. એ ક્ષેત્રની ચાર દળર વર્ગકુટ ભૂમિ શુ-
ભાખના કુલોના જાડોથી ઘેરવામાં આવી હતી. ઘેરાયલી જગાના
મોટા મોટા માંડવામાં સોનું અને રૂપું રાખવામાં આવ્યું હતું સુત-
રાઉ અને રેશમી કીમતી નાનાપ્રકારના પોશાક અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ
દગજાખધ ગોઠવેલી હતી, અને શુભાખના જાડોથી ઘેરાયલી જમીનની
આગળ ખાવાના માંડવાઓ, ખજરની દારની પેઠે દારદોર શોભતા
હતા. એક એક ભોજનગૃહમાં દળર માણુઓ ખાઈ રાકે એટલો માગ
હતો. ઉત્સાહની આગમજ સાધારણ લોકોમાં યાલીઓ પીટાવીને જાહેર
કરવામાં આવ્યું હતું કે, શ્રાદ્ધણ, શ્રવણ, નિરાશ્રિત, દુઃખી, ગરીબ,
માત્રાપ વગરના, મગાવહાલા વિનાના ગરીબ અનાથ માણુસોએ અમુ-
અમથે પવિત્ર પ્રયાગમાં આવીને દાન લઈ જતું મહારાજ શિલાદિલ
પોતાના કર આપનારા રાજાઓની માથે તેમજ પોતાના માણુસોની
જોડે એ જગાપર આવ્યો હતો. વહીબી રાજ્યનો અધિપતિ ધ્રુવપતિ,
અને આશામનો રાજકુમાર શિલાદિલના કર આપનારા રાજાઓમાં સર્વથી
મોટા હતા. આ બે કર આપનારા જૂનિના અને મહારાજ શિલા
દિલના લશ્કરી માણુસોને સતોપક્ષેત્રની ચારે તરફ ચોકી પેહરો ક-
રવાને લગાડ્યા હતા. ધ્રુવપતિના સૈન્યની પશ્ચિમમાં આવનાર માણુ-
સોના તણુઓ ગોઠવ્યા હતા. દાન આપવાની વેળાએ ચાલવા તેની

આગમજ સતોપક્ષેત્રમાત્ર હગલાખંધ ધન દુષ્ટ લોકો હુગી ન લે એને માટે ચારેબાજુએ બંદોબસ્ત રાખવા માટે લસ્કર રાખ્યું હતું એ સેત્ર ગંગા યમુનાના સગમ સ્થાનથી થોડે પશ્ચિમ તરફ હતું શિલાદિત્ય પેતાના લસ્કરની જોડે ગંગાના ઉત્તર કીનારાપર રહેતો હતો ધ્રુવપતિ ક્ષેત્રના જરા પશ્ચિમમાં અને ક્ષેત્ર તથા અતિથિના વચલા બાગમાં સૈન્ય સ્થાપન કરી રહેલો હતો અને કુમારે યમુનાના દક્ષિણ કિનારે પોતાનો પડાવ રાખ્યો હતો.

આવા આડંબરથી ઉત્સવના કામનો આરંભ થયો શિવાદિત્ય બૌદ્ધધર્મનો પુષ્ટિ આપનારો હોવા છતાં પણ હિંદુધર્મની અવગણના કરતો નહોતો તે બ્રાહ્મણ અને ઇવણ જેહને માનની સાથે બોલવતો હતો અને પુદ્ગલી મૂર્તિ અને હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિના ઉપર સન્માન દેખાડતો હતો પહેલે દિવસે પવિત્ર મંદિરમાં પુદ્ગલી પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન કરી, એ દિવસે સર્વ કરતા કીમતી વસ્તુઓનું દાન કર્યું અને તે દહાડે સર્વ કરતા ઉત્તમ ખાવાનું અતિથિ તથા આપનાર માણસોને ખનડાયુ બીજે દિવસે વિષ્ણુની મૂર્તિ સ્થાપી અને ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિએ મંદિરની શોભા વધારી પહેલા દિવસના દાન આપેલા દ્રવ્યથી અડધોભાગ જેટલો બીજે અને ત્રીજે દિવસે દાન કર્યો એથે દિવસથી સાધારણ દાનના કાર્યનો આરંભ થયો હતો વીસ દહાડાસુધી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, દશ દિવસસુધી હિંદુ દેવના પૂજકો અને દશ દિવસ પર્યંત પરિવ્રાજક સન્યાસીઓને દાન આપ્યું આ શિવાય ત્રીસ દહાડા સુધી ગરીબ, નિરાશ્રિત, માનાવ વિનાના અનાથ બાળકો તથા સગાવડાલા વિનાના માણસોને દાન આપવામાં આવ્યું હતું મહારાજ શિલાદિત્યે પોતાના કીમતી વસ્તો

હીરા મોતીનાં ધરેણાં, અત્યુત્તમ મોતી તથા હીરાના હારોનો ત્યાગ કરી તેણે બૌદ્ધ ભિક્ષુકનો વેશ ધારણ કર્યો. એ બધા કીમતી અલંકારો ગરીબોને દાનમાં આપ્યા. ચીર ધારણ કરીને મહારાજ શિક્ષાદિત્ય બે હાથ જોડીને ગંભીર અવાજથી બોલ્યો, “આને હું મારી સંપત્તિના બચાવની સઘળી ચિન્તાથી દૂર થયો. આ સતોપક્ષેત્રમાં હું આજ સર્વ દાન કરીને નિશ્ચિંત થયો. મનુષ્યના ધારેલા પુણ્ય એકદા કરવાની છમ્મછાથી હવે પછી હું આતું દાન કરવા માટે મારી સઘળી સંપત્તિ સાચવી રાખીશ.” આવી રીતે પુણ્યશ્રુતિ પ્રયાગમાં સતોપક્ષેત્રનો ઉત્સવ પૂરો થયો. મહારાજ છુટે હાથે આખો દહાડો દાન આપતો હતો. કેવળ રાજ્યના બચાવવાને માટે અને હુલ્લડખોરોને દમન કરવા માટે હાથી ઘોડા વગેરે લશ્કરી સામાન બાકી રાખ્યો હતો.

હતું. એથી તેઓ સર્વદા દાનવીર રાજાની કુશળતા આહતા હતા અને રાજ્યમાં એવા આસાધરણ ધર્મ કાર્યનાં કામ કરતા કે જેના પેાગે રાજ્યની ઉન્નતિ થાય. એક તરફ સાધારણમાં પણ આ અસારણ આપાર જોઇને રાજાને મહાન દેવતા તરીકે ગ્રહા અને બક્ષિત કરતા હતા. આવી રીતે રાજા સાધારણના મનના ઉપર આધિપત્ય સ્થાપન કરતો હતો. ત્યારથી પ્રુધ્ધા દિગ્મતવાન ચોરો રાજાનું ધન પોતાનું સમજતા હતા. છેલ્લે રાજાસિંહાસન સેવામાં તૈયાર થાય તેઓ સતોપસેવના દાનમાં રાજાને કંગાળ જોઇને પોતાના દિગ્મત બરેલા કામમાં પાછા ફરતા હતા. રાજાનેતિક ફળ ગમે તેવું દોષ પરંતુ સતોપસેવના ઉત્સવથી આંબેડીતિનો મહિમા પ્રાપ્તિ થાય છે.

